

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК
ЦИВІЛІЗАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ:
ЦІННІСНИЙ ВИМІР**

Монографія

*За редакцією
доктора політичних наук, професора
Зернецької О.В.*

Київ
2019

УДК 94: 008 + 316.752

i- 90

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол №10 від 26 грудня 2019 року)*

Рецензенти:

Мартинов А.Ю. – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Шайгородський Ю.Ж. – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф.Кураса НАН України

Потехін О.В. – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Історичний розвиток цивілізацій у контексті глобалізації: ціннісний вимір : монографія / за редакцією доктора політичних наук, професора О.В. Зернецької, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. – 317 с.

ISBN 978-966-02-901-7

У монографії проаналізовано головні наукові підходи до вивчення наукової категорії «цивілізація». Розглянуто розвиток людського суспільства в історичній ретроспективі та вплив процесів глобалізації на особливості розвитку цивілізацій. Досліджено еволюцію системи цінностей в умовах глобалізації. Монографія адресована науковцям, викладачам навчальних закладів, аспірантам, студентам.

УДК 94: 008 + 316.752

За повного або часткового відтворення тексту монографії посилання на автора і видання є обов'язковим

ISBN 978-966-02-901-7

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ КАТЕГОРІЇ «ЦИВІЛІЗАЦІЯ»	8
1.1. Варіативність підходів щодо визначення категорії «цивілізація» в сучасному науковому дискурсі.....	8
1.2. Розвиток учень про цивілізацію в європейській науці.....	20
1.3. Культурно-матеріалістичні підходи до визначення категорії «цивілізація»	32
1.4. «Діджитальна цивілізація» як сучасний етап соціокультурного розвитку людства	43
1.5. Ноосферна теорія і дослідження розвитку цивілізації.....	56
РОЗДІЛ 2 ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	68
2.1. Європейська цивілізація в умовах глобалізації: проблеми і перспективи.	68
2.2. Інтегральний показник стану цивілізацій в глобалізованому світі	82
2.3. Трансформація базових цінностей транскультурації та діалог цивілізацій в умовах глобалізації	101
2.4. Глобальні геополітичні трансформації в контексті розвитку цивілізацій	112
2.5. Екологія і цивілізація: пошук парадигми співіснування в умовах глобалізації.....	131
2.6. Особливості процесу становлення цивілізаційної ідентичності України в умовах глобалізації (на прикладі Революції Гідності)	143
2.7. Цивілізаційне значення міжнародного наукового обміну в умовах глобалізації.....	157
2.8. Глобальні проблеми розвитку цивілізацій та формування глобальних цивілізаційних цінностей	170

РОЗДІЛ 3 ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	182
3.1. Цінності як основа діалогу цивілізацій в глобалізованому світі	182
3.2. Місце й роль цивілізаційних цінностей в умовах глобалізації	197
3.3. Еволюція європейських цінностей за умов четвертої промислової революції	210
3.4. Глобальна комунікація – нова цивілізаційна цінність	227
3.5. Цивілізаційні цінності у безпековому контексті глобального світу.....	235
3.6. Трансформація ціннісних орієнтирів суспільства в умовах глобалізації	254
3.7. Ціннісний контекст цивілізаційних трансформацій на пострадянському просторі в умовах сучасної зовнішньополітичної стратегії РФ.....	269
3.8. Наукова дипломатія як ціннісний чинник розвитку і стабілізації міжнародних відносин в умовах глобалізації	283
3.9. Екологічна культура та становлення цінностей сучасного суспільства ..	293
ВИСНОВКИ	306
СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ	315

ПЕРЕДМОВА

Монографія є продовженням роботи над проблематикою в межах наукового напрямку, присвяченого осмисленню теоретичних та історичних засад розвитку глобалізаційних процесів у світі на великому фактографічному матеріалі.

Інтерес до цивілізацій та цивілізаційного підходу в істориків має не лише теоретичну, але й практичну основу. Авторами монографії цивілізаційний підхід розглядається як специфічна методологія пізнання історичного процесу. В комплексі проблем, що піднімаються у монографії, є розгляд історії вивчення наукової категорії «цивілізація», визначення впливу процесів глобалізації на особливості розвитку цивілізацій та дослідження еволюції системи цінностей цивілізацій в умовах глобалізації.

З метою уточнення базових цінностей аксіологічної системи, що змінюється під впливом глобалізаційних процесів і транскультурації, пов'язаних з посиленням міграційних потоків і безпрецедентним розширенням інформаційного простору, в монографії також проведений аналіз сучасного стану суб- і полі-культурних блоків, що визначають соціально-культурне поле сучасного світу, особливо в місцях «контактних зон».

Підкреслюється, що всі сучасні проблеми пов'язані з існуванням і розвитком людства у цілому і обумовлені передусім збільшенням масштабів впливу діяльності людства на навколишнє середовище, протиріччями цивілізаційного розвитку, нерівномірністю соціально-економічного, політичного, науково-технічного, культурного, освітнього, духовного розвитку держав і народів. Особливістю глобальних проблем є їх всесвітньо-історичний та цивілізаційний характер, оскільки вони заторкають інтереси всього населення Землі. Будь-яка з цих проблем, зважаючи на можливі наслідки впливу на розвиток світової цивілізації, має величезне значення.

В епоху глобалізації соціально економічна модернізація зумовила появу нових соціально-економічних явищ, які потребують наукового осмислення. Загальні для всього сучасного світу процеси індустріалізації, урбанізації, масового споживання, стандартизації, комп'ютеризації та глобалізації призводять до уніфікації цінностей, релігій і культур.

В умовах прискорення темпів трансформації сучасних суспільств, масштабних змін, що охоплюють усі країни світу, наростаючих протиріч між системами цінностей різних цивілізацій і народів стає необхідним вивчення глобальних універсальних цінностей, що знаходяться в основі діалогу міжнародних і міждержавних відносин. Вимогою часу є толерантний міжкультурний діалог, який має базуватися на врахуванні різноманітності та цілісності ціннісних орієнтацій різних культур. Тобто, взаємодія між різними цивілізаціями в глобалізованому світі значною мірою є або має бути діалогом про: універсальні, постійні, незмінні цінності, які є в усіх суспільствах, а також про цінності, наявні тільки в певних культурних колах, про цінності, що змінюють свою важливість та сферу застосування залежно від потреб, досвіду людей. Таким чином, передбачається, що зустріч між світами різних цивілізацій (наприклад, між Сходом та Заходом) має мати хоча б мінімальну згоду у розумінні основних та постійних цінностей, а також визнанні відмінностей в ієрархії особистих і соціальних благ, відмінностях у розумінні ідентичності індивідів та націй.

Розмірковуючи про трансформацію ціннісних орієнтирів суспільства в умовах глобалізації, зазначено, що в результаті переходу до постіндустріальної економіки відбувається зміна світоглядних і соціокультурних установок, формується нова система принципів і орієнтацій. Ці процеси не тільки трансформують буденну свідомість, а й стимулюють пошуки нових соціально-філософських парадигм розвитку, визначають нову світоглядну орієнтацію світової соціально-філософської думки.

Поза тим методологічною основою роботи є комплексний, міждисциплінарний історичний підхід та системний аналіз процесів глобалізації, еволюції парадигми цивілізаційного розвитку, трансформації системи цінностей, закономірностей формування сучасних геополітичних стратегій, імперативів сталого розвитку та інтеграції. Теоретичною базою дослідження є класичні теорії цивілізаційного і глобального розвитку, теорії інтеграції, глобальної комунікації та геополітичних трансформацій. Використовувалися також такі методи дослідження: порівняльно-історичний, аналіз та синтез, індуктивний, і гіпотетико-дедуктивний, методи кількісного та якісного аналізу, моделювання.

О.В.Зернецька
доктор політичних наук, професор,
завідувач відділу глобальних і
цивілізаційних процесів ДУ «Інститут
всесвітньої історії НАН України»

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ КАТЕГОРІЇ «ЦИВІЛІЗАЦІЯ»

1.1. Варіативність підходів щодо визначення категорії «цивілізація» в сучасному науковому дискурсі

Протягом тривалого часу «цивілізаційний» підхід залишається вельми популярним методом дослідження історичних та соціально-політичних процесів у світі. Ідея про те, що соціокультурний розвиток людства являє собою не єдину «монолітну» систему, а радше сукупність окремих (локальних) систем, стала свого часу революційною та знайшла відображення у працях багатьох відомих дослідників, зокрема А. Фергюсона, А. Тойнбі, М. Данилевського, О. Шпенглера, С. Хантінгтона, Ю. Пахомова та ін. В рамках цивілізаційних досліджень одним з ключових напрямів завжди було питання особливостей взаємодії між локальними цивілізаціями. Дана проблематика не втратила актуальності й протягом останніх десятиліть.

Поняття «цивілізація» є неоднозначним та складним для визначення. Вважається, що вперше його почали використовувати у французькій та англійській літературі другої половини XVIII ст. Даний термін, відповідно до етимології (від латинського *civilis* – вихований, громадянський, державний, а також щось гідне громадянина, те, що годиться для громадянина), означав загальний високий рівень суспільного і культурного розвитку. У цьому сенсі дане поняття набуває поширення й починає широко використовуватися у Франції та Англії з другої чверті, а у Росії – з третьої чверті XIX-го ст.¹

У сучасній науковій і філософській літературі поняття «цивілізація» розглядається з трьох основних позицій. Під цивілізацією, по-перше, розуміється певна стадія (сходінка, епоха) соціокультурного розвитку людства, що йде слідом за первісністю. По-друге, цивілізацією часто називають певне переважно поліетнічне внутрішньо цілісне й наділене

¹ Цивилизационная структура современного мира. Монография / Под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. В 3 т. Т.1. Глобальные трансформации современности. К. : Наукова думка, 2006. С. 6.

соціокультурною своєрідністю утворення на етапі суспільного розвитку, що слідує за первісністю. Нарешті, по-третє, цивілізацією часом називають ту стадію розвитку соціокультурної системи, коли творчі сили соціуму вичерпуються і замість живого й безпосереднього їх прояву ми бачимо механічні, відчужені від внутрішнього сенсу буття форми життя й людської поведінки. Проте, на думку Ю. Павленка, у цьому останньому випадку термін «цивілізація» набуває оціночного відтінку й відповідно його використання є заздалегідь суб'єктивним². Автор наголошує, що «розуміння цивілізаційного руху людства передбачає його одночасне бачення у аспектах стадіальності, полілінійності й соціокультурної дискретності. Кожен з цих методологічних принципів має самостійне значення й може розроблятися автономно. Проте цілісна картина розкривається лише за умов їх поєднання відповідно до принципу додавання. Важливо, з одного боку, не випускати з поля зору загальну панораму історичного руху людства, а з іншого – не забувати про унікальний характер окремих цивілізаційних систем»³.

Традиція сприйняття цивілізації в якості певного етапу соціокультурного розвитку людства з'являється у кінці XVIII ст. й пов'язана в першу чергу з ім'ям А. Фергюссона. Саме в нього стадії: 1) мисливців й збирачів; 2) додержавних землеробів й пастухів; 3) а також знайомих з інститутом приватної власності землеробів й ремісників, що володіли писемністю і мали державу, отримують відповідно визначення дикості, варварства й цивілізації. Розуміння цивілізації як сходинки розвитку людини, що слідує за первісністю, широко використовується в сучасній соціальній філософії, а також у низці конкретних історичних наук: власне в історії, археології, теоретичній етнографії тощо.

В даному контексті поняття «цивілізація» виступає в якості характеристики певного етапу розвитку людства, тож йдеться радше про те,

² Див.: Пахомов Ю. Н., Павленко Ю. В. Зазнч. твір. С.6.

³ Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. К. : Феникс, 2002. С. 89.

що, як правило, називають «цивілізованістю», маючи на увазі так само ступінь соціокультурного розвитку індивіда, певної соціальної групи чи суспільства в цілому. Н. Скотна з посиланням на П. Сорокіна наголошує, що цивілізація – це, насамперед, система елементів культури, відносно самостійних від їхніх творців і спостерігачів: «У безмежному «океані» соціокультурних явищ існують великі культурні системи, що інакше називають культурними надсистемами або ж цивілізаціями, які функціонують як реальна єдність. Вони не збігаються з державою, нацією або будь-якою соціальною групою. Зазвичай кордони цієї культурної спільноти перекривають географічні межі національних, політичних чи релігійних кордонів. Цивілізації як великі надсистеми визначають основну частину змін, що відбуваються на поверхні цього соціокультурного «океану», у тому числі – історичні події і життєдіяльність малих соціокультурних одиниць. Поглиблене вивчення основних культурних макросистем дає макропоказники для вивчення всього культурного космосу»⁴. Також Н. Скотна зазначає, що «на думку Пітирима Сорокіна, більшість цивілізацій є не тільки культурними системами, а й великими соціальними системами, що склалися на основі центрального ядра, яке формується з культурних змістів, цінностей і норм або інтересів. Цивілізації бувають декількох типів. Одні з них поєднуються загальною мовою або етнічним походженням, живуть по сусідству і не творять єдиної держави; інші є державними об'єднаннями; треті – релігійними спільнотами; четверті – це соціокультурні суміші різних мовних, державних, економічних і територіальних спільнот»⁵.

Розглядаючи концепт світової цивілізації, О. Галушко зазначає, що це «вся сума позитивних досягнень людства, прогресивний поступальний розвиток світу, великий етап на шляху розвитку людства як єдиної планетарної системи; це періодична зміна поколінь локальних цивілізацій;

⁴ Скотна Н. Цивілізація як об'єкт соціально-філософського і філософсько-освітнього аналізу // Молодь і ринок. 2015. № 2. С. 10.

⁵ Там само.

нормативне розуміння певного соціального порядку, під яким найчастіше мається на увазі саме західна модель»⁶.

М. Михальченко вважає, що на сучасному етапі поняття «цивілізація» набуває двох основних значень: «а) як окреме (унікальне) суспільство, що здійснило певний історичний розвиток, зі своєю мовою та культурою; б) як світовий цивілізаційний процес, що представляє певну ієрархічну структуру: – загальнолюдська цивілізація – глобальні континентальні та релігійні цивілізації (європейська, християнська, мусульманська, китайська тощо); – регіональні цивілізації в рамках держав (російська, німецька, українська, французька тощо. Цивілізація, об'єднана мовою, територією, способом життя, духовною культурою тощо); – локальні цивілізації, що володіють державністю або ж вона відсутня, хоча мають спільну мову, культуру, ареал проживання (масаї, ескімоси, башкири, калмики, шріланкійці, фіджійці, баски, каталонці, ірландці, андорці, монегаски тощо)»⁷.

Коли мова йде про «цивілізації» у множині, то частіше за все йдеться про автономні чи локальні цивілізації. Так, одним з найбільш поширених підходів до визначення цивілізації є розуміння її як окремої (автономної, локальної) соціокультурної системи, що має свої особливості й закономірності розвитку і чий існування являє собою цикл, в якому можна виділити певні етапи. Подібне бачення є традиційним для прихильників та послідовників теорії локальних цивілізацій, автором якої є А. Тойнбі. Визначаючи поняття «цивілізація», він, насамперед, відділяв «цивілізацію» від того, що називав «примітивним суспільством», оскільки, на його думку, «порівнювати цивілізацію з примітивним суспільством – це все одно, що порівнювати слона з кроликом. Примітивні суспільства володіють порівняно коротким життям, вони обмежені територіально й малочисельні. Життя

⁶ Галушко О. Цивілізаційна проблематика в суспільно-політичній науці // Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. К. : КиМУ, 2012. Вип. 4. С. 3.

⁷ Михальченко М. Методологічні проблеми аналізу сучасних цивілізацій // Суспільно-політичні процеси. 2016. Вип. 4. С. 13-14.

цивілізацій, список яких ледве сягає двозначного числа, навпаки, є більш тривалим, вони займають велику територію, а кількість людей, що їх охоплюють цивілізації, як правило є значною. Вони мають тенденцію до поширення шляхом підкорення та асиміляції інших суспільств – часом суспільств свого виду, але частіше за все примітивних суспільств. Життя примітивних суспільств, подібно до життя кроликів, часто завершується насильницькою смертю, що особливо є неминучим під час їхньої зустрічі з цивілізаціями»⁸.

Теорія А. Тойнбі започаткувала новий напрямок у вивченні історії в цілому і окремих цивілізацій зокрема. Одне з найбільш повних і точних визначень локальних цивілізацій пропонує Ю. Павленко, описуючи їх як окремі, відносно автономні, як правило, поліетнічні соціокультурні системи, що мають свої просторово-часові виміри, базові духовно-культурні основи й відносно стійкі, довготривалі (інваріантні) структури економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків. На сьогоднішній день подібне визначення поняття «цивілізація» стало загальноживаним⁹.

Оскільки цивілізації розглядаються авторами в якості самостійних соціокультурних утворень, які протягом свого існування проходять певні етапи, від зародження до занепаду чи загибелі, деякі вчені, досліджуючи ці процеси, сприймають цивілізації практично як живі істоти. Так, відомий філософ М. Я. Данилевський стверджував, що подібно до живого організму кожна цивілізація представляє собою замкнену та цілісну систему. Як із обличчя землі зникають ті або інші види рослин та тварин, так відбувається й поява, розвиток, старіння й загибель окремих цивілізацій, культур та народів, причому цей процес, на його думку, жодною мірою споконвічно від людини не залежить¹⁰.

⁸ Тойнбі А. Дж. Постигание истории. / Пер. Е. Жарков. М. : Айрис Пресс, 2010. С. 71.

⁹ Див.: Павленко Ю. Знач. твір. С. 91.

¹⁰ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М. : Книга, 1991. С. 167.

Відповідно до даного підходу різні дослідники пропонують власні концепції періодизації існування цивілізацій. Так, згідно з схемою цивілізаційного циклу А. Тойнбі, можна виділити наступні етапи: 1) народження – оформлення певних груп людей у первинне життєздатне державне співтовариство; 2) ріст – процес культурного й суспільного розвитку, в ході якого розкриваються внутрішні потенції системи, що склалася, а також окремих людей як її конкретних носіїв; 3) надлам – внутрішній розкол суспільства, втрата вищих ідеалів і спільних цілей, що свідчить про кризу; 4) розкладання – посилення конфронтації у суспільстві, що викликана відчуженістю між «верхами» й «низами», одночасно з посиленням експансіонізму й воєн, що ставлять цивілізацію перед загрозою зовнішнього удару; 5) загибель – зазвичай в результаті внутрішнього колапсу у поєднанні з ударами ззовні¹¹.

Ще один підхід, в рамках якого цивілізацію розглядають в якості низхідного етапу розвитку соціокультурної системи, є продовженням теорії, що найбільш повно представлена у працях О. Шпенглера. Він, зокрема, зазначав, що «...у кожної культури своя власна цивілізація. Вперше ці два слова, які досі означали непевну етичну відмінність особистого характеру, розглядаються тут у періодичному сенсі як прояв чіткої й необхідної органічної послідовності фактів. Цивілізація – це неминуча доля культури. Тут ми досягаємо того пункту, з якого стає можливим розв'язання останніх і найскладніших питань історичної морфології. Цивілізація – це крайні й штучні кондиції... Вони є завершенням; вони прямують за становленням, як смерть за життям, як нерухомість за розвитком, як розумова старість й скаменіле світове місто за селом і ніжним дитинством... Вони – неминучій кінець...»¹².

¹¹ Див.: Павленко Ю. Знач. твір. С. 101.

¹² Шпенглер О. Ш. Закат Европы. Образ и действительность / пер. Н.Ф. Гарелина. Новосибирск : Наука, 1993. С. 68.

Цікаво, що подібне «жорстке» протиставлення «культури» і «цивілізації» як висхідної та низхідної фаз життя певного соціально-історичного цілого і яке є характерним для шпенглерівської концепції, має певні точки перетину і з теорією локальних цивілізацій. Так, у А. Тойнбі подібному розумінню поняття «цивілізація» відповідає той стан цивілізації (як певної поліетнічної цілісності, що здатна до саморозвитку), що наступає з часу її «надлому». Простіше кажучи – цивілізація в розумінні О. Шпенглера за своєю сутністю відповідає другій, «низхідній» стадії життя цивілізації в розумінні А. Тойнбі¹³.

Шпенглер також виділяє декілька основних етапів у житті культур.

1. Зародження. Культура зароджується знезацька, з непевних глибинних бродінь й процесів, у момент, коли трансцендентний «прафеномен» оформлюється у систему «прасимволів», що реалізуються культурою і найбільш адекватно проявляються насамперед у міфології та орнаменталіці.

2. Зростання – процес становлення, формування й підйому культури, її саморозвиток як вільної реалізації системи «прасимволів» в усіх сферах людської діяльності аж до вичерпання можливостей цієї системи, до того моменту, коли на її основі нічого нового, свіжого, оригінального виникнути не може.

3. Розквіт – настає, коли культура сягає зрілості як максимального розкриття своїх внутрішніх можливостей. Але з цього моменту її внутрішні потенції вичерпуються й вона переходить від креативного творення до механічного розширення. За О. Шпенглером, це й означає її переродження у «цивілізацію».

4. Занепад – стадія міської цивілізації, що втрачає творчий дух. «Вогонь душі згасає» і починається епоха техніки, експансії, мілітаризму,

¹³ Див.: Павленко Ю. Зазнач. твір. С. 92.

воєн. Цивілізація не творить нічого у духовному відношенні нового й піднесеного, лише прагне до зовнішніх надбань.

5. Загибель. Вона може бути або насильницькою, коли це можна зафіксувати (Античність), або означати повний застій й окостеніння (Китай), коли цивілізація стоїть як сухе дерево до тих пір, поки якась зовнішня сила її не знищить¹⁴.

Найбільш відомі цивілізаційні теорії народилися внаслідок бажання авторів змалювати комплексну картину всесвітнього історичного процесу на основі розуміння з одного боку його цілісності, а з іншого – з урахуванням тогочасних політико-географічних реалій. Саме в цьому контексті постає проблема, що протягом багатьох століть людство являло собою величезний «океан» з крихітними розрізненими «острівцями» – осередками компактного проживання народів. Відповідно й розвиток цих осередків характеризувався великим ступенем автономності й відбувався окремо від інших подібних осередків. Звичайно це не виключало контактів між згаданими «острівцями», проте вони носили епізодичний характер, оскільки тогочасні транспортні та комунікаційні можливості були вельми обмеженими. Як наголошує С. Хантінгтон, протягом більш ніж 3 тисяч років після того, як вперше з'явилися цивілізації, контактів між ними, не враховуючи деяких винятків, спочатку не існувало зовсім, вони були обмежені. Пізніше вони ставали періодичними й інтенсивними. Природа даних контактів добре виражена тим словом, що його використовують вчені для їх опису – «випадкові зустрічі». Цивілізації були розділені часом і простором¹⁵.

Відповідно згадані «острівці-осередки» розвивалися кожен по-своєму, мали свій унікальний шлях – хтось збільшувався та/або давав імпульс для розвитку певних «відгалужень» чи навпаки занепадав і на його руїнах поставав новонароджений осередок, але всі вони мали певні загальні

¹⁴ Див.: Павленко Ю. Знач. твір. С. 96.

¹⁵ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 60.

стадіальні закономірності, які кожен дослідник визначає по-своєму, та всі вони включають етапи від зародження до занепаду чи загибелі. Різні дослідники підбирали ті чи інші назви цим острівцям-осередкам, але найбільш поширеною й на нашу думку найбільш точною та повною є визначення їх як локальних цивілізацій чи просто цивілізацій.

Сучасний світ докорінно змінився з часів зародження перших цивілізацій, в першу чергу це зумовлене постійним зростанням кількості і якості зв'язків між «острівцями-цивілізаціями» в «океані-світі». Завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій світ поступово перетворюється на єдину систему, в якій всі актори тією чи іншою мірою взаємопов'язані. Частіше за все цей процес постійного «ущільнення» міжнародних процесів і перетворення їх на єдину загальносвітову систему називають глобалізацією.

Як зазначає автор всесвітньо відомої праці «Зіткнення цивілізацій» С. Хантингтон, «у сучасному світі покращення в галузі транспорту і зв'язку зумовили більш часті, тісніші, більш симетричні та більш змістовні контакти серед людей різних цивілізацій. В результаті чого у них посилюється національна ідентичність. Французи, німці, бельгійці та голландці все частіше думають про себе як про європейців. Близькосхідні мусульмани ототожнюють себе з боснійцями й чеченцями та об'єднуються задля допомоги їм. Китайці у всій східній Азії ототожнюють свої інтереси з інтересами китайців, що проживають «на материку». Росіяни ототожнюють себе із сербами та іншими православними народами й надають їм допомогу. Це широкі рівні цивілізаційної ідентичності означають більш глибоке усвідомлення цивілізаційних відмінностей й необхідність захищати те, що відрізняє «нас» від «них»»¹⁶.

Одним з найсерйозніших і найнебезпечніших викликів епохи глобалізації є нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих

¹⁶ Див.: Хантингтон С. Зазнач. твір. С. 192.

країн і цілих регіонів, що у поєднанні з об'єктивним процесом «зближення» держав та «ущільнення» міжнародних процесів призводить до непрогнозованих наслідків. Традиційно протягом багатьох століть розвиток цивілізацій носив «острівний» характер, тобто цілі регіони знаходились фактично в ізоляції один від одного, що було зумовлено, насамперед, обмеженими комунікаційними можливостями. Оскільки цивілізації еволюціонували переважно автономно, це зумовило суттєві відмінності політичної культури та, що ще важливіше, визначення і сприйняття базових суспільних цінностей. Найбільш наочним прикладом є, зокрема, відношення до людського життя, яке проголошено головною цінністю у західних суспільствах, але це сприйняття може суттєво відрізнятись у східних, африканських та інших народів. На думку С. Хантінгтона, частіше за все конфлікти між країнами та групами, що належать до різних цивілізацій, виникають через звичайні причини: контроль над населенням, територією, багатством і ресурсами, а також відносно могутності, тобто здатності насаджувати власні цінності, культуру й інститути іншій групі у порівнянні з можливостями іншої групи зробити те саме з вами. Так, суперечності у галузі матеріальних інтересів можна врегулювати шляхом перемовин й звести до компромісу, проте це неможливо у питаннях культури¹⁷.

Наслідком різниці світоглядних та ціннісних орієнтирів, а також соціально-економічної нерівності (що, до речі, часто буває пов'язане як причина та наслідок) виникає антагонізм на рівні великих людських спільнот, і чимало дослідників наголошують, що «лінії розлому» досить часто співпадають (що є цілком природним) з межами окремих цивілізацій. Таким чином виходить, що процеси глобалізації, призводячи до об'єктивного та невідворотного зближення цивілізацій, зовсім не завжди відповідають бажанням чи прагненням останніх, оскільки чимало регіонів світу є неготовими до подібного ущільнення світу і замість відчутних позитивів

¹⁷ Див.: Хантінгтон С. Зазнач. твір. С. 192.

глобалізації вони, навпаки, опиняються на периферії глобальних політичних та економічних процесів з усіма негативними наслідками. На думку С. Хантінгтона, національні держави є і залишаться найважливішими гравцями на міжнародній сцені, але їхні інтереси, союзи і конфлікти між ними в значній мірі визначаються культурними і цивілізаційними чинниками¹⁸.

Тож, через природну нерівномірність розвитку цивілізацій замість їх добровільного та взаємовигідного зближення внаслідок глобалізації виникає ефект невідворотного зіткнення цивілізацій, які в цьому контексті подібні до невеличких кораблів, що їх хвилі під час шторму в океані штовхають одне до одного. Звичайно у цій ситуації більші за розміром, міцніші та більш технологічні за інших «судна» мають набагато більше шансів витримати удар та досягти «мети подорожі». С. Хантінгтон з цього приводу зазначає, що «сили інтеграції у світі реальні і саме вони породжують протидіючі сили культурного утвердження і цивілізаційної свідомості».

Оскільки найбільш активну роль у розвитку, поширенні й використанні сучасних глобальних інформаційно-комунікаційних, фінансово-економічних, міжнародно-політичних та інших інструментів і систем відіграють країни Заходу, то глобалізацію почали ототожнювати з «вестернізацією», що, в свою чергу, зумовило розвиток антагоністичних настроїв у представників інших культур.

Можна легко прослідкувати, як нерівність соціально-економічного розвитку пов'язана з особливостями культурно-історичних процесів всередині тих чи інших регіональних спільнот або, іншими словами, цивілізацій. Так, специфіка правлячих режимів та соціально-політичної організації традиційно є віддзеркаленням загального рівня культурно-ціннісних уявлень певного народу чи групи народів, а отже ефективність функціонування й розвитку держави, зокрема економічного, залежить

¹⁸ Див.: Хантінгтон С. Знач. твір. С. 39.

насамперед від рівня освіченості суспільства (кількісно та якісно), його політичної культури та традиції державотворення, ступеню інтегрованості суспільства у глобальний інформаційний простір, стратегічних орієнтирів й імперативів. В свою чергу, економічне процвітання є радше наслідком формулювання й реалізації відповідних цілей та засобів у процесі розвитку, аніж характерною чи відмінною рисою тієї чи іншої цивілізації.

С. Хантінгтон на початку 1990-х рр. висунув концепцію «зіткнення цивілізацій», що викликала великий резонанс у науковому співтоваристві та спонукала до розвитку подальших досліджень у цьому напрямку. Поза сумнівом, зараз тема цивілізацій, їх ціннісних орієнтирів, перспектив розвитку та специфіки співіснування стає ще більш актуальною. Особливо за сучасних умов і тенденцій глобалізації, яка, насамперед, характеризується постійним «ущільненням» міжнародно-економічних та міжнародно-політичних процесів. Європейська система безпеки перебуває в кризі, однією з важливих причин якої стала російська агресія проти України. Анексія Криму й російська агресія на Донбасі продемонстрували, що РФ не просто зневажає фундаментальні європейські цінності, а фактично протиставляє своє політичне бачення всьому «Західному світові» в цілому, порушуючи міжнародне право і намагаючись реалізувати власну реваншистську геостратегію. В свою чергу, Захід відповідає Кремлю санкціями та міжнародною ізоляцією. Ще одним дестабілізуючим чинником у світі в цілому та в європейському регіоні зокрема є міжнародний тероризм, що дуже часто тісно пов'язаний з ісламським фундаменталізмом. В даному випадку так само можна сміливо говорити про ціннісне, світоглядне чи навіть цивілізаційне протистояння умовного «ісламського світу» західному. На щастя, поки що ми маємо лише певні тривожні сигнали щодо цього протистояння, оскільки традиційно терористичні атаки реалізуються силами маргінальних радикальних угруповань, які не можуть символізувати весь ісламський світ, проте ці групи часом мають підтримку деяких потужних

держав (наприклад, Ірану), що виводить потенційне зіткнення на принципово новий рівень. Дослідження сучасних міжнародних відносин крізь призму історичного розвитку цивілізацій та з урахуванням специфіки умов глобалізації неодмінно сприятиме налагодженню міжкультурного діалогу та зменшенню конфліктного потенціалу в міжнародній системі.

1.2. Розвиток учень про цивілізацію в європейській науці

За умов глобалізації неможливо серйозно досліджувати ті або інші історичні події в тій чи іншій країні поза світовим контекстом, без урахування дії всього спектра цивілізаційних факторів – економічних, політичних, соціальних, культурних, релігійних. Глобалізація, виходячи з її природи, зачіпає всі країни світу, впливає на всі процеси суспільного відтворення. Таким чином справді наукове історико-економічне дослідження обов'язково виконується з позицій світоцільності (глобальності).

В той же час, з точки зору цивілізаційного підходу та цивілізаційної парадигми, які набувають все більшого поширення, процес глобалізації розглядається як можливий (бажаний) результат творчого діалогу цивілізацій; більше того, сама цивілізаційна парадигма характеризується деякими вченими як «вісь» світової історії.

Інтерес до цивілізацій та цивілізаційного підходу в істориків має ще й практичну складову. Адже результати пізнавальної діяльності в історичній науці значною мірою залежать від методології досліджень – саме вона визначає, який саме фрагмент реальності стає предметом пізнання, на які питання можна очікувати відповідь в ході дослідження, а вирішення яких проблем виходить за межі її можливостей і вимагає застосування інших методів. В той же час, пануюча тривалий час формаційна методологія давно викликала серед істориків невдоволення: багато фактів не укладається в схему суспільних формацій. Сам хід історії виявив межі її пояснювальних і прогностичних можливостей. Разом з тим, процеси модернізації, пов'язані з

розповсюдженням стандартів західної цивілізації на інокультурні середовища, в точках стикання різних культур і цивілізацій зіштовхнулись з низкою складних проблем і протиріч.

Саме тому з кінця 70-х рр. ХХ ст. в науковій літературі в різних контекстах став виявлятися інтерес до проблеми цивілізацій. Цей інтерес підсилювався з виникненням у ХХ ст. нових, глобальних проблем, які, з одного боку, були сприйняті як загроза людській цивілізації, а з іншого – могли бути вирішені тільки всіма країнами світу, всією людською цивілізацією. Термін «цивілізація» увійшов до публіцистики і науково-популярної літератури, зазвучав у повсякденній розмові. Сьогодні, у ХХІ ст., цивілізаційна парадигма наче переживає друге народження. Як вірно відзначають науковці, ренесанс цивілізаційної парадигми виправданий, якщо він веде до розширення нашого бачення історії, відкриває нові методологічні можливості не тільки пізнання минулого й сучасного, але і осмислення перспектив майбутнього¹⁹.

Цивілізаційний підхід необхідно розглядати як специфічну методологію пізнання історичного процесу. Найголовнішим, вихідним в цьому комплексі проблем є визначення цивілізації як наукової категорії глобального історичного аналізу та дослідження її еволюції. В той же час, складність та багатовимірність цієї категорії приводить до неможливості чітких та однозначних формулювань. «На жаль, термінологічний словник наук про людину не дозволяє використовувати занадто категоричні визначення», – зазначає Ф. Бродель. – «Це не означає, що всі поняття тут невизначені або знаходяться в процесі становлення. Просто більшість термінів виявляються невизначені від початку, вони змінюються в залежності від авторів, які їх використовують, й не перестають еволюціонувати на наших очах». Тобто «в дисциплінах, що відносяться до наук про людину (як,

¹⁹ Келле В. Ж. Глобализация с позиции цивилизационного подхода // Глобализация. Культура. Цивилизация. Вып. 7(30). М. : Институт микроэкономики, 2003. С. 32-44.

втім, і в філософії), найпростіші слова змінюють своє значення в залежності від думки, яка дає їм життя і їх використовує», – пише вчений і зазначає, що «поняття «цивілізація» може бути визначене тільки в співвідношенні з усіма науками про людину, в тому числі, і з історією»²⁰.

І справді, сучасний світ – це складний світ культур і цивілізацій. Сам термін «цивілізація» став дуже популярним у різних галузях суспільних та гуманітарних наук, в кожній з яких існують власні уявлення про це поняття. Найбільш простим, природнім і відповідним розумінню цивілізації, що вже склалося в суспільному усвідомленні, є визначення, що йде від А. Фергюсона і Е. Дюркгейма, згідно з яким цивілізація розуміється як спосіб існування людських співтовариств в умовах росту населення і суспільного поділу праці²¹. В той же час зміст цієї категорії є ще досі несталим, вона має багато визначень, свою історію і потребує уточнень.

Зародження цивілізаційної самосвідомості відбувалося вже за Стародавніх часів, що виражалося в історичній думці тих часів (побудова абстрагованих моделей розвитку людства у просторі і часі, виділення циклічності та лінійності як парадигм сприйняття історичного часу, як моделей історичного часу тощо). В епоху Просвітництва на Заході зароджується теорія цивілізацій. Формується французька цивілізаційна школа – Вольтер (філософсько-історичні системи), А. Тюрго (ідеї прогресу), Ж. А. Кондорсе (прогресивні стадії розвитку людства), Ж.-Ж. Руссо (критика ідей цивілізації і прогресу), Д. Дідро, А. де Сен-Сімон, О. Конт, Ф. Гізо, В. Кузен, Е. Кіне, А. Дюмон, Е. Дюркгейм (погляди на розвиток цивілізацій). Значний внесок в теорію цивілізацій внесли представники Німеччини Й. Гердер, Г. Гегель, Г. Рюккерт. Англійська школа відома парадигмою циклізму в епоху Нового часу. Науково-узагальнюючі концепції стадійного поступу людства були висунуті А. Фергюссоном і Л. Морганом. Значний

²⁰ Бродель Ф. Грамматика цивілізацій. Москва : «Весь Мир», 2008. С. 33, 39.

²¹ Див.: Келле В. Ж. Зазнач. твір.

внесок зробили Г. Бокль (дослідження законів історичного процесу та розвитку цивілізації з точки зору географічного детермінізму) і Г. Спенсер (вчення про еволюцію).

Спочатку поняття цивілізації було невід'ємно від поняття культури. Терміни «цивілізація» і «культура» стали використовуватись у французьких, англійських і німецьких соціально-політичних дослідженнях відносно нещодавно (друга половина XVII ст.). Прийнято вважати, що їх ввели в обіг французькі та англійські просвітителі. Французький історик Л. Февр стверджує, що слово «цивілізація» було вперше вжито у французькому тексті в 1766 р., в англійському – в 1773 р., слово «культура» з'явилося в німецькому тексті між 1774 і 1793 рр.²².

Цивілізація – це «тріумф і поширення розуму не тільки в політичній, а й моральній та релігійній областях»; освічене суспільство на противагу дикості і варварству; прогрес науки, мистецтва, свободи і справедливості; усунення війни, рабства й злиденності. «Цивілізація означала в першу чергу ідеал і значною мірою ідеал моральний». Близьким за змістом до терміну «цивілізація» було поняття «культура», під яким розуміли просвітництво, духовне вдосконалення, звільнення людського духу, прогрес науки та мистецтва²³. Тобто спочатку культура інтерпретувалася як компонент цивілізації.

З плином часу між двома поняттями намічаються відмінності. У XIX ст. ці категорії більш різняться. До цивілізацій починають відносити цілі країни і народи в їх розвиненому стані. У 1819 р. слово «цивілізація» вперше вживається у множині, що свідчить про визнання різноманіття в цивілізаційному розвитку народів. Ф. Гізо пише «Історію цивілізації в Європі» (1828 р.), потім – «Історію цивілізації у Франції» (1830 р.); Г. Бокль

²² Февр Л. Цивілізація: еволюція слова і групи ідей // Бої за історію. М. : Наука, 1991. С. 239-271.

²³ Febre L., Tonnelat E. Civilizations. Le mot et l'idée. Paris: la Renaissance du livre, 1930. P. 11-36.

публікує «Історію цивілізації в Англії» (1857-1861 pp.)²⁴.

Термін «культура» виявляє тенденцію до деякого відокремлення від «цивілізації». Як зазначає Р. Будагов, під культурою стали розуміти перш за все форму і ступінь духовності, в якій виражаються вищі досягнення цивілізації²⁵. Нагадаємо, що І. Кант пов'язував з культурою всю повноту творчих потенцій людини, а з цивілізацією – перш за все, прикладні навички та знання, реалізовані в практичних досягненнях (разом з тим, коли в 1952 р. американські культурологи А. Кребер і К. Клакхон опублікували список з 164 визначень слова «культура», з'ясувалося, що в більшості випадків воно вживається поряд з терміном «цивілізація»)²⁶.

В першій половині ХІХ ст. отримують розвиток лінійно-стадіальні моделі теорії цивілізацій (А. де Сен-Сімон, О. Конт, Ф. Гізо), а в другій половині ХІХ ст. – відбувається становлення теорії локальних цивілізацій (інша назва – цивілізаційний аналіз), представниками якої виступають російські історіографи, західні вчені Ф. Шеллінг (іраціоналістські та романтичні варіанти теорії цивілізацій), Ш. Ренув'є, Т.-С. Жуфруа, Ж. Мішле, Е. Кіне (спроби створення типології та теорії взаємодії цивілізацій), Ж.-А. де Гобіно (расова теорія цивілізацій), Г. Рюккерт. Поширюються позитивізм та конкретно-історичні підходи до цивілізацій.

Предметом теорії локальних цивілізацій виступають типологія та динаміка людських цивілізацій в історичному аспекті: ранні цивілізаційні системи; цивілізації осьового часу; цивілізації доколумбової Америки; середньовічні цивілізації; Великі географічні відкриття та їх цивілізаційні наслідки; цивілізації нового часу; цивілізації в ХХ – на поч. ХХІ ст. В той же час аналізуються покоління цивілізацій, групи синхронних цивілізацій: середземноморсько-близькосхідна, західноєвропейська, американська,

²⁴ Василенко И. А. Политическая глобалистика: Учебное пособие. М. : Логос, 2000. С. 37.

²⁵ Будагов Р. А. История слов в истории общества. М. : Наука, 1971. 270 с. С. 124-129, 291.

²⁶ Kroeber A. L., Kluckhohn C. Culture: A Critical Revue of Concepts and Defenffions. Cambridge : Published by the Museum, 1952. 219 p.

азійська, африканська.

Основними критеріями виокремлення локальних цивілізацій зазвичай виступають такі: національний, релігійний, регіональний, а факторами, які визначають сутність цивілізацій, – природне середовище, система ведення господарства, соціальна організація, релігія (або ідеологія, яка грає роль релігії), політична система. Серед варіантів типології локальних цивілізацій досить популярним є дихотомний поділ на західні та східні цивілізації. Серед типів розвитку локальних цивілізацій виділяють непрогресивні форми існування; цивілізації циклічного розвитку (цивілізації Сходу); цивілізації прогресивного типу розвитку.

У ХХ ст. в суспільних науках поступово формується теорія цивілізацій і два її основні напрями: матеріалістичний та культурно-історичний. При матеріалістичному підході акцентується увага на вивченні економіки, матеріального виробництва, способу господарювання і породжених ними відносин (М. Вебер, К. Маркс, французька школа Анналів (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель) та ін.). Цивілізація ними розглядається як певний ступінь в розвитку суспільства і культури й тим самим протиставляється дикості і варварству. Приватна власність і гроші, розвиток землеробства, торгівлі, міст, класового суспільства, держави, релігії, письменності – ось основні ознаки цивілізації. Таким чином цивілізація стає однією з характеристик класового суспільства.

При культурно-історичному підході провідне значення відводять духовним факторам. Засновником школи вважається М. Данилевський (відома робота «Росія і Європа» (1869 р.)). Представниками школи виступають такі видатні вчені, як А. Тойнбі, О. Шпенглер, П. Сорокін, А. Кребер, Н. Еліас, Ф. Нортроп, Я. Буркгардт. Більшість теоретиків культурно-історичної школи вважають, що кожна цивілізація заснована на деякій вихідній духовній передумові, великій ідеї, навколо якої в ході розвитку формуються складні духовні системи. Таким чином, роль релігії є

вирішальною у формуванні цивілізаційної ідентичності. На думку представників цієї школи, цивілізації – це типи людських спільнот, які викликають певні асоціації у сфері релігії, архітектури, живопису, звичаїв – словом, у сфері культури. Вони характеризують сучасний період в розвитку цивілізацій як кризовий, кінець епохи науково-технологічної культури і перехід до виникаючого «месіанського-інтегрального-естетичного» прототипу цивілізації²⁷. Всі теоретики цієї школи відкидають лінійну концепцію життєвого циклу цивілізацій та історичного процесу в цілому і обґрунтовують циклічні або ритмічні теорії.

Не дивлячись на різні підходи до класифікації цивілізацій, всі дослідники визнають наявність у великих культур певних загальних рис: 1) цивілізація являє собою деяку цілісність, відмінну від її частин; 2) для цивілізації характерне іманентне самовизначення її життєвої долі²⁸.

Культурно-історична школа дала нові імпульси розвитку цивілізаційної науки. Вона стимулювала еволюцію цивілізаційної компаративістики під знаком самоцінності різноманітного культурного досвіду. На відміну від матеріалістичного підходу, який орієнтував компаративістів на пошук слідів схожості або подібності, прогресу або регресу, а також єдиної історичної долі різних цивілізацій, культурологічний напрямок, навпаки, особливу цінність надавав виявленню самотності шляхів розвитку кожної цивілізації. У кінці ХХ ст. перед загрозою екологічної катастрофи людство усвідомило велику цінність різноманітних альтернативних шляхів розвитку. Виявилось, що запас змін в культурі дуже важливий для виживання людства, і тому саме дослідження культурологів сприяли зміні парадигми.

Тим самим в рамках посткласичної методології політичного аналізу цивілізаційна парадигма зайняла провідне місце, витіснивши національно-державну. Саме цивілізації, а не національні держави, як це було раніше,

²⁷ Сорокин П. Социологические теории современности. М. : ИНИОН, 1992. С. 192-194.

²⁸ Див.: Василенко И. А. Знач. твір. С. 53.

стають відправним пунктом наукового історичного дослідження.

У кінці ХХ ст. соціальні науки розвінчують надто оптимістичну ідею «лінійно-поступального розвитку людства», яка лежала в основі теорії соціокультурного прогресу. Була дана критика спрощеній схемі Давній світ – Середні віки – Новий час (одним із варіантів якої виступала марксистська концепція «суспільно-історичних формацій»), яка намагалась «вкласти» складний, суперечливий ритм різних культур, що відрізнялися неповторною самобутністю, в прокрустове ложе єдиної конструкції. На противагу цьому стверджується, що світ сучасних цивілізацій являє собою складну мозаїку унікальних культур, кожна з яких має свою власну форму, у кожній – своя ідея, свій ритм життя і свій розвиток²⁹.

З'являються теоретичні моделі цивілізації: «культурно-історичний тип» (М. Данилевський), «висока культура» (О. Шпенглер), «локальна цивілізація» (А. Тойнбі), «культурна суперсистема» (П. Сорокін), «модель культури» (А. Кребер). Схеми стадіальної структури історії людського суспільства розробляли К. Ясперс, Ю. Яковець, Ю. Павленко. Формується школа світ-системного аналізу. Публікуються праці А. Франка, І. Валлерстайна, С. Сандерсона, М. Мелко, В. Макніла, К. Чейз-Данна. С. Хантінгтон розробляє концепцію «зіткнення цивілізацій», Ф. Фукуяма каже про кінець історії як зникнення цивілізаційного різноманіття.

В якості міждисциплінарного напряму сучасних досліджень, пов'язаних з вивченням проблем міжкультурної взаємодії, давно розвивається так звана цивілізаційна компаративістика, що продовжує наукові традиції О. Шпенглера, М. Данилевського, А. Тойнбі, П. Сорокіна, С. Хантінгтона, Ф. Регбі. Останній пов'язував першочергове завдання порівняльних досліджень зі встановленням закономірностей структурування та функціонування «комбінацій культурних елементів», що складають основу

²⁹ Див.: Василенко І. А. Зазнач. твір. С.45.

цивілізаційних комплексів³⁰. Він відзначав, що порівняльне вивчення цивілізацій передбачає в однаковій мірі пошук стійких відмінностей і стійких подібностей.

У сфері цивілізаційної компаративістики розробляються принципи порівняльного вивчення макрокультур, робиться акцент на співвідношенні західних і східних систем духовності, типів особистості, розробці загальних критеріїв зіставлення цивілізацій, визначенні підстав для соціокультурних і морфологічних відмінностей Заходу і Сходу. Дослідження теоретичних проблем і окремих аспектів цивілізаційної компаративістики зумовило розвиток таких міждисциплінарних галузей, як орієнталістика, американістика, африканістика, ісламознавство, індологія, буддологія, китаєзнавство тощо.

Протягом багатьох десятиліть координатором досліджень у сфері цивілізаційної компаративістики є «Міжнародне товариство порівняльного вивчення цивілізації» (The international Society for the Comparative Study of Civilization – ISCSC), яке заснували А. Тойнбі, П. Сорокін і А. Кребер 1861 р. у м. Зальцбурзі. У США щорічно проводяться міжнародні конференції цього товариства, які залучають вчених з різних країн світу; основні напрямки його наукової діяльності зосереджені на наступних проблемах: глобальна цивілізація і метацивілізаційні форми спільності; зіткнення і трансформація цивілізацій; співвідношення понять цивілізація, етнонаціональна спільність, культура; взаємозв'язок культурних криз різних історичних етапів розвитку і вплив їх в сучасному суспільстві; статус релігії, мови, мистецтва в цивілізаційних процесах³¹.

Сучасні вчені погоджуються з М. Вебером в тому, що головним ключем до порівняльного дослідження у сфері політичних культур є релігія.

³⁰ Бэгби Ф. Общие принципы цивилизационной компаративистики // Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия. М. : Аспект Пресс, 1998. С. 276.

³¹ Павлич А. А. Зарубежный опыт компаративных исследований культуры: научные традиции и современные тенденции [Електронний ресурс] // Веснік Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. 2012. № 18(2). С. 47-48. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/260> (дата звернення 09.01.2018).

Сьогодні діалог світових культур визначають п'ять потужних духовно-релігійних традицій: православно-слов'янська; західно-християнська; конфуціансько-буддійська; індо-буддійська; ісламська.

Другим ключем в порівняльному аналізі світових культур може стати принцип їх поділу на східні і західні. Згідно з цим підходом, Схід і Захід – це два типи духовності, дві світоглядні матриці, дві системи культурних координат. Зазвичай основні відмінності західних і східних цивілізацій можна прослідкувати за декількома принциповими позиціями: устрій всесвіту, пояснення механізмів історичного і політичного процесу; ціннісні орієнтації особистості і суспільства; ставлення до власності; відносини між світською і релігійною владою; шкала політичного часу; ставлення людини до істини; процес пізнання світу.

Поряд з цивілізаційною компаративістикою, яка наголошує на поліваріантності та мультикультуралізмі, багато західних політологів, перебільшуючи значення економічної і політичної уніфікації світу, захищають тезу про «єдність цивілізації» і «кінець історії». Вони проголошують західне суспільство цивілізацією унікальною, що володіє єдністю і неподільністю, цивілізацією, яка після тривалого періоду боротьби досягла своєї мети – світового панування. Культурний плюралізм сучасного світу при цьому цілком ігнорується. Етапи і глави історії інших цивілізацій, якщо вони не вписуються в концепцію євроцентризму, опускаються як «напівварварські» або «такі, що розклалися». Світ Сходу фактично виключається з історії цивілізації. Православне християнство або вважається частиною західного християнства, або трактується як «тимчасовий нарід» на тілі західного суспільства³².

Як зазначав С. Хантінгтон, один з перших теоретиків модернізації В. С. Нейпол стверджував, що західна цивілізація універсальна й підходить

³² Див.: Василенко І. А. Знач. твір. С. 43.

для всіх народів³³. Ф. Фукуяма пішов ще далі, заявивши, що по мірі модернізації всі країни неодмінно сприймуть західні цінності і це буде означати «кінець історії» або повсюдну перемогу ліберальної демократії в світі. Спочатку переможному поширенню західних цінностей заважала радянська комуністична ідеологія, після її очевидної поразки ніщо вже не зможе стати на шляху вестернізації світу³⁴.

Цим спрощеним уявленням про будову сучасного світу можна протиставити два факти. По-перше, в сучасному світі існує безліч форм націоналізму, авторитаризму, ринкового комунізму, корпоративізму, які не зникли і не зникнуть через провал радянської комуністичної ідеології. Ще важливішим є існування релігійних альтернатив, які знаходяться поза світом світських ідеологій. У незахідних культурах релігія – центральна сила, яка мотивує вчинки й мобілізує людей. По-друге, у сучасному світі модернізація не рівнозначна вестернізації. Саудівська Аравія, Сінгапур і Китай є розвинутими, модернізованими, але явно не вестернізованими суспільствами.

Отож Заходу рано чи пізно доведеться відмовитися від ідеї європоцентризму і переорієнтувати свій політичний світогляд: його культурна агресія породила потужний процес девестернізації інших цивілізацій, де сьогодні відбувається повернення до власного коріння. Сучасні політики і уряди, намагаючись домогтися підтримки населення і сформувати коаліції, все рідше апелюють до національної свідомості і все частіше звертаються до спільності релігійних і культурних цінностей. Сучасне поле глобальних досліджень не обмежується рамками національних держав. Це діалог культур, діалог цивілізацій³⁵.

Видатний вчений, діяч світового масштабу, наш співвітчизник академік В. Вернадський ще 88 років тому передвіщав перехід від біосфери до ноосфери, тобто, до глобальної цивілізації «культурного людства». Хочеться

³³ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. 1994. № 1. С. 33-48.

³⁴ Фукуяма Ф. Конец истории? // Философия истории. Антология. М. : Аспект-Пресс, 1994. С. 290-310.

³⁵ Див.: Василенко І. А. Знач. твір. С. 45.

вірити, що діалог цивілізацій зробить свій внесок у вирішення цієї проблеми і майбутній світ буде глобальним за однаково високим рівнем життя, і локальним (різноманітним) – за культурами, національностями, цивілізаціями³⁶.

Таким чином, в результаті аналізу проблеми доведено, що сьогодні поряд із національними державами відправним пунктом наукового історичного дослідження стають також цивілізації. З цього робиться висновок про недоцільність обмеження глобальних історичних досліджень національно-державними рамками; показано, що їх предметом повинні також стати культури і цивілізації, їхній діалог. Більше того, цивілізаційний підхід необхідно розглядати як специфічну методологію пізнання історичного процесу.

В ході дослідження еволюції наукової категорії «цивілізація» в європейських наукових дослідженнях нами виділено та проаналізовано чотири етапи: 1-й етап (друга половина XVII ст. – XVIII ст.) – поняття цивілізації і культури практично ототожнюються, культура сприймається як компонент цивілізації; 2-й етап (XIX ст.) – категорії культури й цивілізації більш різняться, набувають специфічного змісту; отримують розвиток лінійно-стадіальні моделі теорії цивілізацій; відбувається становлення теорії локальних цивілізацій; 3-й етап (XX ст.) – в суспільних науках формується теорія цивілізацій і два її основних напрями: матеріалістичний і культурно-історичний; розвивається цивілізаційна компаративістика; 4-й етап (кінець XX – поч. XXI ст.) – в рамках посткласичної методології аналізу цивілізаційна парадигма займає провідне місце, витіснивши національно-державну.

Ми вважаємо, що з метою сталого розвитку людства, існування людської спільноти подальші дослідження мають бути спрямовані на

³⁶ Вітер І. І. Цивілізаційна парадигма у сучасній глобалістиці // Діалог цивілізацій: роль і місце латентних структур в управлінні світом: Матер. Третьої Всесвіт. Конф. Київ, 28 трав. 2004 р. К. : МАУП, 2005. С. 136.

проблеми творчого діалогу цивілізацій в умовах глобалізації з її викликами й загрозами.

1.3. Культурно-матеріалістичні підходи до визначення категорії «цивілізація»

Формування цивілізаційної теорії та визначення категорії «цивілізація» відбувалося в рамках розвитку двох паралельних напрямів західної науки і громадської думки. Перший напрям, в межах якого сформувалися соціальні науки, повинний був не лише пояснити різноманітність матеріально-предметного світу, який постав перед людиною нового Заходу, але і виявити закономірності розвитку індустріального суспільства, яке за період XVII-XIX ст. докорінно змінило вигляд Західної Європи, що дозволило їй у подальшому впливати на долі багатьох народів світу. Природньо, що визначальними для цього напрямку виступали матеріальне виробництво, економіка, спосіб господарювання і породжені ними відносини. Інший напрям, що спирався на гуманітарні методи досліджень і створив комплекс гуманітарно-філологічних та історичних наук, повинен був розкрити людині Заходу різноманіття світу в його соціальних та культурних вимірах. Однак, формуванню цих напрямів передували відповідні розробки вчених доби Античності та Середньовіччя.

Звернемося до витоків формування матеріалістичного підходу до визначення категорії «цивілізація».

Глибока змістовність і розробленість концепцій в комплексних дослідженнях суспільства за часів античної науки або вчень в ранній історії громадської думки Китаю, Індії та арабських країн все ж не дають підстав зарахувати їх до провісників цивілізаційної теорії, хоча такі спроби і є виправданими при концептуально невизначеному вживанні терміну «цивілізація».

До вчених, які стояли у витоків матеріалістичного підходу у вивченні цивілізації, деякі дослідники відносять знаного арабського вченого XII-XIII ст. Ібн Халдуна, який визначив основні принципи соціокультурного підходу до вивчення цивілізацій. Його вчення базувалося на встановленні механізму соціополітичної організації, який робить можливим подолання локалізму родоплемінного суспільства. Серед соціоутворюючих чинників такого розвитку вчений виділив наступні: поділ праці, власність, накопичення засобів існування, обмін, відокремлення міст. Даний підхід, на наш погляд, має бути віднесений до комплексного матеріалістичного, що розглядає певні загальні типологічні характеристики суспільства, а не власне суспільство як цілісну соціокультурну систему, яка розвивається протягом тривалого історичного періоду часу. Тому цілком виправдано дослідник творчого доробку арабського вченого С. М. Бациева відкидає переклад основного терміну, яким Ібн Халдун назвав предмет своєї науки – «умра» як «цивілізація», віддавши перевагу іншому терміну – «соціальне життя»³⁷. Наукові праці Ібн Халдуна, зокрема «Мукаддіми», було перекладено французькою та англійською мовами, що сприяло майбутньому розвитку європейської мікросоціології.

Подальший розвиток культурно-матеріалістичного напрямку був пов'язаний з визначенням цивілізації як продукту більш високого розвитку «природного» суспільства і його продуктивних сил. В рамках даного підходу критерієм розвитку цивілізації виступає, передусім, матеріальна культура. Представники даного напрямку досліджували цивілізацію європейських країн у XVII-XIX ст. через розвиток продуктивних сил та соціального устрою, відсуваючи на другий план культуру та політичну структуру суспільства. Це дало змогу дослідникам, для яких визначальними були економіка, матеріальне виробництво, спосіб господарювання та відповідні відносини,

³⁷ Бациева С. М. Бедуины и горожане в Мукаддимах Ибн Халдуна. Очерки арабской культуры V-XV вв. М. : Наука, 1982. С. 323.

підійти до розкриття закономірності успішного розвитку індустріального суспільства в Західній Європі у вказаний період часу.

Одним із основоположників матеріалістичного напрямку у визначенні категорії «цивілізація» був Адам Фергюсон (1723-1816 рр.) – шотландський філософ і історик. У 1767 р. А. Фергюсон опублікував трактат «Нарис з історії громадянського суспільства»³⁸.

А. Фергюсон вважав, що цивілізація – це певна стадія в розвитку людства, що включає наявність громадських класів, міст, писемності та інших елементів, або підсистем складної системи, якою є цивілізація. Їм була запропонована наступна стадіальність в розвитку людства: «дикість – варварство – цивілізація», що широко використовувалася в науковій літературі наприкінці XVIII – поч. XIX ст. А. Фергюсон стверджував, що «не тільки індивід росте від дитинства до зрілості, а й сам людський рід – від грубості до цивілізації»³⁹. На формування теоретичної концепції А. Фергюсона вплинули ідеї Девіда Юма, Шарля Монтеск'є, а його теорія еволюції суспільства була розвинута в роботах К. Маркса.

Варто зауважити, що згідно з матеріалістичним підходом цивілізацію розглядають як антипод «природному» становищу суспільства. Це – рівень розвитку суспільства, що пододало залежність від природи та стало складною системою з продуктивним типом господарювання, поділом різних сфер та рівнів життя, координацією видів діяльності. Таке тлумачення терміну «цивілізація» бере початок від знаного американського вченого-етнографа Л. Моргана (1818-1881 рр.), який виклав його в праці «Стародавнє суспільство». У власній концепції Л. Морган виокремлює два типи суспільства: «примітивне», засноване на принципах спільного походження й родинних зв'язках, та «цивілізоване», для якого притаманний розвиток продуктивних сил, поділ праці, обмін товарами, приватна власність,

³⁸ Ferguson A. An Essay on the History of the Civil Society. Cambridge University Press, 1995. 283 p.

³⁹ Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Пер. с англ. И. И. Мюрберг / под ред. М. А. Абрамова. М. : РОССПЭН, 2000. С. 7.

концентрація багатства, поділ суспільства на класи та формування держави. Інші відомі вчені Е. Тейлор, Дж. Фрезер, Дж. Мак-Леннан – прихильники теорії еволюціонізму Л. Моргана – розвинули його вчення. У своїх працях вони розкрили особливості переходу від примітивних до більш складних суспільств та зосередились на розкритті закономірностей розвитку культури та суспільства, захищаючи ідею прогресу та закономірності в історії. Концепція Л. Моргана стала підґрунтям для формування теорії переходу до класового суспільства К. Марксом та Ф. Енгельсом, яка відображена у праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Л. Морган та Ф. Енгельс виділяли три великих періоди в історії людства: «дикість», «варварство» і «цивілізацію», серед яких цивілізація – це досягнення якогось більш високого рівня розвитку порівняно з варварством. За концепцією Л. Моргана, становлення цивілізацій відбувається з появою поділу праці, відокремленням ремесла від землеробства, формуванням класів, переходом від родового ладу до держави, заснованої на соціальній нерівності. Зі свого боку, Ф. Енгельс, виокремив три великі епохи цивілізацій: античну, феодалізм і капіталізм та два типи цивілізацій – «антагоністичний» (період класових суспільств) та «неантагоністичний» (період соціалізму і комунізму). Послідовники К. Маркса та Ф. Енгельса розвинули їх вчення у формаційній теорії, в якій історія подавалася як всесвітній історичний процес, рушійною силою якого є діалектична взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин. При цьому цивілізація є всього лише ідеологічною характеристикою класового суспільства, яка відходить на другий план під час аналізу соціальних відносин та класової боротьби в певних господарських укладах. Наслідувачі даного напрямку доклали багато зусиль для подолання матеріалістичного детермінізму, притаманного цьому підходу, що дозволило їм вийти на інший щабель цивілізаційних досліджень. Так, Г. Чайлд (1892-1957 рр.) зосередився на дослідженні періоду «неолітичних революцій», що призвів до поширення землеробства та створення сільських

общин. Згодом відбулася й «урбаністична революція», яка супроводжувалася зростанням кількості міст та формуванням нових соціальних відносин. В його концепції саме міста були головним символом цивілізаційного процесу, в яких відбувалась соціальна та професійна диференціація, що прийшла на зміну соціальним відносинам синкретичних систем сільського суспільства. Інший відомий вчений Р. Ренфільд (1897-1958 рр.) у власному теоретичному дослідженні зіставив «народне і «міське» суспільство. Його концепція подеколи перегукується з науковим доробком Г. Чайлда, і це цілком зрозуміло, адже вони жили у той самий період часу (1892-1958 рр.). Він також пов'язує цивілізаційний устрій життя з містом, що має нову систему комунікацій, спирається на політичну владу, розвиток письменності і релігії. На його переконання, саме в місті відбувається розвиток культури і спеціальних знань: соціальних вчень, філософії, естетики. Їх носіями стає освічена еліта, яка не бере участі в матеріальному виробництві. Натомість, народному суспільству властиві соціальна однорідність, групова солідарність, ізолюваність культури, «народна» мудрість, відсутність традиції письменності. Такий складний духовний устрій суспільства приводить до появи «великої» і «малої» традиції⁴⁰.

Отже, прихильники матеріалістичного підходу загалом не заперечували роль духовних факторів, але вони пов'язувалися з типом технології або соціальності. Загалом ознаки цивілізації, які виокремили представники концепції культурного матеріалізму, включають: розвиток землеробства і ремесел, торгівлі, будівництва, наявність міст, державних інституцій, класового суспільства, приватної власності, грошей, високий рівень релігійності та писемності. Отже, термін «цивілізація» стає занадто широким і еkleктичним, що в подальших наукових дослідженнях вимагало певної впорядкованості або типологізації.

⁴⁰ David L. Sills Urban revolution. The encyclopedia of the social sciences. N. Y., 1968. Vol. 16. P. 220.

Концепція ідеальних типів була розроблена німецьким соціологом, істориком і економістом Максом Вебером (1864-1920 рр.) – іншим відомим представником культурно-матеріалістичного напрямку. В рамках даної концепції були запропоновані абстрактні ідеальні типи, певні спрощення, образи-схеми. Ці типи не відображали об'єктивно існуючу соціокультурну реальність, оскільки вони не мали прямого аналога в реальній історії культури. Ідеальна типізація дозволяла упорядковувати емпіричний матеріал, що був потрібен для конкретних досліджень, і використовувався М. Вебером для виявлення причин і характеру відхилення реальних культурних типів від ідеальних.

М. Вебер розрізняє три «чистих» типи панування⁴¹: обумовлене раціональними інтересами пануючих і тих, що їм підкорюються; засноване на традиціях; пов'язане з емоційним сприйняттям влади. Раціональному типу панування відповідає правовий тип держави, який характеризується підпорядкуванням закону, а не авторитету. Традиційний тип панування ґрунтується на святості існуючих звичаїв і традицій. Йому притаманна патріархальна спільність, на чолі якої стоїть можновладець, який розпоряджається своїми підданими і слугами. Третій тип панування М. Вебер називав «харизматичним». Харизма – це певні вроджені або набуті якості особистості, що дозволяють надихати людей і вести їх за собою. За М. Вебером, харизмою володіють засновники світових релігій (Будда, Ісус, Мухамед), великі полководці (Олександр Македонський, Навуходоносор, Цезар, Тамерлан, Наполеон) та видатні політики (Авраам Лінкольн, Петро Великий, Володимир Ленін).

М. Вебер вважав, що, незважаючи на явну утопічність розумових конструкцій, які утворюють ідеальні типи, вони є найважливішими науковими абстракціями, що роблять можливим вивчення безлічі культурних

⁴¹ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. Олександр Погорілий. К : Основи, 1998. С. 157-172.

явищ на кількісній основі. Ідеальний тип, за М. Вебером, – це теоретична конструкція, отримана в результаті акцентування, посилення, логічного скріплення феноменів, що зустрічаються в різні епохи в різних культурах.

Сучасні дослідники теорії цивілізацій виділяють сукупність показників, які є для них найбільш важливими під час аналізу товариств, культур і служать підставою для різних типологій. В контексті цього підходу цивілізації розглядаються не як локальні великі спільності, а як стадії єдиної загальнолюдської цивілізації, що має в кожному регіоні, країні свої неповторні і унікальні риси.

Відомим як в історичній науці, так і серед вчених, що розробляють цивілізаційну проблематику, є науковий доробок французької школи «Анналів» – істориків, що групувалися навколо журналу «Аннали економічної та соціальної історії», заснованого М. Блоком (1886-1944 рр.) і Л. Февром (1878-1956 рр.) у 1929 р.

Вищим науковим досягненням школи «Анналів» вважаються праці Ф. Броделя (1902-1985 рр.) і особливо його тритомний твір «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.» (1979 р.)⁴². Ф. Бродель визначає цивілізацію як цілісну історичну систему, яка утворюється внаслідок взаємодії декількох підсистем, а саме: соціальної, економічної, політичної і культурно-психологічної. Соціальна (або біосоціальна) підсистема об'єднує все, що відноситься до способу існування людей та відтворення населення (житло, харчування, здоров'я, гігієна, одяг, праця, дозвілля, захист від небезпек, сім'я, спорідненість). Економічна підсистема включає виробництво, споживання, обмін, регулювання економіки, технічне забезпечення, систему комунікацій. Політична підсистема охоплює інституційні відносини між людьми: сукупність норм, звичаїв, прав, партій, громадських рухів, інших політичних організацій. Культурно-психологічна

⁴² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. Т. I. Структури і повсякденності: можливе і неможливе. Київ : Основи, 1995. 544 с.

підсистема включає всі прояви духовного життя – цінності, норми, знаково-комунікаційні системи, що забезпечують взаємодію людей.

Інший відомий представник школи «Анналів» Л. Февр дає цивілізації наступне визначення: «рівнодійна сил матеріальних і духовних, інтелектуальних і релігійних, які впливають на свідомість людей певної країни у певний період часу»⁴³. Конкретизація вказаних чинників створювала належні умови для історичних досліджень цивілізації. Проте праці Л. Февра вносять істотну поправку в це визначення: як економічні, так і соціальні, і особливо політичні факти можна розглядати тільки через переконання і погляди суб'єктів цивілізації, що взаємодіють між собою⁴⁴. Тому історія набувала важливого психологічного значення і завдання дослідника значною мірою було доповнено вивченням історичної психології та ментальності, в якій взаємодіють розум і людські пристрасті.

У вищезгаданій фундаментальній праці Ф. Броделя основна увага приділяється матеріальній діяльності людей, яка розглядається через її речову і технологічну сторону.

Цивілізація постає у Ф. Броделя як «культурно-історична зона», що пов'язана, перш за все, з географією і демографією. Підхід Ф. Броделя є економіко-центричним. Тому культурно-соціальна диференціація суспільства, основні принципи його регуляції, сутнісні зв'язки і ієрархія багато в чому залишаються за рамками його аналізу. Критики справедливо дорікають Ф. Броделю тим, що величезний фактичний матеріал, який зібраний в його творах і наочно демонструє процеси, які відбуваються в різних сферах життєдіяльності, не знаходить достатнього загальнотеоретичного пояснення.

Ще одним доріканням Ф. Броделю є те, що він не бачив циклічності в динаміці цивілізацій, звертаючи основну увагу на їх змінну тривалість. Він

⁴³ Февр Л. Цивілізація: еволюція слова и группы идей / Пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова. М. : Наука, 1991. С. 282.

⁴⁴ Mann G. D. Lucien Febvre: La pensee vivante d'un historien. Paris, 1971. P. 90.

ввів категорію «велика довготривалість» – протяжний історичний час, в якому живе цивілізація і який вона зберігає через накопичений досвід своєї життєдіяльності. Через те стає більш складним виявлення загальних принципів улаштування і законів еволюції цивілізації. Історія, за Ф. Броделем, складається з численних приватних історій – історії техніки, соціальних і політичних інститутів, науки, мистецтва, писемності. Матеріалістичний універсалізм Ф. Броделя, його прагнення детермінувати усі історичні події, виходячи з розвитку матеріального виробництва, часто не дозволяють змістовно інтерпретувати тонкі культурні особливості різних цивілізацій. Спираючись на концепцію Ф. Броделя, важко пояснити радикальні, нерідко парадоксальні повороти в історії культури: занепад, реставрацію, застій, злети і падіння. Так, розглядаючи Французьку та Російську революції, Ф. Бродель «показав, як цивілізації переживають і долають економічні, соціальні, ідеологічні й політичні труднощі, впливають на перебіг їх, «командують ними». За його висловом, цивілізації «переварюють» соціальні потрясіння і катастрофи чи стимулюють їх у процесі виявлення власних глибинних ритмів»⁴⁵.

Тому, з точки зору французького вченого, окремі держави, а тим більше їх групи, не можуть з легкістю перестрибувати з однієї цивілізації в іншу, що в принципі можливо, але вимагає наявності багатьох глибинних причин (наприклад, зміни менталітету) і багатьох десятиліть, а то й навіть століть.

Ф. Бродель представив світову економічну історію як чергування панування протягом п'яти-шести століть певних економічно автономних регіонів світу – світів економік. На основі поняття «автаркії великих просторів» він ввів поняття світ-економіки як цілісного світу, що характеризується певною економічною єдністю. Наприклад,

⁴⁵ Кучменко Б. Н., Кучменко Б. А. Цивілізація як комплексна категорія культурно-історичного дослідження [Електронний ресурс] // Наукові записки. Історичні науки 2009. Т.91. С. 51. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5985/09_kuchmenko_em.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Середземномор'я, що включає, крім моря, прилеглі території, об'єднані торговим обміном в єдине ціле.

Науковий доробок Ф. Броделя мав велике значення для розробки світ-системного підходу І. Валлерстайна. Головний внесок останнього у розвиток соціальних наук полягає в розробці оригінальної теорії світових систем. Розроблена ним світ-системна теорія синтезує соціологічний, історичний, економічний і геополітичний підходи до суспільної еволюції. У своїх працях І. Валлерстайн аналізує еволюцію капіталістичної світ-економіки у ХІХ-ХХ ст. і робить прогнози на ХХІ ст. Згідно з світ-системним підходом рівень розвитку кожної країни є результатом загальних процесів розвитку всієї світ-системи.

Отже, головним здобутком школи «Анналів» був відхід від спекулятивності, догматичності, нормативності цивілізаційних концепцій. Школа «Анналів» прагнула перетворити цивілізаційну теорію на метод конкретного історичного дослідження, усунувши уявлення щодо заданості структур і ієрархій. У центрі її уваги – людина і різноманітні способи сприйняття і репрезентації нею світу, історія ментальностей як взаємодії інтелектуального і емоційного, свідомого і несвідомого, традиційного і мінливого. В результаті у Ф. Броделя структуралістські макроісторичні ідеї були витіснені у сферу зародження світ-системного аналізу, а ідея цивілізації пов'язана з різноманіттям історичного минулого.

Результатом діяльності школи «Анналів» було поширення впливу теорії цивілізацій на розвиток історичного знання. Вона допомагала створити програми масового збору і стратегії поглибленого дослідження історичних джерел. На цій основі у 1920-1930-х рр. починається видання серій книг з історії цивілізацій, що базувалися на загальних теоретичних передумовах. В них історія і етнографія поступово зближуються, а конкретно-історичний матеріал домінує над історіософськими схемами. У Франції створюється перша книга про історію світових цивілізацій під редакцією послідовника

школи «Анналів» Анрі Бєрра (1863-1954 рр.) – «Історія людства» (в сучасному англійському перекладі – 45-томна «Історія цивілізацій»). У 1950-1960-х рр. на основі досліджень школи «Анналів» створюється нова серія книг – «Великі цивілізації». Її особливістю є зв'язок опису світу дійсного, матеріального і світу уявного. Особливо чітко це виявилось в дослідженні Ж. Ле Гоффа (1924-2014 рр.) динаміки просторово-часових структур європейської цивілізації, які утворюють «кадр» будь-якого суспільства або культури. Якщо раніше цей «кадр» був об'єктом конструювання історика, то тепер історик повинен був з'ясувати, як формувалися просторово-часові уявлення в минулому, яку роль в цьому грали символічні уявлення про кінець світу і потойбічне існування.

Американський фахівець з проблем цивілізації Д. Уїлкінсон (1921-1996 рр.) розглядає цивілізацію як місто, міський спосіб життя, в більш широкому сенсі – урбанізацію взагалі, «культуру, пов'язану з містами». В цьому випадку цивілізація постає як якість, що відділяє міське суспільство від навколишнього середовища. А також – від примітивних суспільств, бо, на відміну від них, міське ґрунтується на спеціалізації й поділі праці, формуванні державно-політичної влади та політико-військових відносин, що мало місце вже між першими містами-державами. Д. Уїлкінсон також вважає, що «цивілізація – це міське суспільство» з чисельністю населення не менше десяти тисяч чоловік, що мають постійну прив'язку до тієї чи іншої місцевості. Проте, він констатує необхідність розгляду соціо-політичних ареалів, створених мережею відносин між групами міст, і в цьому провідне місце належить державі⁴⁶.

Як бачимо, представники культурно-матеріалістичного напрямку внесли суттєвий вклад та сприяли розвитку теорії цивілізацій. Еволюція цивілізаційної теорії відбувалася від простих способів пояснення

⁴⁶ Чумаков А. Н. Метафізика глобалізації: культурно-цивілізаційний контекст. М. : Издательство «Проспект», 2016. 468 с.

цивілізаційних явищ до все більш складних. Якщо на першому етапі відбулося формування онтологічних моделей типу «варварство-цивілізація», на другому – превалював багатofакторний аналіз категорії «цивілізація», то на третьому етапі, який охоплює і сьогодення, теорія цивілізацій стає одним з головних інструментів історичного дослідження.

1.4. «Діджитальна цивілізація» як сучасний етап соціокультурного розвитку людства

Якщо визначення поняття культура має 400 одиниць (Л. Є. Кертман), то термін цивілізація налічує не менше. Серед найбільш авторитетних учених, які досліджували історію цивілізацій можна назвати таких як О. Шпенглер (Німеччина), А. Тойнбі (Британія), Ф. Бродель, М. Блок, Л. Февр, Ж. де Гофф (Франція), А. І. Кудряченко, Ю. В. Павленко, М. В. Попович (Україна), Н. Я. Данилевський, К. Н. Леонтьєв, П. А. Сорокін (Росія). Вона вивчається ученими усього світу, зокрема політологами, філософами та ін. Її визначення присутні також у найбільш відомих тлумачних словниках і енциклопедіях⁴⁷.

Цивілізаційний підхід імпонує своєю універсальністю, поглядом на історію як на поліваріантний процес, який характеризується багатоманітністю культур і культурних практик, пошуком спільного та відмінного в ментальності народів, їх релігій, увагою до їх духовно-морального розвитку, інтелектуального потенціалу. Цивілізаційний підхід робить можливим розглядати процеси розвитку людства під різними кутами зору, зокрема – під кутом, який викликає наш науковий інтерес: хронологічного вивчення цивілізацій і пов'язаних з ними комунікаційних технологій як маркерів цивілізацій. А також – виявлення духовних цінностей,

⁴⁷ Cambridge Advanced Learners Dictionary and Thesaurus. Cambridge : Cambridge University Press, 1984. P. 87; Dictionary. Com. Civilization [Electronic resource]. URL: <http://www.dictionary.com /browse/ civilization> (дата звернення: 17.08.2017); Merriam-Webster. Civilization [Electronic resource]. URL: <http://www.dictionary.com /browse / civilization> (дата звернення: 17.08.2017).

ідеалів, структуруючи значення засобів комунікації як домінуючих в розвитку і конкретної певної цивілізації, і в переході від однієї цивілізації до іншої, розглядати пов'язані з ним і цивілізаційні етапи як спільні в розвитку всього людства.

Вивчення історії поділяється на декілька аспектів, серед яких є й техніка, технологія, яка вже сьогодні виступає як результат винаходів і носій інформації, а не утилітарний об'єкт. Кожен новий виток розвитку саме в галузі технічних досягнень приводив до необхідності нового витка спеціалізованого знання і, як наслідок, потрібні зусилля для їх творчого засвоєння людиною нової цивілізації⁴⁸.

Людина не тільки *Homo sapiens*, людина – діалогічна. Необхідність спілкування є ментальною властивістю людини. Не випадково сьогодні набули такої популярності інструменти, які дають змогу спілкуватися із знайомими і незнайомими в усьому світі. Це, як відомо, соціальні мережі Facebook, Twitter, Instagram і так далі. Хоча інфраструктура, засоби зв'язку завжди були на другому плані, насправді вони відіграють першорядну роль у виявленні духовних потреб людини. По суті вся історія – це стиснення простору і часу, це можливість якнайшвидшої комунікації, це розвиток від пішого посланця до літака і кабельної мережі. Не випадково саме під цим кутом зору почали вивчати цивілізацію у Торонтській школі комунікації. Праці Г. Інніса і таких його послідовників, як Е. Хевлок, М. МакЛюен, В. Онг, Н. Фрай, заклали фундамент школи теорії комунікації Університету Торонто.

Ще в 1940-1950 рр. Г. Інніс поставив в центр дослідження цивілізацій засоби комунікації. Він намагався встановити зв'язок між типом засобів комунікації і видом соціального устрою, а також впливом певного виду медіа

⁴⁸ Dolskaya O. The Formation of a New Discourse of Technique in the Conditions of Transition from Technogenic Civilization to Anthropogenic One [Electronic resource]. URL: // http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwi0mP_Sz-TYAhXDjCwKHe85CBUQFggmMAA&url=http%3A%2F%2Ffojs.mdu.org.ua%2Findex.php%2Fversus%2Farticle%2Fdownload%2F578%2Fpdf_1&usq=AOvVaw2yQIuopXvA9p79rpwMPOZp

на злети і падіння давніх імперій. Г. Інніс зробив спробу макро-історичного аналізу ролі комунікацій в культурній еволюції суспільства. В результаті проведеного Г. Іннісом вишукування була запропонована оригінальна історико-філософська концепція, яка пояснює позитивну роль свободи комунікації та негативну роль державної монополії на засоби комунікації – монополії, в результаті якої з історичної арени часто зникали найбільші цивілізації⁴⁹.

Реконструюючи процес створення писемності, Г. Інніс зробив висновок про те, що в ранній період історії Стародавнього Єгипту не існувало різниці між піктографічними прикрасами гробниць і ієрогліфічним шрифтом. Писемність, розпочавшись з декоративного оформлення храмів і гробниць, до 3500 р. до н.е. розвинулася в ієрогліфічну систему з великою кількістю вже непіктографічних елементів. Ієрогліф (від грец. Hieros – священний і glyphe- те, що вирізане) – це грецьке слово, що означає накреслення священних символів. До 4000 р. до н.е. письмове позначення мали імена всіх володарів, назви воєн, найважливіші політичні події і релігійні вчення. Найранішими письмовими документами Г. Інніс називає печатки і вази, описи майна і рахунки, а також короткі звіти про події, накреслені на дерев'яних табличках.

Єгиптяни вбачали містичність у писемності, яка була відображенням встановленого порядку в світі. Основним засобом комунікації в Стародавньому Єгипті періоду абсолютної монархії був камінь. Для того, щоб писати на ньому була потрібна неабияка сила, монотонна праця і час. Камінь – це засіб комунікації престижу єгипетських фараонів. Кожен напис єгиптяни довго гравірували, відточували всі образотворчі деталі. Зміни в політичному устрої, пов'язані з підвищенням ролі простих людей, збігаються з появою папірусу як більш доступного і демократичного засобу комунікації. У порівнянні з каменем папірус давав змогу писати легко і швидко. Він був

⁴⁹ Innis H. A. Empire and Communications. Toronto : University of Toronto Press, 1972. P. 12-26.

легкий на вагу і простий у виготовленні. Його робили з очерету, який виростав в дельті Нілу. Там же було налагоджено виробництво папірусу разом з пензликами для письма.

Зазвичай листи папірусу мали розміри від 15 до 40 см. Писарі носили з собою дві баночки з червоними і чорними чорнилами, а також баночку для води, якою вони змивали помилки. Писали справа наліво, текст був організований у вертикальні колонки і горизонтальні рядки рівної довжини, які формували листи. Для зручності папірус згортають в рулони. Для написання текстів і економії часу єгиптяни винайшли курсив, аббревіації, фігури умовчання тощо. Їх писемність ґрунтувалася на малюнках, але це був уже шрифт. Покінчивши з таким важким засобом комунікації як камінь, думка давніх єгиптян придбала легкість папірусу, підкреслив Г. Інніс⁵⁰. Всі події навколо викликали їх інтерес. З плином часу збільшувалася кількість рукописних письмових текстів, посилювався їх світський характер, а також ясність і чіткість думок, висловлених у них.

Г. Інніс був першим дослідником, який звернув увагу на те, що чи не найважливішим рушієм історії є змінення комунікаційних технологій. Трансформація засобів комунікації приводить до серйозних змін особистості, культури та суспільства. Один з основних внесків ученого у вивченні історії – це закладення підвалин методології, за допомогою якої можливо було б описати та проінтерпретувати історичні події, які не піддавалися осмисленню з економічної точки зору. Він відстежив на великому історичному матеріалі основні закономірності змін в засобах комунікації і суспільному устрої і створив метафори «часових» і «просторових» медіа⁵¹, які стали головним методом пояснення історичного розвитку і лягли в основу теоретичної думки Торонтської школи теорії комунікації.

⁵⁰ Innis H. A. The Bias of Communication. Toronto : University of Toronto Press, 1991. 226 p.

⁵¹ Ibid. P. 87.

На цій методологічній основі М. Маклюен створив свої основні широковідомі концептуальні метафори, такі, як «Засіб комунікації і є повідомлення» / «Засіб комунікації і є масаж» («Media is the message” / «Media is the massage”), «глобальне село», «око за вухо», «нарцисичний наркоз» тощо.

Інший представник Торонтської школи теорії комунікації Ерік Альфред Хевлок, зосередився на доказах тези, відповідно до якої, уся західна культура, зокрема філософія, має своїм підґрунтям формування грецького алфавіту, що дало змогу створити так зване грецьке чудо⁵². До речі Е. Хевлок, так саме як і Волтер Онг⁵³, суттєвим чином вплинули на створення галузі досліджень, в центрі яких – перехід від усної мови до писемної. Саме Е. Хевлок у 1930-ті рр. почав розробляти ідеї про ключове значення технологій комунікації на основі алфавіту для становлення європейської культури, зокрема суспільної і філософської думки давніх Греції і Риму.

Алфавітне письмо закріпило візуальні символи за звуками мови. Це значно полегшило вивчення письма, що в свою чергу означало: більша кількість людей могла читати і писати. Виник такий феномен, як читаюча публіка. Розквітаюча писемність у Давній Греції та у інших давніх суспільствах породжувала інтерес до природи слів. Слова були зафіксовані або на папірусі, або на камені і складалось враження, що до них можна доторкнутись. Філософи запитували: «Якого роду ця річ?». Відповідь Платона була: «це форма».

Суспільства стародавньої Греції та Риму сприйняли ідеали добра та правди, ці ідеали були закарбовані у словах. Філософія етики, виразниками якої були Платон та Аристотель, знайшла свій шлях до ідеології християнської релігії. В цей період з’являються всі основні світові релігії.

⁵² Havelock E. A. The Muse Learns to Write. Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present. New Haven, 1986. 144 p.

⁵³ Ong W. J Orality and Literacy: The Technologizing of the World. New Heaven : Routledge, 2002. 202 p.

Можна сказати, що світові релігії були кульмінаційними інституціями цього періоду цивілізаційного розвитку людства⁵⁴.

Найвищим досягненням наступного періоду цивілізаційного розвитку можна визнати винахід друкарського обладнання, що привело до збільшення обсягів друкованої літератури різних жанрів. Це також робило можливим друкування без помилок у цих текстах, тому що перед друком їх двічі вичитували, і вже потім вони тиражувалися багато разів поспіль. М. Маклюен афористично назвав цей період в історії людства «Галактикою Гутенберга» і присвятив йому свою однойменну книгу⁵⁵.

Відомий французький історик Ф. Бродель, вивчаючи історію друкування в світі, зазначав: «Не так уже важливо, хто став на Заході близько середини XV ст. винахідником друкарського обладнання – чи мешканець Майнца Гутенберг, чи парижанин Прокоп Вальд Фогель, який осів в Авіньоні, чи Косте з Гарлема, чи може, хтось невідомий. Завдання наше полягає в тому, аби дізнатися, було, чи не було це відкриття спонтанним винаходом, наслідуванням чи повторним відкриттям. Бо Китай знав книгодрукування від IX ст., а в Японії буддистські твори друкувалися в XI ст. Але таке книгодрукування з різьблених дерев'яних дошок, кожна з яких відповідала одній сторінці, було нескінченно довгим процесом. Між 1040-м і 1050-м рр. у якогось Бі Шена народилася ідея рухливих літер, що революціонізувала всю справу...»⁵⁶.

Але на початку XIV ст. використання рухливих дерев'яних літер стало звичним і дійшло навіть до Туркестану. Нарешті, у першій половині XIV ст., упродовж півстоліття, що передувало «винаходу» Гутенберга, з'явилися металеві літери, вдосконалені чи то в Китаї, чи то в Кореї, вони отримали

⁵⁴ McLuhan M. Understanding Media: The Extentions of Man. First MIT Publishing Edition, 1994. P. 4.

⁵⁵ Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры. К. : Ника-Центр, 2004. 432 с.

⁵⁶ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. Т. I. Структури і повсякденності: можливе і неможливе. Київ : Основи, 1995. С. 340.

широке розповсюдження⁵⁷. Чи були вони переміщені на Захід? «Португальці, які плавали по цілому світу, – писав Лоїс ля Пуа, – привезли з Китаю книги надруковані письмом тієї країни, твердячи, що там їх використовують давно. Це спонукало декого думати, нібито цей винахід принесли до Німеччини через Татарію та Московію, а відтак передали іншим християнам»⁵⁸. Така спадкоємність не доведена. Але було чимало подорожуючих і освічених мандрівників, які здійснювали поїздки до Китаю і назад, аби довести, що європейське походження винаходу, в принципі, виявилось абсолютно сумнівним⁵⁹.

У XV– XVII ст. книга стала засобом інформаційного панування на службі Заходу. Будь-яка думка живе контактами, обміном. Друкована книга розширила і пришвидшила потоки, що їх підготувала старовинна рукописна книга. Звідси випливало і певне пришвидшення розповсюдження друкованих праць, незважаючи на велику протидію. В XV ст. у часи інкунабул, переважала латина, разом з нею – богочестива релігійна література. Тільки на початку XVI ст. видання античної літератури латиною та грецькою мовою почнуть слугувати наступальним цілям гуманізму. Трохи згодом книгу взяли на озброєння Реформація, а відтак і Контрреформація⁶⁰.

Одним словом, не можна сказати, що книга служила по-справжньому широким верствам населення. Вона розширила знання і усьому надала додаткової енергії. Але хто знав Архімеда в XVI ст.? Окремі обрані. Леонардо да Вінчі раз чи двічі гнався за одним з його рукописів, про який йому розповіли. Книгодрукування, яке повільно поверталось обличчям до наукових праць, потроху брало це завдання на себе: воно поступово повернуло людству грецьку математику й, крім праць Евкліда та Аполлонія з

⁵⁷ Carter T. F. *The Invention of the Printing in China and its Spread Westward*, 1925. P. 211-218.

⁵⁸ LeRoy L. *De la Vicissitude Variete des choses en l'Univers*, 1576 p. 100, цит. за René Étiemble. *Connaissions-nous la Chine?* Saint-Amand : Gallimard, 1964. P. 40.

⁵⁹ *Ibid.* P. 211-218.

⁶⁰ Див.: Бродель Ф. *Значч. твір.* С. 342.

Перги (про конічний перетин), зробила доступною для всіх переможну думку Архімеда⁶¹.

Автентичність друкованих текстів дозволяла впізнавати стилі авторів, а останнім знаходити в читачах своїх прихильників, – тобто тих читачів, яким до вподоби персональні стилі та ідеї авторів: прозаїків, поетів, памфлетистів тощо. Саме прозаїки і поети ставали культурними героями.

Друкарство також сприяло поширенню знань. З'явилися наукові журнали, які знайшли свою аудиторію зацікавлених читачів. Поява газет і бюлетенів, розвиток писемності породили широку читаючу публіку. Газети стали друкувати оголошення, комерційну рекламу і, в такий спосіб, торгівля знайшла новий шлях до потенційних покупців через друковане слово.

У XIX – XX ст. виникають електронні комунікаційні технології, які спираються не тільки на написане або вимовлене слово, але й на образи, тобто аудіо та візуальні технології. Першою серед яких стає фотографія, потім кіно і згодом – телебачення. Винаходи телеграфу, телефону, фонографа, радіо надають небачену до того можливість закарбовувати аудіо та візуальні образи та представляти їх великим аудиторіям. Г. Інніс відзначав, що такі засоби комунікації, як телеграф і телефон також дали змогу внести зміни в соціальну структуру суспільства. За рахунок цих засобів процес здійснення контролю над значними географічними територіями став простішим.

З історичної, державницької точки зору вони дають провідним імперіям світу, як-от Великій Британії, змогу здійснювати контроль над отриманням та розповсюдженням інформації через наземні, а також підводні трансатлантичні та тихоокеанські кабелі. З культурної точки зору згадані вище комунікаційні технології роблять можливою появу такого феномену, як масова комунікація, яка в свою чергу сприяє нестримному розвитку масової культури.

⁶¹ Див.: Бродель Ф. Зазнач. твір. С. 342.

Масова культура – це культура, яка виробляється, розподіляється та продається масово. Вона стала новою важливою характеристикою цивілізації на цьому етапі. Масова культура, як правило, відтворює ліберальні цінності індивідуалізму і сприяє перетворенню громадянина на споживача. Теодор Адорно був одним із радикальних критиків масової культури. Разом із Максом Горкгаймером, Т. Адорно розвинув у «Діалектиці Просвітництва» (1947 р.) першу критичну теорію, яка визначила вирішальну роль масової культури та спілкування в сучасних капіталістичних суспільствах. «Масова культура – це сукупність ідей та цінностей, які розвиваються від загального ставлення до тих самих засобів масової інформації, джерел новин, музики та мистецтва. Масова культура транслюється або іншим чином поширюється індивідуумам, а не виникає з повсякденних взаємодій між людьми. Таким чином, масовій культурі взагалі не вистачає унікального змісту місцевих громад та регіональних культур... З появою видавничої та ефірної реклами в XIX і XX ст. масштаби масової культури різко зросли»⁶².

Аналіз тоталітарних тенденцій «культури» здається особливо актуальним для телебачення, частково тому, що це – масові засоби впливу. Телебачення, як і радіо, також вторглися в цю святиню потенційно вільної людини, вдома, монополізуючи канали комунікації, навіть приватність. І телебачення затопило власні канали пропагандою для споживацтва, імперіалізуючи нові психічні ринки для продуктів «пізнього капіталізму»⁶³.

Нинішній рівень насиченості медіа не завжди існував. Наприклад, у США телебачення, зокрема, складалося, насамперед, з трьох мереж, громадського мовлення та декількох місцевих незалежних станцій. Починаючи з 1960-х та 1970-х рр. ці канали спрямовані на програмування переважно двох батьків, сімей середнього класу. Тим не менш, у деяких

⁶² Mass Culture [Electronic resource]. URL: <http://www.chegg.com/homework-help/definitions/mass-culture-47>

⁶³ Harcourt H. M. The Role and Influence of Mass Media [Electronic resource]. URL: <https://www.cliffsnotes.com/study-guides/sociology/contemporary-mass-media/the-role-and-influence-of-mass-media>

домашніх господарствах середнього класу навіть не було приладів телебачення. Сьогодні можна знайти телевізор у найбідніших будинках та кілька телевізорів у більшості будинків середнього класу. Доступність не тільки збільшилась, але і програмування, і маніпуляція свідомістю все більше диференціюються за допомогою шоу, спрямованих на дотримання всіх вікових категорій, доходів, передумов та настроїв.

Медіа-культура є значною частиною сили сучасної культури та ідеології, особливо в Америці. Соціологи називають це опосередкованою культурою, де медіа відображає і створює культуру. Спільноти та люди постійно бомбардуються повідомленнями з безлічі джерел, включаючи телебачення, радіо тощо. Ці повідомлення поширюють не тільки продукти, але й настрої, погляди та почуття того, що має і що не має значення. Засоби масової комунікації дають змогу реалізувати концепцію знаменитості: без можливості кіно, журналів та засобів масової комунікації люди не могли б прославитися, стати зірками. Справді, в минулому були відомі лише політики та бізнесмени, а також нечисленні горезвісні злочинці. Лише останнім часом артисти, співаки та інші соціальні еліти стали знаменитостями або «зірками»⁶⁴. Поєднання медіа з комерційною рекламою в пресі, на радіо, згодом – на телебаченні, призводить до виникнення суспільства споживання з його цінностями, ідеалами та героями. Перед тут ведуть всі різновиди телебачення: спочатку аналогове, потім цифрове. Публіка перетворюється на споживача поп-культури. Героями, знаменитостями та ідолами стають поп-зірки, кінозірки, рок-зірки, зірки спорту. Виникає комерційна культура брендів, яка в західних суспільствах веде до надспоживання. З виникненням глобальних телевізійних мереж вона розповсюджується по всіх континентах, впливаючи і часто витісняючи національні автентичні культури. Можна

⁶⁴ Див.: Harcourt Н. М. Зазнач. твір.

сказати, що саме глобальні телевізійні мережі стали кульмінацією цього періоду цивілізаційного розвитку⁶⁵.

В останній третині ХХ-го ст. розпочинається новий цивілізаційний процес – глобалізація. Глобалізація – це історичний процес, який приводить до універсалізації багатьох сторін світового співтовариства, від ціннісних понять, релігійних світоглядів, норм поведінки до фінансово-економічних аспектів діяльності. Це також визнання все зростаючої взаємозалежності, головними наслідками якої є активна діяльність нових сил загальнопланетарного масштабу – глобальних компаній, міжнародних організацій, транснаціональних мереж, релігійних угруповань, які взаємодіють і між собою, і з державами.

Тут не можна не згадати трьохтомне дослідження Мануеля Кастельса «Інформаційна епоха», яке вийшло протягом 1996-1998 рр.⁶⁶. Як свідчить відомий вчений Френк Уебстер, трилогія М. Кастельса являє собою енциклопедичний аналіз ролі інформації в сучасності. Ця праця – один із найважливіших описів характеру сучасної цивілізації після книжки «Прихід постіндустріального суспільства» Деніела Белла⁶⁷, якого М. Кастельс перевершив розмахом і масштабами свого дослідження. Після виходу «Інформаційної епохи» деякі оглядачі поставили М. Кастельса в один ряд із Карлом Марксом та Емілем Дюркгеймом. Ф. Уебстер пише: «Я поділяю цю думку, оскільки впевнений, що праця Кастельса – найяскравіший опис основних характеристик і динаміки розвитку сучасного світу, який сповнений знань, уяви та інтелектуальної витонченості. Кожен, хто прагне вивчити роль і особливості інформації – що передбачає спробу зрозуміти

⁶⁵ Зернецька О. В. Глобальний розвиток системи масової комунікації і міжнародні відносини. Київ : Освіта, 1999. 321 с.; Зернецька О. В. Нові засоби масової комунікації (соціокультурний аспект). Київ : Наукова думка, 1993. 130 с.; Зернецька О. В. До історії розвитку комунікацій: перші міжконтинентальні зв'язки // Проблеми всесвітньої історії. 2016. № 1. С. 183-198.; Зернецька О. В. Глобальна комунікація. Київ : Наукова думка, 2017. 350 с.

⁶⁶ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. Под. науч. ред. О. И. Шкаратана. М. : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.

⁶⁷ Bell D. The Coming of the Post-Industrial Society: A Venture of Social Forecasting. New York : Venture Books, 1999. 548 с.

основні рушійні сили соціального життя, – а також, в який спосіб інформація вбудована у зміни і прискорення цих змін, не може не звернутися до праці Кастельса»⁶⁸.

Важливо відзначити, що «Інформаційна епоха» стала синтезом і розвитком його ранніх праць, у ній він показує, що «сучасна цивілізація має дійсно універсальний характер»⁶⁹. Кастельс досліджує глобалізацію, яка посилює інтеграцію людей і різноманітних процесів, і пов'язану із нею фрагментацію та дезінтеграцію. Ці процеси тісно пов'язані із зростанням інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ), підкреслює Уебстер.

З розвитком високих технологій в останній третині ХХ ст. (hightech) відбувається прискорений розвиток комп'ютерних технологій, комп'ютерних мереж локального регіонального і глобального масштабів, уособленням могутності яких став експонентний розвиток Інтернету.

Ми розглядаємо Інтернет як глобальний засіб комунікації і як передумову розвитку глобалізації. Він дає можливість мати доступ до величезної кількості джерел інформації для щоденної комунікації і при цьому робити свій індивідуальний вибір. М. Кастельс відзначає, що комунікаційна система, яка на протилежність історичному досвіду минулого створює реальну віртуальність, це система, в якій сама реальність (тобто матеріальне, символічне існування людей) повністю охоплена, повністю занурена у віртуальні образи, у вигаданий світ, в якому зовнішні відображення знаходяться не на порожньому екрані, через який передається досвід, але самі стають досвідом. Всі повідомлення всіх видів включені в засіб, тому що засіб став настільки всеохопним, що абсорбує в одному й тому ж мультимедіа-тексті цілісність людського досвіду⁷⁰. Людство відкрило для себе новий простір – кіберпростір, нові загрози – кіберзагрози, нову культуру

⁶⁸ Уебстер Ф. Теории информационного общества. Москва : Аспект Пресс, 2004. С. 130.

⁶⁹ Див.: Уебстер Ф. Знач. твір. С. 131.

⁷⁰ Див.: Кастельс М. Знач. твір.

– комп'ютерно-медіативну культуру, а з нею нові реальні й віртуальні можливості.

6 травня 2015 р. – важлива дата. Саме в цей день Європейська Комісія оприлюднила знаковий документ, який стосувався Європейського парламенту, Європейських економічного і соціального комітетів та комітету регіонів, щодо нової найактуальнішої ініціативи під назвою «Стратегія діджитального єдиного ринку для Європи» – «A Digital Single Market Strategy for Europe», скорочено – DSM⁷¹. У документі відзначається, що «глобальна економіка дуже швидко стає діджитальною, в якій інформаційні та комунікаційні технології (ІКТ) тепер не є специфічним сектором економіки, а являють собою основу сучасної інноваційної економічної системи⁷². Це твердження надзвичайно важливе. Адже за життя одного покоління, зокрема й покоління науковців, які вивчають розвиток діджиталізації та ІКТ, Інтернету та комп'ютерно-медіативної комунікації, відбувається тектонічний культурний економіко-цивілізаційний зсув, який змінює всі сторони життєдіяльності людства, зокрема, – європейців. Феномен єдиного діджитального ринку охопив не тільки сучасну Європу. Теж саме завдання – побудова діджитального ринку – поставила перед собою така держава і водночас материк, як Австралія, яка успішно рухається в цьому напрямі. В неї теж культурні комунікаційні технології ведуть перед⁷³.

Цей етап цивілізаційного розвитку триває. Ми стоїмо на його порозі. Вчені не встигають вигадувати нові назви комунікаційним технологіям, які, за влучним висловом Б. Гейтса, стають «бізнесом із швидкістю думки»⁷⁴.

⁷¹ Why we need a Digital Single Market [Electronic resource]. URL: https://ec.europa.eu/digital-single-market/sites/digitalagenda/files/digital_single_market_factsheet_final_20150504.pdf; Digital Single Market [Electronic resource]. URL: <http://ec.europa.eu/priorities/digital-single-market/en>

⁷² Communication from the Commission to the European Parliament, to the Council of Europe, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A Digital Single Market Strategy for Europe [Electronic resource]. URL: <http://g8fip1kplyr33r3krzx5b97d1.wpengine.netdna-cdn.com/wpcontent/uploads/2015/04/Digital-Single-Market-Strategy.pdf>

⁷³ Зернецька О. В. Створення діджитального єдиного ринку для Європи (цивілізаційний прорив) // UA Foreign Affairs. 2017. № 7. С. 40-44.

⁷⁴ Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли. Москва : Эксмо-Пресс, 2001. 261 с.

Американський дослідник нових медіа останнього покоління Р. Левінсон⁷⁵ назвав їх, і разом із ними і свою книгу про них «Нові нові медіа», до яких він залучає Facebook, Twitter, YouTube, Wikipedia, Foursquare, blogging, і протиставляє їм «старі нові медіа», такі як електронну пошту та веб сайти.

Суспільствознавці, зокрема історики, політологи й філософи мають поставити собі за мету не тільки встигати відстежувати розвиток усіх цих технологій, але й робити прогнози і висновки щодо їх позитивного або негативного впливу на культури суспільств та історичний розвиток цивілізацій.

1.5. Ноосферна теорія і дослідження розвитку цивілізацій

Змінити свідомість людей та змістити пріоритети розвитку сучасної цивілізації від економічних до загальнолюдських цінностей дозволяє теорія ноосферного розвитку. Дослідники, які працюють у цьому напрямі, розглядають сучасну епоху як етап переходу до постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, у якій все більшу роль відіграє виробництво інформації, знань і гармонізація на цій основі взаємовідносин людини і природи.

Передумови для формування ноосферного підходу до розвитку людського суспільства склались протягом кількох попередніх століть. Перші спроби наукового опису і обґрунтування процесу розвитку взаємовідносин між природою і людиною варто віднести ще до епохи античності (Анаксимандр, Емпедокл, Лукрецій та ін.), хоча вони і відрізнялись умоглядністю. Однак справжній «прорив» у вивченні цього питання стався в другій половині XIX – поч. XX ст., коли видатні археологічні відкриття Г. Шаафгаузена, Л. Ларте, Е. Дюбуа, Р. Дарта, Дж. Е. Льюїса та ін. дозволили істотно розширити й уточнити наукові уявлення про походження і розвиток людського роду, а накопичення емпіричного матеріалу заклало основи

⁷⁵ Levinson P. New New Media. 2nd. Ed. London, New York Academics, 2013. 426 p.

еволюційної (Т. Гекслі, Ч. Дарвін, Е. Геккель і ін.) та історико-культурної (Л. Морган, Е. Б. Тайлор, Дж. Дж. Фрезер, Л. Леві-Брюль та ін.) антропології.

Ще наприкінці XVI ст. Ф. Бекон звернув увагу на особливу роль, яку покликане відігравати наукове знання в розвитку взаємовідносин суспільства і природи. Він вважав, що знання законів природи дозволить людям задовольнити свої нагальні потреби та інтереси. На думку вченого, збільшення могутності людини є неможливим без підпорядкування цим природним законам. Пізнаючи їх, наука повинна допомогти людині рухатися до поставлених цілей найкоротшим шляхом, обходячи перешкоди, уникаючи помилок, багато з яких можуть поставити під загрозу саме існування людського роду. Ці уявлення були конкретизовані і розвинені в теорії ноосфери, яка була розроблена і отримала широке визнання у другій половині XX ст.

Термін «ноосфера» вперше був уведений в науковий обіг у 1927 р. французьким вченим Є. Леруа, який трактував її як «мислячу» оболонку, що формується людською свідомістю. Найбільш повне втілення його теорія знайшла в розробках П. Тейяр де Шардена, який був переконаний, що глобальна мережа знань, досліджень і почуття взаємозалежності людей утворюють ноосферу. Він вважав, що спочатку ноосфера формується як тонкий, відокремлений від усіх земних оболонок шар мислячої матерії («покрив свідомості»). Еволюційний процес він графічно зображував як «конус – простір – час», в основі якого лежить множинність і хаос, а на вершині знаходиться точка їх об'єднання в єдине ціле – «точка Омега». Результати своїх досліджень вчений узагальнив у роботі «Феномен людини», що була опублікована в 1956 р. вже після смерті автора.

Проте, наукове обґрунтування ноосферного розвитку пов'язане, в першу чергу, з ім'ям В. Вернадського. Положення ноосферної теорії викладені в його статтях «Про науковий світогляд» (1902 р.), «Кілька слів про ноосферу» (1943 р.) та у незавершеному рукописі 1930-х рр. «Наукова

думка як планетарне явище» (вперше опублікована помертню лише в 1977 р.). На відміну від П. Тейяр де Шардена, В. Вернадський висунув більш матеріалістичну концепцію ноосфери, існування якої розглядав як закономірний процес еволюції біосфери. Ще у 1920-х рр. вчений почав розробляти теорію про біосферу як єдину систему Землі, де весь основний хід геохімічних та енергетичних перетворень визначається діяльністю живих істот. Теоретичні напрацювання попередніх століть розглядали більшість процесів, що змінювали в ході геологічного часу вид нашої планети, як чисто фізичні, хімічні або фізико-хімічні явища. На думку науковця, єдиним правильним підходом до біосфери є її розгляд як цілісної глобальної екологічної системи. Еволюція біосфери відбувається у результаті техногенної діяльності людини; вона стає, за визначенням вченого, ноосферою – «сферою розуму», яка охопить більшу частину Землі – від глибоких її надр до найвищих шарів атмосфери. Хоча В. Вернадський не використовує у своїх наукових працях термін «цивілізація», концепцію ноосферного розвитку доречно розглядати як спробу виявити детермінуючі фактори розвитку людського суспільства, зокрема сучасної цивілізації.

Очевидно, що запропонований В. Вернадським підхід до розвитку соціуму відрізняється від формаційного підходу, який вважає детермінуючими у розвитку цивілізацій соціально-економічні чинники. Однак, він не вкладається й у рамки цивілізаційного підходу, прихильники якого пов'язують виникнення і розвиток цивілізацій з релігійним (А. Тойнбі, А. Вебер), культурним (С. Хантінгтон, Ф. Бродель) або іншими нематеріальними чинниками, серед яких відсутній екологічний. На відміну від них, В. Вернадський покладає в основу розвитку цивілізації (зокрема її ноосферного етапу) перетворюючий вплив на нашу планету такої форми життя людини, як розумна діяльність. «В останні тисячоліття спостерігається інтенсивне зростання впливу однієї видової живої речовини – цивілізованого людства – на зміну біосфери. Під впливом наукової думки і людської праці

біосфера переходить в новий стан – в ноосферу», писав він⁷⁶. «Історичний процес на наших очах корінним чином змінюється. Вперше в історії людства інтереси народних мас – всіх і кожного – і вільної думки особистості визначають життя людства, є мірилом його уявлень про справедливість. Людство, взяте в цілому, стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Це новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося, і є «ноосфера»⁷⁷.

У певному сенсі вчення В. Вернадського опонує і до ідеї антропоцентризму, що лежить в основі глобально-технократичного підходу до періодизації історії людського суспільства. Ідеологія технократичного мислення (Д. Тофлер) спирається на абсолютизацію ролі техніки і технологій в житті сучасної цивілізації і недооцінку природної регуляції й еволюції, що є детермінуючим фактором розвитку системи «соціум-природа», а також на зростаючий вплив людини на довкілля, який на початку ХХІ ст. починає формувати розвиток економіки, технологій і призводить до поступової дематеріалізації та гуманізації діяльності. Беручи до уваги всесвітній характер ноосфери, ми вважаємо, що при розробці своєї теорії В. Вернадський використав глобальний підхід, який характеризує цивілізацію як етап лінійно-прогресивного розвитку людства, що становить єдине ціле. Учений не «локалізує» розвиток цивілізації за географічними, історичними, етнічними, культурними чи релігійними ознаками; у всіх народів він відбувається за єдиним (ноосферним) зразком, що певним чином його універсуалізує. Доцільність запропонованого автором підходу до періодизації розвитку людського суспільства підтверджується реаліями

⁷⁶ Вернадський В. І. Хімічна будова біосфери Землі та її оточення. К. : Нац. акад. наук України, Коміс. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Ін-т заг. і неорган. хімії ім. В. І. Вернадського, 2012. С. 98.

⁷⁷ Вернадський В. І. Про науковий світогляд / Пер. з рос. М. Кратка. К. : НАН України, Центр гуманіт. освіти, 1996. С. 19.

останньої третини ХХ – поч. ХХІ ст., зокрема загостренням екологічних проблем, що робить неминучим пошук державами консенсусу в їх подоланні.

Головною перепорою на шляху ноосферного розвитку є «ноосферний конфлікт», який Г. С. Смирнов розглядає як протиріччя між матеріальною (економічною) і духовною (інтелектуальною) складовими всесвітньо-історичного процесу, що проявляються на рівнях «природа і суспільство», «біосфера і цивілізація», «людина і Всесвіт»⁷⁸. Фактично воно є протиріччям між свідомістю людини і її проявом у вигляді культури і цивілізації, між рівнем свідомості, який необхідно досягти, і тим, який на даний час вже досягнуто. Відповідно становлення ноосферного суспільства та ноосферної свідомості людства буде відбуватися у процесі вирішення вказаного протиріччя.

Вивчаючи наукову і філософську спадщину В. Вернадського, М. М. Мойсеев й І. Т. Фролов зробили висновок, що квінтесенцією його вчення про біосферу і ноосферу є положення про гармонійний розвиток суспільства і управління організованістю біосфери⁷⁹. В. П. Казначеев⁸⁰ додав до цих тверджень положення про автотрофність людства. Ці закони унаочнені в низці тенденцій ноосферного розвитку. Першу автор вбачає у встановленні колективного розуму людства, який забезпечить формування загальнолюдського світогляду і сприятиме розвитку світової економіки на основі дотримання екологічного та морального імперативів. Друга тенденція пов'язана зі зростаючою автотрофністю людства. Соціальна автотрофність ґрунтується на освоєнні земної кори та навколоземного космічного простору, біосферних джерел енергії (сонячної, атомної, термоядерної тощо), розширення використання яких дозволяє зменшити тиск цивілізації на біосферу і вирішити глобальні екологічні проблеми. Третя тенденція полягає

⁷⁸ Смирнов Г. С. Ноосферное сознание и ноосферная реальность: Философские проблемы ноосферного универсума Иваново : Ивановский государственный университет, 1998. С. 215.

⁷⁹ Мойсеев Н. Н. Расставание с простотой. М. : Аграф, 1998. С. 39.

⁸⁰ Казначеев В. П. Учение В. И. Вернадского о биосфере и ноосфере. Новосибирск : Наука, 1989. С. 139.

у становленні ноосферної людини, адже саме на неї покладається завдання вирішити основне протиріччя ноосферного розвитку і визначити вектор розвитку цивілізації⁸¹. Як зазначав В. Вернадський, «біосфера перейде так чи інакше, рано чи пізно в ноосферу... На певному етапі розвитку людина вимушена буде взяти на себе відповідальність за подальшу еволюцію планети, інакше у неї не буде майбутнього»⁸².

Еволюція цивілізації – від зародження до розпаду, відповідно до теорії А. Тойнбі, визначається законом «Виклик – Відгук», згідно з яким прогрес чи регрес цивілізації пов'язаний з адекватністю Відгуку регіонального соціуму на Виклик історичної ситуації. Якщо скористатися цим концептуальним підходом до аналізу теорії ноосферного розвитку, то можна дійти висновку про зростаючу роль виклику глобальної екологічної катастрофи, відповіддю на який має стати зростання ноосферної свідомості та ноосферного інтелекту. В. Вернадський вважав їх засадничими моментами майбутнього цивілізації. «У геологічній історії біосфери перед людиною відкривається величезне майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не буде вживати свій розум і свою працю на самознищення», – писав науковець⁸³. Учений виділив культурну біогеохімічну енергію як джерело розвитку людської свідомості та суспільства, перетворення біосфери в ноосферу.

Аналіз існуючих на даний час напрацювань з теорії ноосфери дозволяє зробити висновок, що одне з головних місць в ньому посідає питання ноосферної свідомості. У сучасному науковому дискурсі йому приділена велика увага. Зокрема, М. М. Мойсєєв вказує, що перехід до ноосфери вимагає появи нової якості людини, що спонукало його розробити нові принципи антропогенезу. Він уважав, що для побудови раціонального

⁸¹ Жульков М. В. Ноосферное развитие человечества. Социально-философский анализ. Saarbrücken : LAP Lambert Academic Publishing GmbH&Co. KG, 2012. С. 129.

⁸² Вернадский В. И. Автоτροφность человечества / Владимир Вернадский. Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков. М. : Современник, 1993. С. 284-285.

⁸³ Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. М. : Наука, 1991. С. 239.

суспільства необхідно розкрити потенціал особистості, створити умови для її творчого і вільного розвитку та соціальної захищеності⁸⁴.

Г. С. Смирнов дотримується думки, що ноосферна свідомість – «це справжня єдність екологічної глобальної загальнолюдської культурної свідомості цивілізованого людства»⁸⁵. Вона формується як «оптимізація та гармонізація рівнів природного і соціального, природного і штучного, біосферного і техносферного, духовного і матеріального»⁸⁶ та є глобальною планетарною свідомістю, яка об'єднує людей незалежно від їх національних, класових, економічних або культурних відмінностей. Дослідник зазначає, що глобалізація свідомості на сьогоднішній момент є домінантою інтенсивного розвитку ноосферної свідомості. Глобальна ноосферна свідомість є і загальнолюдською свідомістю, вона є «формою ненасильницького, толерантного, консенсусного, конвергентного утвердження злагоди в матеріальному і духовному бутті цивілізації»⁸⁷. Отже, ноосферна свідомість перетворюється на основу формування ноосферної цивілізації.

Водночас свідомість тісно пов'язана з відповідальністю людини. А. Печчеї, засновник Римського клубу, прийшов до висновку, що незважаючи на досягнення науки і техніки, людина не стала мудрішою в оцінці своїх потреб і не змогла правильно пристосуватися до змін, що відбуваються. Тому вона повинна прийняти відповідальність за себе і свій світ, розвинути здатність оцінювати результати своїх дій, але статися це може тільки за рахунок небаченого ще ланцюга подій, які А. Печчеї називає «людською революцією». Автор робить висновок: «Головне – людська особистість, вона важливіше будь-яких справ і будь-яких ідей, бо всі вони без людей зовсім нічого не вартують»⁸⁸.

⁸⁴ Моисеев Н. Н. Человек и Ноосфера. М. : Молодая гвардия, 1990. С. 169-170.

⁸⁵ Див.: Смирнов Г.С. Знач. твір. С. 134.

⁸⁶ Там само. С. 115.

⁸⁷ Там само. С. 131-132.

⁸⁸ Печчеи А. Человеческие качества М. : Прогресс, 1985. С. 84.

Згідно з теорією ноосферного розвитку, засадничу роль у ньому відіграє інформація. Колективний розум є його інформаційною домінантою, необхідною умовою вирішення протиріччя між матеріальним і гуманізаційним. М. М. Мойсеєв розуміє під колективним розумом системну властивість, що виникає при об'єднанні індивідуальних розумів людей⁸⁹. У результаті формується загальне світорозуміння, механізми колективної пам'яті та вироблення колективних рішень⁹⁰. Колективний розум повинен не лише акумулювати мудрість людства, а й створити необхідні потенційні можливості для прийняття рішень. Прообраз загальнолюдського колективного розуму вчений бачив в ООН. Розмірковуючи про інформаційне суспільство, стверджуючи необхідність творення колективного розуму людства, М. М. Мойсеєв підкреслював, що перехід суспільства в стадію ноосфери потребує напруження всіх сил. В епоху ноосфери завдяки розвитку колективного розуму людство стає частиною єдиного планетарного організму, виконуючи роль мозкового центру⁹¹. Аналіз особливостей сучасного світового розвитку розкриває основні перешкоди на шляху становлення колективного розуму, до яких, на наш погляд, можна віднести нерозвиненість ноосферного світогляду, груповий егоїзм, поширення споживацького ставлення до життя.

У цьому контексті суттєво зростає роль науки. В. Вернадський розглядав науку як геологічну й історичну силу, яка змінює біосферу й життя людства, що збільшує її роль у розв'язанні глобальних загальнолюдських проблем і конкретних соціально-економічних завдань. У цьому проявляється турбота не лише про сучасні, а й про прийдешні покоління. Логічним висновком багатьох положень ноосферної концепції є ідея об'єднання зусиль

⁸⁹ Мойсеєв Н. Н. Высокое соприкосновение: Общество, человек и природа в век микроэлектроники, информатики и биотехники // Вопросы философии. 1984. №9. С. 29.

⁹⁰ Див.: Мойсеєв Н. Н. Знач. твор. С. 33.

⁹¹ Мойсеєв Н. Н. Универсум. Информация. Общество. М. : Устойчивый мир, 2001. С. 128.

людства заради свідомого регулювання процесу творення ноосфери, а відповідно – і цивілізації.

Хоча В. Вернадський встиг лише в загальних рисах розробити засади концепції ноосферної розвитку, він запропонував новий погляд на розвиток сучасної цивілізації та проблеми, що постають перед людством. Науковий пошук, що здійснюється в цьому напрямі, привів до появи низки концепцій, які розвивають положення теорії ноосфери. Одним із важливих аспектів досліджень є ємність біосфери. Становлення постіндустріального суспільства сприяло розвитку в другій половині ХХ ст. ідеї Т. Мальтуса про негативний вплив неконтрольованого зростання народонаселення на ресурси планети. Російські вчені В. Г. Горшков, В. І. Данілов-Данільян, К. Я. Кондратьєв обґрунтували теорію біотичної регуляції і стабілізації навколишнього середовища, на основі якої розробили критерій екологічної техноємності, що розглядається як межа стійкості біосфери до антропогенних впливів. Причина глобальної екологічної кризи, згідно з цією теорією, полягає у швидкому зростанні народонаселення, яке перевищує «розумні межі». Учені вказали на необхідність зниження антропогенного навантаження на біосферу у десять разів, запропонувавши пропорційно зменшити кількість населення планети⁹².

Співзвучними з цією теорією є і дослідження Римського клубу. У доповіді «Межі зростання», зробленій у 1972 р. під керівництвом Д. Медоуза, зазначено, що якщо існуючі світові тенденції зростання населення, обсягів виробництва, виснаження ресурсів та забруднення довкілля залишаться незмінними, то приблизно в середині ХХІ ст. буде досягнута фізична межа зростання на планеті Земля з подальшим різким та неконтрольованим зменшенням населення та економічним занепадом і деградацією екосистем. Водночас у ній вказано, що зміна свідомості людей, засвоєння системного

⁹² Соколов С. В. Социологи истории. Монография. М. : «Проспект», 2017. С. 317.

мислення сприятиме подоланню негативних тенденцій і переходу до стану економічної, соціальної та екологічної стабільності.

Низка концепцій ноосферного розвитку спрямована на пошук механізмів збалансування і гармонізації розвитку людства. Поєднавши і критично переосмисливши ідеї французьких мислителів і академіка В. Вернадського, М. М. Мойсеев розробив положення стратегії глобального розвитку, розвитку цивілізації, що враховує як природні, так і соціальні чинники, які вплинули на хід коеволюції природи і людини. На відміну від В. Вернадського, вчений мав у своєму розпорядженні більш багатий матеріал для дослідження взаємодії людини і природи, що пов'язано з бурхливим післявоєнним сплеском розвитку науки, техніки і громадських інститутів. Створення ядерної і термоядерної зброї, прогрес у сільському господарстві, медицині, біології, комп'ютерній інженерії, космічній галузі, а також падіння тоталітарних і авторитарних режимів і нові реалії постбіполярного розвитку надали М. М. Мойсееву безцінний емпіричний матеріал, що дозволив розвинути основні положення теорії ноосферного розвитку. Вони можуть бути сформульовані наступним чином:

1. Сучасна людина є активним чинником розвитку природи і, разом з тим, джерелом більшої частини глобальних проблем.

2. Ядром ноосферного розвитку виступає єдина еколого-економічна теорія розвитку, що базується на принципах плюралізму і безпосередньо впливає з принципів універсального еволюціонізму і законів саморозвитку матерії.

3. Екологічна стабільність планети має бути поставлена на вищій щабель у порівнянні з усіма іншими цілями.

4. В основі морального імперативу лежить принцип доброзичливості до людини, повага до особистості і її природних прав, включаючи право на сприятливу екологічну ситуацію.

5. У сучасному світі з'явилися загальнопланетарні цілі, пов'язані з гармонізацією відносин людини і природи, що свідчить про появу спільного ґрунту для діалогу між державами на основі різноманіття наукових підходів.

Ці положення в значній мірі доповнюють і уточнюють концепт ноосфери В. Вернадського і, що більш важливо, можуть бути покладені в практичну площину, в основу повноцінної стратегії локального, регіонального, національного або навіть глобального розвитку⁹³ та стати орієнтиром розвитку сучасної цивілізації.

Збалансувати економічний, соціальний та екологічний аспекти розвитку намагається і концепція сталого розвитку, яка з'явилася на початку 1990-х рр. Очевидно, що його неможливо досягти без реального просування людства до ноосферної стадії розвитку. Для подолання гостроти екологічних проблем і виживання представники сучасної цивілізації мають істотно змінити спосіб взаємодії з довкіллям.

У цілому прихильникам ідеї ноосферного розвитку цивілізації притаманний оптимістичний погляд на перспективу розвитку взаємин суспільства і природи, однак людству ще належить довести, що вона насправді здатна виступити в ролі організатора нового світу, вільного від руйнівних криз, екологічних катастроф, воєн і насильства.

Отже, теорія ноосферного розвитку займає важливе місце в теорії розвитку цивілізації. Вона розглядає вплив людини на довкілля як головну рушійну силу розвитку цивілізації. У сучасному науковому дискурсі ноосферна цивілізація, тобто цивілізація, яка досягла свого вищого, ноосферного етапу її розвитку, розглядається як мета розвитку людства; шляхом її досягнення вважається сталий розвиток. Водночас теорія ноосферного розвитку є не лише теоретико-філософською, а і науково-практичною основою подальшого розвитку цивілізації, вона дає інструменти

⁹³ Кадочников А. А., Рудякова Э. А. Ноосферное учение Н. Н. Моисеева: истоки и влияние // Политекс. 2004. Т. 10. №1. С. 230.

гармонізації потреб людського суспільства з можливостями біосфери і пріоритезації екологічних цінностей.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

2.1. Європейська цивілізація в умовах глобалізації: проблеми і перспективи

Сьогодні, коли Україна прагне стати повноправним членом європейської спільноти та сповідувати європейські демократичні цінності, великої уваги заслуговують наукові дослідження європейського спрямування, аналіз історичного та соціально-економічного розвитку країн Європи, дослідження сучасних проблем і перспектив розвитку європейської цивілізації за умов глобальних викликів.

Перш ніж досліджувати вплив глобалізації на європейську цивілізацію, необхідно визначитися з дефініціями останньої. Як зазначено у Енциклопедії сучасної України, європейська цивілізація – це комплекс рис господарської, політичної та духовної культур, що сформувався на території європейського континенту і поширився у планетарному масштабі, особливо на землях колишньої європейської колонізації в Америці¹. Тобто, кажучи про європейську цивілізацію, насправді ми маємо на увазі не географічний, а, скоріше, ментально-культурний, ціннісний вимір. Саме спільні цінності дозволяють відносити до однієї цивілізації різні народи або, навіть, народи різних континентів.

Справедливості заради треба визнати, що європейські цінності, європейська культура, створена переважно народами індоєвропейської мовної групи, певною мірою базується на спадщині доіндоєвропейського населення (крито-мікенська культура, етруски та інші); вона також зазнала глибокого впливу стародавньої середземноморської цивілізації (Передня Азія, Єгипет). Так, у єгиптян європейці запозичили методи виплавки металів

¹ Попович М. В. Європейська цивілізація [Електронний ресурс] // Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=17372

у закритих печах, у жителів Месопотамії – певні математичні знання (зокрема, систему математичного виміру в одиницях, кратних 60) та концепції державного устрою (Кодекс законів царя Хаммурапі з його гаслом «уряд під законами, а не навпаки»); від мусульманської цивілізації вони отримали знання в таких науках, як хімія, астрономія, математика, медицина тощо. Окрім цього, на європейську культуру, занесену на американський континент під час Великих географічних відкриттів, певний, хай і не такий значний, вплив спричинила культура народів доколумбової Америки.

Проте найбільше значення має спадщина цивілізацій античності, на принципи й норми якої європейська цивілізація спирається й досі: вона взяла в античної культури «полісний генотип» як взірць організації поселень, антропоцентризм, тобто визнання людини в ролі «центра світобудови», демократію, тобто «владу народу», традиції громадянського суспільства, приватну власність (особливо на землю) як основу свободи.

Культурні, релігійні, політичні та економічні особливості країн європейської цивілізації в своєму історичному розвитку (значною мірою – завдяки збереженню спадщини римського права, насамперед у середземноморському регіоні) призвели до переважання системи цінностей, в якій чільне місце займають політична демократія, соціально орієнтована ринкова економіка та національна державність, мінімально заангажована ідеологічно².

Європейська цивілізація відіграла величезну роль в історії людства. Її домінування у світі почалося понад п'ять століть тому через відкриття, завоювання, торгівлю, дипломатію, капіталовкладення й еміграцію. Її лідерство засновувалося не тільки на військовій та економічній силі: кожна сфера людської діяльності зазнала її впливів, починаючи від промисловості й фінансів і завершуючи наукою та модою. Європейська цивілізація фактично

² Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій: навчальний посібник (Вища освіта XXI століття) [Електронний ресурс]. К. : Знання, 2012. 446 с. URL: <https://textbook.com.ua/istoriya/1473447807/s-11>

встановила модель розвитку для решти світу, що врешті-решт призвело до його європеїзації³.

В той же час, серед шести континентів Європа є найменшою за площею – 10,5 млн кв. км, тобто лише 7 % земної поверхні, а її населення складає 692 млн. чол., або 9 % населення Землі (дані 2017 р.)⁴. Більше того, не існує окремого європейського континенту – це лише частина континенту Євразія. Сьогодні Європа складається із 48 держав, кожна з яких має свою складну історію. І все ж можна вести мову про неї як про цілісність, хоча (на відміну від усіх інших цивілізацій) вона відрізнялася більшою внутрішньою складністю, неоднорідністю та рухливістю (втім, як засвідчила історія, різноманітність культур давала імпульс до змагання, яке сприяло контактам і взаємозбагаченню). Проте консолідуючим фактором в усі часи було усвідомлення: «Ми – європейці»⁵.

Тому європейську цивілізацію не можна оцінювати з точки зору географії чи демографії; її доцільно вимірювати якісними показниками. Вона сильна своїми ментальністю, пріоритетами та системою цінностей.

Найбільший вплив на формування європейських цінностей спричинили Ренесанс і принесені ним зміни, насамперед, у системі цінностей; Реформація та протестантизм, які заклали духовні основи європейського капіталізму; раціоналізм, згідно з яким все без винятку піддається кількісному обліку, що сприяє підвищенню рентабельності виробництва; тип сімейної організації – пізній шлюб і нуклеарна родина (коли одружені чоловік і жінка разом зі своїми дітьми живуть окремо від батьків).

В своєму історичному розвитку європейська цивілізація переживала різні часи. Спочатку її розвиток був повільним і дуже важким: упродовж тривалого часу вона відставала за рівнем від інших цивілізацій, що існували на той час. Однак, почавши прискорення на межі XV і XVI ст., до XVIII ст.

³ Див.: Орлова Т. В. Зазнач. твір.

⁴ Население Европы [Електронний ресурс] // URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Европы

⁵ Див.: Орлова Т. В. Зазнач. твір.

Європа досягла такого рівня розвитку, з якого почалося стрімке технічне, економічне, політичне піднесення, що вплинуло на шляхи розвитку усього людства. Остаточно випередивши інших, Європа перетворила переважну більшість регіонів світу на свої колонії або напівколонії. Колоніалізм став справжнім європейським феноменом, постійною сферою прикладання сил феодальної, а потім – капіталістичної Європи.

Домінування Європи у світі тривало до 1914 р., після чого наступив перелом. Суперництво європейських держав за гегемонію на власному континенті, прагнення до перерозподілу колоній, зіткнення класів, ідеологій, суспільних систем, які вилилися у дві світові війни і серію революцій, завдали глобальному переважанню європейської цивілізації нищівного удару. Спустошена і знекровлена, втративши свої заморські володіння, Європа вступила у смугу тривалої кризи⁶.

В пошуках виходу з кризи та шляхів відновлення лідерства у світі Європа починає вдаватися до інтеграції. Заключивши низку договорів між європейськими країнами щодо співробітництва та координації своєї діяльності, пройшовши різні стадії інтеграції, країни Європи закономірно приходять до утворення Європейського Союзу як втілення європейських прагнень, європейського менталітету та європейських цінностей. Тому вплив глобалізації на європейську цивілізацію ми розглянемо саме на прикладі ЄС.

Одним з найважливіших наслідків глобалізації є різке зростання ролі міжнародних союзів і угруповань у світовій економіці. Їх становлення й розвиток зумовлюють незворотні наслідки як у кожній окремій країні, так і у світовому співтоваристві в цілому. Все це повною мірою відноситься до Європейського Союзу як осередку європейської цивілізації. На сьогодні це – одне з найбільш динамічних та впливових регіональних соціально-економічних угруповань в світі, чий розвиток впливає на глобальну диспозицію сил та на історичні долі багатьох народів. Вступ Євросоюзу на

⁶ Див.: Орлова Т. В. Зазнач. твір.

початку ХХІ ст. у новий етап безпрецедентного поглиблення та розширення інтеграції значно підвищує його роль і місце в глобальній економіці, сприяє поширенню європейських цінностей. Так, якщо у 2000 р. питома вага ЄС в світовому ВВП складала приблизно 12 % (для порівняння: США – 21 %, Японія – 8 %, Китай – 7 %) ⁷, то у 2017 р. вона дорівнювала 22 % ⁸ (США – 24,3 %, Японія – 5,9 %, Китай – 14,8 %) ⁹.

Лідерство Європейського Союзу в глобальній економіці визначається як кількісними (питома вага в глобальній економіці), так і якісними (унікальність утворення, нова якість інтеграції) показниками, а також тією особливою роллю, яку ЄС покликаний зіграти у вирішенні більшості глобальних проблем, що постали сьогодні перед людством. Отже, незважаючи на думки євроскептиків й навіть на процес Брекзиту, ЄС не втрачає своєї провідної ролі ані в економічній, ані в політичній, ані в культурній сферах життя людської цивілізації.

В сучасній науковій літературі при прогнозуванні подальших перспектив Євросоюзу переважає кількісний підхід до визначення його могутності й глобальної конкурентоспроможності, згідно з яким основна увага приділяється усередненим показникам угруповання. На нашу думку, цей підхід не може об'єктивно визначити місце і роль ЄС у світі. Застосування принципово іншого, якісно-кількісного підходу до аналізу подальших перспектив розвитку Європейського Союзу, заснованого на зосередженні на сукупній могутності та унікальності цього угруповання, дозволило довести, що розширення у східному напрямі привело до помітного нарощення власного ресурсного потенціалу, формування гегемонії об'єднання на основній частині європейського континенту у політичній

⁷ Губський Б. В. Інтеграційні фактори розвитку України // Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: Монографія / За ред. д-ра екон. наук, проф. Д. Г. Лук'яненка. К. : КНЕУ, 2001. С. 276.

⁸ Економіка Європейського Союзу [Електронний ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Економіка_Європейського_союзу

⁹ Мировая экономика в цифрах 2017 г. и прогноз изменений на 2020 и 2030 гг. [Элеронный ресурс]. URL: [https://golos.io/ru-yekonomika /@romapush/mirovaya-ekonomika-v-cifrah-2017-g-i-prognoz-izmenenii-na-2020-i-2030-gg](https://golos.io/ru-yekonomika/@romapush/mirovaya-ekonomika-v-cifrah-2017-g-i-prognoz-izmenenii-na-2020-i-2030-gg)

сфері, що надало Євросоюзу якісно нової міжнародної ваги, статусу та позицій та фактично перетворило його на супердержаву в економічному та політичному сенсах.

Важливим аспектом розвитку глобальної економіки виступає співвідношення між глобальними і регіональними початками. Регіоналізм і глобалізм можуть бути як взаємодоповнюючими, так і тенденціями, що протистоять одна одній. Зрозуміло, що інтеграційні угруповання зазнають впливу глобалізації. Але, в той же час, вони починають спричиняти зворотний вплив на тенденції розвитку глобальної економіки. Так, зростання інтенсивності регіональних, зокрема, європейських, інтеграційних процесів веде, з одного боку, до виникнення великих економічних просторів та отримання відповідного ефекту за рахунок зростання масштабів виробництва, а з іншого – до сегментації світового ринку, до секторизації єдиного світового господарства внаслідок створення відносно замкнених торговельно-економічних блоків та інтеграційних угруповань. Таким чином, інтеграція, будучи передумовою глобалізації, призводить до утворення інтеграційних регіональних об'єднань, які, в свою чергу, вступають у протиріччя із самою глобальною економікою. І в цьому полягає один з парадоксів глобалізації.

Щодо європейського континенту, цей наслідок глобалізації виявляється у певному протистоянні ЄС і світової економіки в цілому. Так, інтеграційні процеси в Західній Європі впливають не лише безпосередньо на країни ЄС, а й на інші країни як європейського регіону, так і світу взагалі, причому якісна природа й динаміка інтеграційних процесів у Західній Європі виступають прямими індикаторами щодо перспектив формування відкритих економік країн Центральної та Східної Європи, оскільки містять інформацію щодо можливостей розширення ЄС за їхній рахунок. ЄС вигідно відрізняється від інших провідних господарських центрів сучасного світу за цілою низкою напрямів: тривала історія, загальна для всіх країн і народів європейського

континенту; досить самодостатній європейський господарський простір; відносно уніфіковані механізми державного регулювання економіки тощо.

В рамках проведеного дослідження певна увага була приділена аналізу сучасної конкурентної боротьби між Європою та глобальною економікою, яка значною мірою визначається сьогодні співвідношенням ЄС – США. Зазначимо, що ставлення США до євроінтеграційних процесів в Європі з часом змінювалось – від послідовної і безумовної підтримки європейської інтеграції на її початкових етапах до певної конфронтації по мірі того, як ідея Європи, «поверненої до Атлантичного океану», замінювалася ідеєю Європи континентальної. Аналіз трансформації цих відносин дає привід стверджувати, що саме взаємне позиціонування ЄС і США стане одним з головних чинників розвитку глобальної економіки у XXI ст.¹⁰.

В результаті аналізу внутрішньоєвропейських процесів зроблено висновок, що в умовах становлення постіндустріальної господарської системи і сучасного суспільства Європа має досить могутній економічний потенціал для подальшого сталого розвитку завдяки таким факторам: унікальності економіко-господарських, соціальних, геополітичних та соціокультурних вимірів потенційного лідерства Європи у XXI ст.; природному внутрішньому попиту на кінцеву продукцію; швидкому набуттю господарськими системами європейських країн рис постіндустріалізму; нарощуванню технологічних досягнень та інноваційному типу розвитку у суспільстві; більш консервативній, ніж у США, структурі виробництва¹¹.

Ще один наслідок глобалізації – посилення несталості й непередбачуваності світової економіки – на європейському континенті має своїм втіленням нерівномірність економічного розвитку країн Європи. Відставання окремих країн, які порівняно нещодавно були прийняті до Євросоюзу, а також держав, які стоять «в черзі» на вступ до ЄС, ставить на

¹⁰ Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. Объединенная Европа на пути к лидерству в мировой политике // МЭиМО. 2002. № 4. С. 12.

¹¹ Кудряченко А. І. Європейські перспективи України в епоху глобалізації // Трибуна. 2003. № 5-6. С. 28-29.

порядок денний завдання вирівнювання економічного розвитку відповідних країн. Ситуація ускладнюється тим, що навіть всередині Євросоюзу є значні економічні та нормативно-правові розбіжності, причому навіть в такій провідній країні, як Німеччина, межа між багатством та відносною бідністю пролягає по колишньому кордону між Західною та Східною Німеччиною.

Проблеми розвитку Євросоюзу ще більше загострюються за умов глобалізації. Показано, що однією з найбільш важливих проблем на сьогодні виступає проблема конкурентоспроможності та інноваційного розвитку, без яких неможливе функціонування сучасних макроекономічних систем. Конкурентоспроможність визначає можливості системи до швидкої адаптації, збереження і зміцнення своїх стратегічних позицій в ринкових умовах, що змінюються. Інноваційний потенціал є однією з умов створення і впровадження нових технологій в різних галузях господарської діяльності, що сприяє формуванню важливих складових конкурентних переваг.

В той же час, порівняння країн Євросоюзу з провідними державними агентами міжнародних економічних відносин, які не є членами ЄС, зокрема з неєвропейськими країнами, засвідчує потребу в нарощуванні конкурентоспроможності угруповання в цілому. Це пояснюється низкою причин. Так, будуючи соціально-ринкову економіку, європейські країни розвивалися набагато збалансованіше, ніж США, але непомітно для себе вони перевищили оптимальний рівень соціальної забезпеченості своїх громадян, які стали втрачати стимули до праці. З іншого боку, перерозподіл значної частки ВВП на соціальні програми призвів до зростання податків і різкого падіння конкурентоспроможності європейської економіки порівняно з американською, не кажучи про китайську. Особливо відстали європейці від американців у науково-технологічному плані, що виявилось під час світової фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. І знову на сцену виходять інтеграційні стратегії: за складних умов, які по-різному дають про себе знати в різних державах-членах ЄС, сильніші намагаються прийти на допомогу

слабшим, оскільки ті можуть зруйнувати загальну конструкцію Європейського дому¹².

Світовий досвід переконливо свідчить, що інтеграційні процеси є одним з найважливіших чинників виживання в умовах конкуренції, зміцнення економічної могутності країн різних континентів. За цих умов країни Євросоюзу намагаються підтримати власний рейтинг міжнародної конкурентоспроможності як шляхом подальшого згуртування, так і шляхом розширення. Як зазначають вчені, нині простежується здійснення унікального експерименту в Європі: заради збереження миру, свободи і поліпшення добробуту своїх громадян держави намагаються подолати вікову спадщину національної ізоляції з метою досягти економічної та політичної інтеграції шляхом добровільного консенсусу, а не за допомогою зброї. Країни і народи Європи в наш час більше заклопотані захистом власної моделі, особливо під тиском американізації. Незважаючи на різні негаразди, Європа й досі залишається Heartland – серцевиною усієї міжрегіональної західної цивілізації¹³.

Вигоди країн-учасниць Євросоюзу від розширення на Схід пов'язані з політичними (підвищення європейської безпеки, збільшення політичного престижу та ваги ЄС на міжнародній арені) та економічними факторами, серед яких не останню роль відіграє відкриття нового величезного ринку збуту із менш вибагливим споживачем. Посилення конкуренції на європейському ринку сприятиме підвищенню продуктивності праці, а переміщення підприємств із країн з більш високими витратами виробництва до регіонів із меншими витратами сприятиме розвитку торгівлі всередині Союзу та зміцненню економіки регіону в цілому¹⁴. Процес розширення ЄС

¹² Див.: Орлова Т. В. Значч. твір.

¹³ Там само.

¹⁴ Тарасова В. Європейський Союз та Східна Європа: проблема розширення // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці. Вип. XXIX. В 2-х т. / НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Редкол.: відповідальний редактор М. І. Долішній. Львів-Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. Т.1. С.78.

трансформує практично всі сфери його діяльності, але, насамперед, впливає на розподіл внутрішніх ресурсів. Саме тому поряд із прихильниками розширення Союзу (Німеччина, Франція, Італія), є досить сильна опозиція цьому процесу (Іспанія, Португалія, Ірландія). Проте вигоди від розширення ЄС явно перевищуватимуть можливі негативні наслідки.

Однією з найбільш чутливих та потенційно руйнівних для Євросоюзу проблем залишається проблема диференціації рівня господарського розвитку в територіальному розрізі країн-членів ЄС – як між країнами-членами, так і у рамках економіки кожної країни. Причому, йдеться не тільки про агреговані показники темпів росту та абсолютні значення ВВП. Сьогодні не можна не помітити значні розходження в економічній і, навіть ширше, – в соціально-економічній поведінці країн-членів ЄС. Найбільші внутрішні диспропорції (відсталі зони, «зони нещастя») характерні для Італії, Великої Британії, Франції. Починаючи з 1986 р., масштаб регіональних проблем зростав головним чином завдяки Іспанії і Португалії, які досить болісно пристосовувалися до вимог ЄС через відсталі структури свого господарства, а з останніми хвилями розширення – через нові країни-члени (розрив у рівнях соціально-економічного розвитку Люксембургу та Болгарії – 8,7 разів). За таких умов природним є постійне виникнення незадоволення окремих членів Союзу та суперечностей між ними, що постає перевіркою на міцність самої структури об'єднаної Європи. Не дивно, що у зв'язку з цим є досить неоднозначними прогнози щодо майбутнього Євросоюзу. Виявиться Брекзїт окремим випадком чи стане першою ластівкою – покаже час.

Європейський Союз, як будь-яке макрорегіональне інтеграційне об'єднання, має свою стратегічну мету. З поглибленням інтеграційних процесів, виходом на наступний, вищий рівень інтеграції стратегічна мета угруповання зазнає певних змін і уточнень. Сьогодні, в умовах перманентної глобальної кризи, змінюються мотиви євроінтеграції та завдання Євросоюзу, його стратегічна мета, а отже, – потребують модифікації і його глобальні

стратегії. Разом з цим перегляду та переосмислення потребують національні цінності та цілі розвитку. І дійсно, світова економічна криза 2008-2009 рр. завдала значних збитків економікам країн-членів угруповання. Зрозуміло, що за таких умов Євросоюз намагається як мінімум подолати наслідки кризи й зберегти свої місце і роль в світовій економіці, а як максимум – забезпечити ефективний соціально-економічний розвиток угруповання й на цій основі покращити свої позиції на глобальному конкурентному ринку. За цих умов основними глобальними стратегіями ЄС виступають:

1. Стратегії інтеграції. Попри всі побоювання, роки після найбільшої хвилі розширення ЄС показали, що, в цілому, входження десяти нових держав-членів з вищими темпами економічного росту, більш дешевою робочою силою, потенціалом для отримання інвестицій надало Європейському Союзу нового імпульсу для модернізації: після розширення 2007 р. потенціал угруповання ще більше укріпився. На початок 2017 р. населення ЄС-28 складало 511,8 млн. чол.¹⁵, приблизно 7% населення світу, та майже 22-23% світового ВВП.

2. Стратегії підвищення конкурентоспроможності. Суттєві виклики з боку основних конкурентів ЄС у світовій економіці, реальні проблеми соціально-економічного розвитку наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. зумовили необхідність розробки стратегії їх подолання та підвищення конкурентоспроможності європейської економіки. Серед стратегічних документів ЄС, прийнятих останнім часом, привертають увагу три найбільш важливих документи, які віддзеркалюють намагання Співтовариства здійснити суттєві зміни у внутрішньому соціально-економічному розвитку, а також значно посилити конкурентоспроможність ЄС на світових ринках: Лісабонська стратегія (2000 р.), «Глобальна Європа: конкуруючи у світі» (2006 р.) та Європа-2020 (2010 р.).

¹⁵ Щербаківа Е. На начало 2017 года население ЕС-28 насчитывало 512 миллионов человек [Электронный ресурс]. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2017/0745/barom01.php>

3. Стратегії взаємовідносин ЄС з іншими суб'єктами глобальної економіки. Враховуючи проблеми європейської інтеграції і, в першу чергу, проблеми розширення, останнім часом ЄС основну увагу планує приділяти не адміністративному, а економічному розширенню Союзу, створивши на його зовнішніх межах своєрідний пояс держав, з якими встановлюється особливий режим бізнесової співпраці («Ширша Європа – сусідство: нові рамки відносин зі східними та південними сусідами»¹⁶, «Синергія Чорного моря», «Східне партнерство»¹⁷). Різновидом глобальних стратегій ЄС можна вважати поглиблення його співпраці зі США. Причинами такого стратегічного співробітництва виступають як економічні проблеми Союзу, так і можлива (і дуже реальна) втрата США світового лідерства, метою – збереження лідерства в умовах швидкого зростання країн БРІК, об'єктивними передумовами – роль і місце ЄС та США в глобальній економіці та їх величезні внутрішні ринки.

Зазначимо, що в основу всіх цих соціально-економічних стратегій мають бути покладені світоглядно ціннісні засади, що потребують певного перегляду та переосмислення, актуалізації та адаптації до глобальних викликів.

Сьогодні Європейський Союз виступає фактором цивілізаційної інтеграції Європи за умов глобалізації, осередком спільної європейської культури й спільних цивілізаційних засад. Основними ціннісними засадами функціонування ЄС, або його принципами, є представницька демократія, ринкова економіка, свобода особистості, дотримання прав людини та принцип верховенства права («спільні надбання» європейських народів), а також розвиток європейської культурної самобутності, базованої на різних системах суспільних цінностей і різних культурах. Європейський Союз

¹⁶ Ширша Європа – Сусідство: Нові рамки взаємовідносин із нашими східними та південними сусідами. Послання Єврокомісії 11 березня 2003 р. [Електронний ресурс]. URL: http://www.delukr.ec.europa.eu/data/doc/pr_030311c_ukr.pdf

¹⁷ Лукашин Ю. Евросоюз озаботился соседями // Экономические известия. 2008. №154 (917). 3 сентября. С. 8.

сформував ще й нові цінності – унікальну культуру плідних, ефективних взаємовідносин національних і наднаціональних інститутів співтовариства¹⁸, інституціональну систему, що не має аналогів в історії і покликання якої – врахування й узгодження в процесі розробки та прийняття рішень інтересів не тільки окремих країн-членів Євросоюзу, а й регіонів, а також відповідних соціальних груп¹⁹.

Еволюцію ціннісних орієнтирів розвитку європейської спільноти можна прослідкувати у програмних документах Союзу – Лісабонській стратегії (головною метою якої було перетворення Союзу у «найконкурентоспроможнішу та найбільш науковомістку економіку в світі, здатну до сталого економічного зростання зі створенням великої кількості якісних робочих місць і більш високим ступенем соціальної захищеності»), Програмі економічних і соціальних реформ (яка передбачала до 2010 р. підняти темпи зростання ВВП до 3% на рік і створити більше 6 млн. робочих місць), у програмі «Глобальна Європа: конкуруючи у світі» (2006 р.) (з її наголосом на необхідності прориву у сфері високих технологій, у тому числі на світових ринках), новій стратегії «i2010» – Європейське інформаційне суспільство-2010 (спрямованій на досягнення єдиної конкурентоспроможної європейської економіки, побудованої на інформаційних технологіях, на істотне підвищення європейських інвестицій в інновації, на наукові розробки та на високий рівень доступності інформації), новій десятилітній стратегії «Європа-2020: Стратегія інтелектуального, стійкого й інклюзивного росту» (програма ЄС щодо стимулювання зростання та зайнятості, яка прийшла на

¹⁸ Кудряченко А. І. Культура взаємодії національних і наднаціональних інститутів в об'єднаній Європі // Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: моногр. / керівник авторського колективу і науковий редактор доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К.: Фенікс, 2014. С. 147.

¹⁹ Кудряченко А. І. Місце сучасної Європи у цивілізаційних процесах // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. Збірник наукових праць / Іван Курас (гол. ред.). К.: НАН, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Журнал «Діалог. Історія, політика, економіка», Видавничий дім «Академперіодика» НАН України, 2004. №5. С. 126-138.

зміну попередній Лісабонській стратегії), а також у деталізованих перспективних бюджетах ЄС.

Для подальшого успішного й ефективного розвитку Європейського Союзу, збереження за ним звання світового лідера, необхідний ґрунтовний перегляд і переосмислення теорії і практики європейської інтеграції, корегування стратегічних та тактичних цілей, перегляд та оновлення європейських цінностей. Адже той факт, що глобальна криза майже не захопила країни Сходу – принаймні Індію та Китай, які продовжують успішно розвиватися, – свідчить про незрівнянно більший адаптивний потенціал сучасного Сходу відносно Заходу (та виступає аргументом для багатьох авторів на користь неминучості виходу сучасного Китаю у світові економічні лідери²⁰) й робить доцільним проведення комплексного компаративного аналізу східних та західних цінностей. Лише за таких умов Євросоюз має перспективу стати світовим цивілізаційним лідером ХХІ ст.

У результаті дослідження можна зробити висновок, що сучасний стан європейської цивілізації значною мірою визначається особливостями її формування та історичного розвитку. Глобалізація як етап історичного еволюційного розвитку сучасної загальнолюдської цивілізації спричиняє певний вплив на розвиток європейської цивілізації, вирішуючи старі проблеми та додаючи нові. Але існує й зворотній зв'язок: європейська цивілізація з її правилами, нормами та цінностями значною мірою впливає на перебіг та особливості сучасної глобалізації, а Європейський Союз відіграє роль фактору цивілізаційної інтеграції Європи, ціннісного орієнтиру не тільки для решти європейських країн, а й для країн всього світу.

²⁰ Шинкар О. Китай: век ХХІ. Развитие Китая. Его влияние на мировую экономику и геополитическое равновесие. Днепропетровск: Баланс Бизнес Букс, 2005. 208 с.

2.2. Інтегральний показник стану цивілізацій в глобалізованому світі

Більшість людей погоджується, що суспільства, в яких вони живуть, повинні сприяти щастю своїх громадян. Водночас, більшість людей думає, що щастя – це така річ, яку не можна обрахувати, – це щось приватне, індивідуальне. Адже до нього люди прагнуть самостійно і воно не може бути справою національної політики. Щастя розглядається як щось занадто туманне, аби слугувати критерієм національних цілей, тим більш – ставати наріжним каменем національної політики. Таким був традиційний погляд, але він дуже швидко змінився.

У червні 2011 р. на Генеральній Асамблеї ООН було прийнято резолюцію, яка закликала країни-члени ООН оцінювати щастя свого народу і отримані дані використовувати як важливий орієнтир подальшої політики держави. 2 квітня 2012 р. відбулося перше засідання ООН на тему: «Щастя і благополуччя: визначення нової економічної парадигми» під головуванням прем'єр-міністра Бутану Джигме Тамлей. Бутан – перша і поки що єдина держава в світі, яка основним показником свого розвитку офіційно визначила валове національне щастя замість валового внутрішнього продукту.

Сьогодні ціле покоління економістів, соціологів, психологів, істориків та вчених інших наук у своїх роботах інтенсивно розробляють різні аспекти нової дисципліни, яку можна назвати наукою про щастя. До речі, відомий англійський економіст Р. Лейард так і назвав свою монографію: «Щастя: уроки нової науки» (2010 р.). Він вважає, що не обов'язково прирівнювати щастя суспільства до рівня доходів. Його праці про безробіття і нерівність заклали підґрунтя для британської політики в галузі боротьби з безробіттям. Р. Лейард є засновником Центру економічного розвитку при Лондонській школі економіки, з 2000 р. він – член Палати лордів. В його дослідженні

щастя використовуються наукові данні таких дисциплін, як психологія, нейрологія, економіка, соціологія і філософія²¹.

Праця іншого всесвітньо відомого професора-економіста Б. Фрея «Щастя. Революція в економіці» (2008 р.)²² – приклад того, як сучасний вчений може бути найвідкритішим до інтердисциплінарних досліджень. Він був серед перших, хто застосував до вивчення економіки аналіз мистецтва, нагород, мотивацій і щастя. Вивчення щастя швидко стало новим напрямом досліджень, в який Б. Фрей зробив великий внесок, як теоретичний, так і практичний. «Сучасна неокласична економіка – погано споряджена дисципліна для розуміння зв'язки між щастям та економічним життям. Необхідно змінити парадигму в економіці, якщо ми хочемо зробити ефективний внесок у розуміння щастя, і у нормативні, і у дескриптивні аспекти цієї дисципліни. Цей головний меседж – щастя²³, вважає Б. Фрей. Зараз він живе у Швейцарії і заснував там CREMA – Center for Research in Economics, Management and the Arts (Центр з дослідження економіки, менеджменту та мистецтв), працює переважно у Базельському університеті й став там співзасновником CREW – Centre for Research in Economics and Well-Being (Центр з дослідження економіки та благополуччя)²⁴.

Треба відзначити, що сучасні дослідження (з 2004 по 2018 рр.) про щастя з економічної точки зору, а також із соціально-економічної – найбільш вагома складова в його вивченні. До них варто віднести статті таких науковців як Біндер М. і Коуд А.²⁵, Бленчфлауер Д. і Освальд Е.²⁶, Бут Ф.Л. і

²¹ Лейард Р. Счастье: уроки новой науки. Москва : Издательство Института Гайдара, 2012. 416 с.

²² Frey B. Happiness. A Revolution in Economics. Cambridge, Mass., London : The MIT Press, 2008. 240 p.

²³ Luigino V. Reviewed Work: B. Frey. Happiness. A Revolution in Economics [Electronic resource] // Journal of Economics. Vol.98. No.2 (November 2009). Cambridge, Mass., London : The MIT Press, 2008. XIII. P. 177-179. URL: https://www.jstor.org/stable/41795648?seq=1#page_scan_tab_contents (дата звернення 11.04.2018)

²⁴ Frey B. S. [Electronic resource]. URL: <https://www.bsfrey.ch> (дата звернення 12.04.2018)

²⁵ Binder M., Coad A. From Average Joe's Happiness to Miserable Jane and Cheerful John // Journal of Economic Behaviour and Organization. 2011. № 79. P. 275-290.

²⁶ Blanchflower D., Oswald A. Well-being over Time in Britain and USA // Journal of Public Economic. 2004. № 88. P. 1359-1386.

ван Ауерс Дж. С.²⁷, Кемрбелл Д. Ж. і Коуко Дж. Ф.²⁸, Чанг В.²⁹, Д'Амброзіо С. і Фрік Дж. Р.³⁰, Кейнеман Д. і Крюгер А. Б.³¹, Ментзакіс Е. і Монро М.³² та багатьох інших.

Як щастя може впливати на життя в Сполучених Штатах і за його межами, розмірковує в своїй монографії «Політика щастя. Чого може навчитися уряд із сучасних досліджень про щастя» (2010 р.) колишній 25-й президент Гарвардського університету (з 1971 по 1991 рр., й ще раз – з 2006 по 2007 рр.) Дерек Бок, визнаючи як сильні, так і слабкі сторони досліджень про щастя. Серед інших проблем він аналізує вплив політичних джерел і мотивів на економічне зростання, рівність, вихід на пенсію, безробіття, охорону здоров'я, розумове здоров'я, розвиток сім'ї, освіту і якість управління. Д. Бок досліджує, як уряд може використовувати швидко зростаючі наукові данні про те, як зробити людей щасливими – у різноманітних сферах політики, щоб покращити добробут та якість життя для всіх своїх співвітчизників³³. Р. Лейард, про якого йшлося вище, так оцінив книгу Д. Бока: «Дерек Бок ставить правильне запитання: «Чи може політика продукувати найбільше щастя?» і він дає вражаючі, а іноді й несподівані, відповіді, в яких звучать його глибоке знання політики і нових відкриттів у галузі науки про щастя»³⁴.

Далай-лама виклав свої релігійно-філософські погляди на природу щастя у книзі «Відкрите серце» (2006 р.)³⁵. Деніел Гілберт – професор

²⁷ Booth A. L., van Ours J. C. Hours of Work and Gender Identity: Does Part-time Work Make the Family Happier? // *Economica*. 2009. № 76. P. 176-196.

²⁸ Campbell J. Y., Cocco J. F. How do House Prices Affect Consumption? Evidence from Micro Data // *Journal of Monetary Economics*. 2007. №54. P. 591-621.

²⁹ Chang W. Identity, Gender, and Subjective Well-Being // *Review of Social Economy*. 2011. № 69(1). P. 97-121.

³⁰ D'Ambrosio C., Frick J. R. Individual Well-Being in a Dynamic Perspective // *Economica*. 2012. №7. P. 284-302.

³¹ Kahneman D., Krueger A. B. Developments in the Measurement of Subjective Well-Being // *Journal of Economic Perspectives*. 2006. №20(1). P. 3-24.

³² Mentzakis E., Moro M. The Poor, the Ric and the Happy: Exploring the Link Between Income and Subjective Well-Being // *Journal of Socio-Economics*. 2009. №38. P. 47-158.

³³ Bok D. *The Politics of Happiness: What Government Can Learn from the New Research on Well-Being*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2010. 272 p.

³⁴ Endorsements [Electronic resource] // *The Politics of Happiness*. URL: <https://press.princeton.edu/titles/9107.html> (дата звернення 16.04.2018)

³⁵ Далай-лама. *Открытое сердце*. Киев : София, 2006. 322 с.

психології Гарвардського університету – опублікував книгу «Перечеплюючись за щастя» (2017 р.)³⁶, яка видана багатьма мовами світу. Вона вчить своїх читачів на безлічі оригінальних прикладів жити не в майбутньому і не в минулому, а саме сьогодні.

Соціологи, соціальні психологи, психологи, нейропсихологи, психіатри теж займаються вивченням щастя. Про це свідчать їх численні статті у таких рейтингових журналах як «Journal of Personality and Social Psychology», «Social Indicators Research», «Personality and Individual Differences», «The American Psychologist», «European Psychologist», «Canadian Journal of Behavioral Sciences», «British Journal of Psychiatry».

Окремо треба відзначити «Journal of Happiness Studies». Його директором-засновником став шведський соціолог, піонер у науковому вивченні щастя у сенсі суб'єктивних радощів життя та світовий авторитет у цьому питанні Руут Веєнховен. Його твори, присвячені соціальним умовам для щастя, коли він видав їх, працюючи в Університеті Еразмуса в Роттердамі (Нідерланди), зробили великий внесок у поновленні інтересу до щастя як мети публічної політики. Він показав, що щастя може бути використаним в якості надійного інструменту вимірювання прогресу суспільства. Це стало одним із джерел натхнення для ООН у прийнятті щастя як холістичного напрямку розвитку. Р. Веєнховен є директором-засновником «The World Data base on Happiness» («Всесвітня база щастя»). Його називають «хрещеним батьком студій про щастя», «провідним авторитетом усесвітніх рівнів щастя від країни до країни». Ця робота, принесла йому міжнародне визнання³⁷.

Обсяг дослідження дав нам змогу проаналізувати тільки невеличку частку сучасних визначних робіт, які лягли у підвалини науки про щастя, не торкаючись таких інших важливих дисциплін, як економетрика, статистика,

³⁶ Гилберт Д. Спотыкаясь о счастье. СПб : Питер, 2017. 320 с.

³⁷ Ruut Veenhoven [Electronic resource]. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ruut_Veenhoven (дата звернення 11.04.2018)

теорія благополуччя, філософія, етнографія, антропологія, хоча це не означає, що ми не будемо використовувати їх результати в нашій розвідці.

Мета нашого дослідження полягає у компаративному аналізі причин, що привели одні країни, які належать до різних цивілізацій, у першу десятку найщасливіших країн світу, інших – у другу десятку і нижче в рейтингу щастя, опублікованому у World Happiness Report – 2018 в кінці березня 2018 р.

Отже, ми розглянемо стан справ у північній західноєвропейській цивілізації, зосереджуючись на Фінляндії, Швеції, Данії та Норвегії, на трансатлантичній цивілізації, до якої належать США, та на латиноамериканській цивілізації в цілому і, зокрема, на державі Коста-Ріка, яка уособлює кращі якості цього цивілізаційного оригінального ареалу.

Вчені довели, що щастя, яке дійсно є суб'єктивним досвідом, може бути об'єктивно виміряно, оцінено, корельовано з відомими нині функціями мозку та порівняно з характеристиками індивідуума та суспільства.

Науковці, які проводять опитування, серед інших запитань, дізнаються у людей, чи вони щасливі чи задоволені своїм життям. Відповіді на такі запитання надають важливу інформацію про суспільство. Вони можуть сигналізувати як про приховані кризи, так і про приховані сильні сторони буття суспільства. В такий спосіб вони здатні натякати на необхідність змін у ньому. В цьому полягає ідея наукових студій про щастя, що виникають впродовж останніх десятиліть. Вони стосуються і індивідуумів й того, що вони обирають для себе, й цілих суспільств і цивілізацій і описують почуття громадян стосовно задоволення життям.

Проводиться два широкі вимірювання щастя: злети й падіння щоденних емоцій і загальна оцінка індивідуумом щастя. Перше називається «афективне щастя», друге – «еволютивне, або оцінюване щастя». Важливим є те, що ці два різновиди щастя мають передбачувані причини, які віддзеркалюють різні сторони нашої людської природи та нашого соціального

життя. Афективне щастя – це наші щоденні радощі дружби, час, який ми проводимо з родиною, секс або, навпаки, афективне щастя – довгі години нецікавої роботи чи суперечки з начальством. Еволютивне щастя вимірює різні сторони життя, такі, які ведуть до соціального задоволення або, навпаки, незадоволення своїм місцем у суспільстві. Підвищений дохід, наше здоров'я, високий ступінь довіри у громаді (соціальний капітал) – все це сприяє великому задоволенню своїм життям. А бідність, погане здоров'я, глибокі конфлікти серед членів громади призводять до відсутності задоволення своїм життям³⁸. Важливо відзначити, що перша доповідь про щастя (The 2012 World Happiness Report) була опублікована разом з Інститутом Землі та його директором Джеффри Саксом і відбивала нову всесвітню потребу приділяти більше уваги щастю та відсутності бідності й страждань як критеріям для політики урядів.

Звичайно, підвищення доходів у сім'ї має значення для задоволення життям, але тільки до певної міри. Інші речі мають більше значення: довіра в суспільстві, розумове і психічне здоров'я, якість управління державою та дотримання законів. Підвищення доходів можуть підняти рівень щастя, особливо у бідних суспільствах. Але заохочення до співробітництва і відчуття товариських відносин, особливо у багатих суспільствах, можуть зробити навіть більше. Не випадково, що в останні роки найщасливіші країни в світі мають тенденцію отримувати не тільки високий рівень доходів, але й також мати високий ступінь соціальної рівності, довіри і якості управління.

2018-го р. Фінляндія зайняла перше місце за рівнем щастя у світі й отримала назву «найщасливіша країна світу». Фінляндія майже постійно була в першій десятці найщасливіших країн світу, і вона відома не тільки досягненнями у сфері високих технологій. В останні роки до неї їдуть делегації звідусіль вивчати її педагогічний досвід, систему шкільного

³⁸ World Happiness Report, 2012 [Electronic resource]. URL: <http://worldhappiness.report/ed/2012/m> (дата звернення 7.04.2018)

виховання та освіти, яка плекає рівність між учнями, що належать до різних цивілізацій, взаємопоміч, виховує любов до прекрасного навколишнього світу. На нашу думку, у фінській педагогіці багато чого запозичено із праць А. Макаренка та В. Сухомлинського.

У трійцю найщасливіших країн світу 7-й рік поспіль також входить Данія. З іншого боку, Сполучені Штати Америки зайняли 18-е місце у звіті про світове щастя у 2018 р., що на 4 пункти нижче, ніж вони посідали у 2017 р.

Данська дослідниця професор психології з коледжу Дікінсона Марі Хельвег-Ларсен дослідила це питання і як психолог, і як уродженка Данії. «Так, у данців є стабільний уряд, низький рівень корупції в суспільстві і доступ до високоякісної освіти та охорони здоров'я. В країні найвищі податки в світі, але переважна більшість данців з радістю їх сплачують: вони вважають, що більш високі податки можуть створити краще суспільство. Та мабуть, найголовніше, що вони цінують, – це культурний феномен під назвою “hugge” (вимовляється як «хюге»). Оксфордський словник додав це слово у свій тезаурус у червні 2017 р., воно означає високоякісні соціальні взаємодії. Воно може використовуватися як іменник, прикметник або дієслово, а події та місця також можуть бути «хюгеліджними», тобто подібними до хюге.

Це слово іноді перекладається як «затишний», але кращим його визначенням є «навмисна близькість». Це тоді, коли у вас безпечний, збалансований і гармонійний загальний досвід: чашка кави з другом перед каміном або літній пікнік у парку.

Дослідження у Данії довели, що це слово являється інтегральним до народного розуміння благополуччя, душевного комфорту. Воно спрацьовує як буфер проти стресу, в той самий час створюючи простір для побудови товариськості. У такій сильно індивідуалізованій країні, як Данія, хюге сприяє розвитку егалітаризму та довіри. Можна з повним правом говорити,

що хюге повністю інтегрувалось в данську культуру та психіку. Воно стало і частково глобальним феноменом – Amazon тепер продає більш, ніж дев'ятсот назв книжок про хюге. Instagram має більш ніж 3 млн. постів, які стосуються хюге³⁹. Дослідниця підкреслює, що Данія – не єдина країна, яка має концепт подібний до hugge. Норвежці мають koselig, шведи мають mysig, голландці мають gezenlligheid, а німці – gemutlichkeit.

Як відзначає М. Хельвег-Ларсен, у Сполучених Штатах, де індивідуалізм посідає теж високе місце, немає реального культурного еквівалента хюге. Там дохід асоціюється зі щастям, але навіть, коли ВВП зростає, і рівень безробіття зменшується, рівень щастя у Сполучених Штатах постійно падає. Данська дослідниця робить висновок, що проблемами у Сполучених Штатах продовжують бути нерівність доходів, яскраво виражена недовіра як у міжособових стосунках, так і недовіра до таких інституцій, як уряд та медіа.

І не випадково, що Сполучені Штати Америки за півстоліття не відчули підвищення задоволення життям у період, коли нерівність стрімко зростала по всій країні, соціальна довіра впала, а громадяни втратили віру у свій уряд. На думку директора Центру сталого розвитку Колумбійського університету США Дж. Д. Сакса, «найбільш вражаючим фактом щодо щастя в Сполучених Штатах є «Парадокс Істерліна»⁴⁰. Доходи на душу населення більш ніж вдвічі зросли з 1972 р., тоді як щастя (або суб'єктивне благополуччя) залишилося майже незмінним або навіть зменшилося. Цьому було надано багато пояснень. Такі американські вчені, як Б. Пауелс, Дж. Зігерс та Дж. Д. Власблом⁴¹ вважають, що для щастя американцям потрібні передусім доходи, які зростають. Інші дослідники, наприклад Дж.

³⁹ Helveg-Larsen M. The Conversation. Why Denmark Dominates the World Happiness Rankings [Electronic resource]. URL: <https://theconversation.com/why-denmark-dominates-the-world-happiness-rankings> (дата звернення 15.04.2018)

⁴⁰ Easterlin R. A. Will Raising the Incomes of All Increase the Happiness of All? // Journal of Economic Behaviour and Organization. 1995. №27. P. 35-48.

⁴¹ Pouwels B., Siegers J., Vlasblom J. D. Income, Working Hours, and Happiness. Economics Letters. 2008. № 99. P. 72-74.

Коноу та Дж. Ерлі⁴², розмірковують над питанням гедоністичного парадоксу, запитуючи, чи homo economicus щасливіший за всіх інших?

Окрім доходу на душу населення, американський вчений Джон Хелівей виокремив ще п'ять головних показників для того, щоб визначити рівень щастя в країні: здоров'я населення, яке вимірюється середнім рівнем тривалості життя громадян, дієвість соціальної підтримки різних мереж, особиста свобода, яка вимірюється свободою індивідуума приймати ключові рішення в своєму житті, соціальна довіра, яка вимірюється громадським порозумінням в суспільстві, глибина корупції в уряді та бізнесі і щедрість. Ці показники погіршилися в США протягом 2015-2018 рр. Найбільш виразним підсумком було: «зменшення соціального капіталу». Про це, як відзначає Дж. Д. Сакс, він писав у своєму попередньому есе «Реставруючи американське щастя» у World Happiness Report – 2017⁴³.

Коментуючи позицію Сполучених Штатів у Світовій доповіді про щастя-2018, американський вчений звертає увагу на три додаткові причини, які спричинили ситуацію, коли наймогутніша цивілізація світу опинилися на 18-му місці у рейтингу щастя у світовій доповіді. Дослідник впевнений: «суб'єктивне відчуття щастя американцями підірвано трьома взаємопов'язаними епідеміями таких хвороб, як ожиріння, зловживання лікарськими препаратами (особливо пристрасть до опіуму та його синтетичних різновидів) та депресія»⁴⁴.

У своїй новій статті, яка супроводжує World Happiness Report-2018, видатний американський вчений Дж. Д. Сакс, який входить у першу трійцю знаменитих економістів світу, підтверджує, що відчуття щастя американців з 1972 р. до 2016 р. зменшилося з часом, відчуття корупції в уряді та бізнесі

⁴² Konow J., Earley J. The Hedonistic Paradox: Is Homo Economicus Happier? // Journal of Public Economics. 2008. № 92(1-2). P. 1-33.

⁴³ World Happiness Report-2017 [Electronic resource]. URL: <http://worldhappiness.report/ed/2017> (дата звернення 10.04.2018)

⁴⁴ World Happiness Report-2018. [Electronic resource]. URL: <http://worldhappiness.report/ed/2018> (дата звернення 10.04.2018)

підвищилися, довіра до соціальних інституцій зменшилася. Оскільки ці різні сфери соціального капіталу, як було підкреслено вище, є важливими детермінаторами суб'єктивного благополуччя, вийшло так, що досягнення в Сполучених Штатах у підйомі добробуту, який йшов від приросту доходів, були затьмарені зниженням рівня соціального капіталу.

Вивчаючи серйозні верифіковані дослідження американських медиків, які працюють у різних галузях, – одні пов'язані з ожирінням, а інші – з депресією, – Дж. Д. Сакс дійшов декількох висновків. Виявляється, що ожиріння посилює ризик депресії, і особливо серед американців, в яких встановлено і клінічно діагностовано депресію. Водночас, дослідження медиків довели, що депресія сприяє розвитку ожиріння, оскільки існують взаємодії між «доріжками», якими в організмі людини поширюється дофамін («винагорода») та серотонін («щастя» або «настрій») і вони можуть бути відповідальними за двосторонній зв'язок між ожирінням та депресією.

Третя епідемія пов'язана з надвживанням або безконтрольним вживанням медичних препаратів, які американці отримують за рецептами. Особливо тих, в яких є опіюїдні інгредієнти та опіюїди. Починаючи з 1990-х рр., уживання препаратів класу опіюїдів, а також збільшення використання героїну, призвело до росту смертності саме з цих причин. Перше місце в світі займають Сполучені Штати Америки – 764 смерті на сто тисяч жителів⁴⁵.

В епідемії опіюїдів вчений звинувачує передусім всі фармацевтичні компанії, які як, наприклад, Purdue Pharma є виробником ліків Оху Contin. Вони брали участь в агресивному маркетингу цих препаратів. Паралельно з ожирінням та вживанням опіюїдних ліків у 2005-2015 рр. в Сполучених Штатах стрімко розвивається епідемія депресії. Особливо вона позначилась на наймолодших та найстаріших вікових групах, як чоловіків, так і жінок неіспанського білого населення, на групах з найменшими доходами та на

⁴⁵ Sachs J. D. America's Health Crisis and the Easterlin Paradox. URL: <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2018/CH7-WHR-lr.pdf> (дата звернення 21.03.2018)

групах з найвищими доходами та найвищим рівнем освіти. Причини епідемії депресії остаточно невстановлені. Дж. Д. Сакс вказує, що вони можуть включати соціологічні фактори (зниження рівня соціальної підтримки, більше самотності), економічні фактори (зростаюча нерівність доходів, фінансова криза, економічний стрес), зсув у культурних нормах (збільшення матеріальних інтересів), біофізичні фактори (зменшення фізичної активності, залежність від цукру та інші шкідливі зміни в дієті, зменшення часу перебування на сонці на відкритому повітрі), технологічні фактори (збільшення часу, який проведено у соціальних мережах або з такими електронними пристроями, як смартфони) або інші фактори, які ще треба буде ідентифікувати.

Як показують міжнародні дослідження, між 2010 та 2015 рр. зросла кількість депресивних розладів та смертей, пов'язаних з ними, особливо у підлітків. Існує підтвердження, що у цьому відіграє свою негативну роль використання нових екранних технологій (смартфони, відеоігри) та перебування американців у соціальних мережах. При цьому залежність може розвиватися у двох напрямках: від депресивних синдромів до занурення у електронний екранний віртуальний світ (як своєрідне самолікування) і – навпаки – від часу, проведеного біля екранів до депресивних симптомів, наприклад, до розвитку пристрасті до нових технологій та інших, породжуючих депресію умов, таких, як зростання самотності, відчуття відчуження, яке йде від онлайн-ових, а не реальних міжособистісних стосунків. Дж. Д. Сакс доходить висновку, що такі соціальні мережі, як Facebook, асоціюються з пониженням ментального здоров'я його користувачів.

Дослідження лікарів ясно вказують, що психічні хвороби – одна із головних причин нещастя в світі. Вони спричиняють майже стільки ж нещастя, як бідність і ще більше, ніж фізичні хвороби. Лікування їх повинно бути головним пріоритетом кожного уряду. Це збереже мільярди доларів,

тому що психічні хвороби – це головне, що блокує розвиток економіки. Вони є головними хворобами серед людей працездатного віку. Вони зменшують національний дохід на душу населення приблизно на 5 % через незайнятість, абсентеїзм, знижену продуктивність та значні витрати на охорону здоров'я. Психічні хвороби займають 3-є місце у світі зі спричинення інвалідності.

Вивченням політичної, соціально-економічної ситуації в Латинській Америці, яка цивілізаційно дуже відмінна від західноєвропейської та трансатлантичної цивілізацій, в контексті дослідження рівня щастя займаються такі вчені як Дж. А. Корнія⁴⁶, Дж. Петрас⁴⁷, К. Вайлд⁴⁸.

Дослідження рівня щастя в Латинській Америці доводять, що воно досягає дуже високих показників. Про це йдеться у фундаментальній статті «Щастя в Латинській Америці має соціальне підґрунтя» Маріано Рохаса, вченого з латиноамериканського факультету соціальних наук (FLASCO-Mexico) та університету Universidad Popular Autonomadel Estadode Puebla. Така увага до латиноамериканської цивілізації зрозуміла. Адже в перші п'ятнадцять щасливих країн світу увійшла латиноамериканська країна Коста-Ріка, яка посіла 13-те місце і вперше вивела латиноамериканський регіон на цей почесний рівень.

Позитивні показники афективного щастя досягають у латиноамериканських країнах високого рівня як у порівнянні з іншими країнами світу, так і у порівнянні з тим, що може забезпечити індекс доходів у регіоні. У латиноамериканців оцінка життя також вище, ніж рівень доходів, який мав би на неї негативно впливати. Дослідник слушно зауважує, що в житті є щось таке, що дає щастя, більше, ніж рівень доходів. Як-то кажуть: «не в грошах щастя». Латинська Америка є яскравим взірцем цього

⁴⁶ Cornia G. A. Income Distribution under Latin America's New Left Regimes // Journal of Human Development and Capabilities. A Multi-Disciplinary Journal for People-Centered Development. 2010. Volume 1. P. 85-114.

⁴⁷ Petras J. Centre-left' regimes in Latin America: History repeating itself as farce? [Electronic resource] // The Journal of Peasant Studies. 2006. Volume 33. URL: <https://www.tandfonline.com/toc/fjps/m> (дата звернення 25.03.2018)

⁴⁸ Wylde Ch. Latin America after Neoliberalism. Developmental Regimes in Post-Crisis States. New York : Palgrave, 2012. 264 p.

прислів'я. Вчений закликає до глибшого проникнення у сутність витоків латиноамериканського щастя. Для того щоб його зрозуміти, треба знати хоча б 500-літню історію та культуру країн латиноамериканської цивілізації від часів Колумбу (кінець XV– поч. XVI ст.), коли європейські цивілізації, в більшості своїй – іспанці і португальці, почали змішуватися з трьома великими доколумбівськими місцевими цивілізаціями: ацтеками, інками та майя, до її сьогодення. Треба знати і розуміти її расовий та етнічний склад. Це важливо, адже в Латинській Америці місцеве населення не було знищено, не зазнало воно і сегрегації. Із часом європейці та місцеві групи змішувалися, створюючи так званих метисів. Слід звернути увагу на мовну ситуацію, де поряд з іспанською (якою розмовляє переважна більшість населення Латинської Америки, крім португаломовної Бразилії), використовуються мови корінного населення – такі мови як кечуа, майя, гуарані, запатек та багато інших.

В Латинській Америці є країни, де чисельність нащадків американських індіанців, змішаних з нащадками португальців та іспанців – тобто метисів, становить доволі велику кількість. Це такі країни, наприклад, як Болівія, Гватемала, Еквадор, Сальвадор, Мексика та Перу.

На формування латиноамериканської цивілізації і культури впливало багато факторів. Взаємовпливи цінностей корінних латиноамериканців та іспанців і португальців, їхні погляди на життя, світогляд у процесі 500-річного взаємопроникнення були важливими для створення унікальної культури країн Латинської Америки. Латиноамериканців відзначає дух співіснування, який був притаманний американським індіанцям, а не домінування над природою. Ця ціннісна установка зробила великий внесок у створення суспільства, яке не стільки зацікавлено у зміні соціального та природнього контексту, а просто живе у ньому. Це привело до створення суспільства, яке живе без гонитви за матеріальними цінностями і в гармонії з природою. До того ж, усталені сімейні цінності завойовників змішалися з

цінностями спільнот корінного населення. В результаті на передній план виходять не так громадянські, соціальні або політичні відносини, як сімейні, дружні, сусідські, колегіальні. Центром цих стосунків стає емоційне, тепле, довірливе ставлення один до одного. В той самий час в державних інститутах має місце хабарництво, корупція, які проте не дуже відчутно впливають на теплу атмосферу стосунків між людьми.

Незважаючи на низький рівень доходів, високу криміногенність в суспільствах, їм притаманна відсутність консьюмеризму, який диктує постійні збільшення матеріальних потреб. Латиноамериканське суспільство також зберігає свої духовні, людські цінності. Недаремно високі афективні та еволютивні рівні показала Коста-Ріка в World Happiness Report-2018. Це вище за середні європейські рівні, і пояснюється частково це тим, про що ми говорили вище, а також відносним благополуччям у цій країні. В Коста-Ріці не існує армії з 1949 р. Громадяни Коста-Ріки мають повний доступ до безкоштовної системи охорони здоров'я. В країні є райони, де довгожителів особливо багато. До них суспільство ставиться з особливою повагою та дбає про них: раз на місяць до цих столітніх людей приїжджає лікар та медсестри, оглядають їх, розмовляють з ними. Варто відзначити, що костаріканці, які перейшли столітній рубіж, як правило, доволі активні люди, багато пересуваються, хоч і за допомогою палички, роблять посильну роботу.

Століття кожного окремого костаріканця святкується як велике спільне свято громади. Спочатку вся громада присутня на месі в католицькому соборі, присвяченій столітньому ювілярові або ювілярці. Потім розпочинається загальне свято із застіллям, з піснями і танцями, де беруть участь всі – від дітлахів і молоді до людей поважного віку. Цим виховується повага і пошана до життя, яке прожито у злагоді з природою. В Коста-Ріці є також сучасний геронтологічний центр, до якого може звернутися кожен костаріканець, якщо йому минуло шістдесят років. Прийом у цій установі ведеться просто: люди туди приходять і сідають на стільці, їх

приймає лікар у порядку черги. Якщо він бачить, що людині треба медична допомога центру, його залишають на лікування. Мабуть, в цій країні поняття бюрократія або попередній запис, або талон на прийом не відомі.

У Коста-Ріці середнє і вище навчання безоплатне. Ця маленька країна має більш, ніж п'ятдесят вищих учбових закладів, і тільки декілька з них є платними. До того ж, на сайтах безоплатних університетів розміщена інформація, скільки студенту з провінції, який приїжджає вчитися до столиці, буде коштувати житло (в центрі або подалі від нього, їжа, та інші нагальні витрати). Уряд дбає про те, щоб базові потреби населення задовольнялися незалежно від доходів. Колись Коста-Ріка привозила з інших країн Латинської Америки садженці кави, кокосів, апельсинів та інших фруктів, аби створити їх плантації у себе вдома. Але з часом не експорт кави та фруктів, а туризм став основною частиною доходів у бюджеті країни. Костаріканці сповідують любов до своєї землі та до всього живого, що на ній існує. Країна перейшла на екологічне чисте паливо, процвітає екотуризм. Національні природоохоронні зони, парки, ліси та заказники становлять ледь не чверть території країни. До Коста-Ріка не тільки збільшується приток туристів, а й зростає імміграція з різних країн світу, яка в останні роки становила 1,4 млн. осіб.

Може здаватися, що найкраще, що можуть зробити для себе люди, – це приїхати у країни, де рівень щастя найвищий. Побачивши в цих країнах природу соціальних зв'язків, якість стосунків у громадах, дієвість урядів на користь населення і наявність робочих місць, вони починають усвідомлювати й розуміти, що підтримує це щасливе життя, бачать вірні відповіді, які полягають не в тому, щоб переїхати до більш щасливих спільнот, але натомість навчитися тому, як вони живуть, і втілити роки їхнього життя та натхнення у себе в країні... Щастя, на відміну від золота, може бути створене для всіх, їм можна ділитися з усіма. Його вистачить на всіх тому що, той, хто

його дає, не стає менш щасливим. Щастя навіть зростає, коли їм діляться з іншими.

У північно-європейських країнах соціальні цінності знаходили підтримку і в народі, і в уряді. У переважній більшості у післявоєнні роки соціал-демократичні партії цих країн були при владі. Жінки в цих суспільствах активно виборювали свої права брати участь в урядових органах цих країн. Нині їх чи не найбільше на відповідальних посадах серед інших країн світу. Мабуть тому, що жінки північно-європейських країн перебрали на себе значну частину керівних посад, починаючи від комунальних осередків і доходячи до парламентів. Також велика увага приділяється тут дошкільному й шкільному вихованню, сімейному вихованню, охороні здоров'я, розв'язанню найнеобхідніших складних соціальних проблем.

Треба сказати, що скандинавська цивілізація веде вперед у діджиталізації своїх країн. Повна комп'ютеризація відбулася тут раніше, ніж в інших європейських країнах, так само, як і найширше використання на побутовому та промисловому рівнях усіх можливостей Інтернету, який в цих країнах став вже давно повсякденною необхідністю. Може саме тому, що скандинави раніше від інших народів, які вже занурилися у Світове павутиння, у глобальні соціальні мережі, такі як Facebook, Twitter, Instagram та інші, відчували нагальну потребу в поверненні, відродженні, створенні теплих, щиросердних, товариських стосунків на пряму, сам на сам, дефіцит яких у цих суворих північних країнах почав даватися взнаки.

Поняття хюге не випадково увійшло і у побут, і у словники, і почало розповсюджуватися по всьому західноєвропейському регіону, тому що не тільки у Північній Європі, а й в інших її частинах люди почали відчувати дефіцит людських стосунків. Це те саме право на комунікацію, про яке писали і пишуть видатні вчені світу в галузі комунікації і культури: Жан

Д'Арсі (Франція)⁴⁹, Сіз Гемелінк (Нідерланди)⁵⁰, Марк Рабой (Канада)⁵¹, Карл Норденстренг (Фінляндія)⁵², та інші⁵³ (у тому числі і автор цього матеріалу⁵⁴). Після мови, яка могла народитися у людини тільки у спілкуванні з іншою людиною, це найдорожчий дар, який має людство.

Натомість, у Сполучених Штатах Америки, де водночас із зростанням доходів на душу населення не відбувалося зростання рівня щастя, – виявився так званий парадокс Істерліна. Вододіл між багатими і бідними ставав все ширшим і глибшим. Мережі соціальної підтримки найбідніших верств населення США не могли надолужити й покращити становище незахищених верств населення. Система охорони здоров'я – найдорожча у світі – викликає незадоволення пересічних американців, тому що не виконує функції попередження епідемій, які охопили країну: ожиріння, використання опіоїдних лікарських препаратів та депресія у таких масштабах, що це дається взнаки на національному доході США і на загальному стані суспільства, рівень щастя в якому падає.

Всі три епідемії, що охопили Сполучені Штати Америки, виходять за рамки суто медичних і мають економічне, соціальне, морально-етичне підґрунтя. Індивідуалізм, високий ступінь конкурентності не тільки на виробництві, а й в навчанні, в спорті та комп'ютерних іграх перетворилися на одну з провідних рис характеру громадян США. Оскільки за визначенням всі переможцями бути не можуть, відбувається постійне зростання вищевказаних епідемій, які між собою щільно переплетені і впливають одна на одну. Розтиражовані могутніми медіа історії успіху окремих американців,

⁴⁹ D'Arcy J. Direct Broadcast Satellite and the Right to Communicate // EBU Review. 1969. Vol. 118. P. 14-18.

⁵⁰ Hamelink C. J. The 2003 Graham Spry Memorial Lecture: Towards a Human Right to Communicate? // Human Right Canadian Journal of Communication, 2004. Vol. 29. № 2. P. 1-3.

⁵¹ Raboy M. Communication for and against. Montreal : Black Rose Books, 1989. 248 p.

⁵² Nordenstreng K. New International Information and Communication Order (with Enrique Gonzales Manetand Wolfgang Kleinwächter; Foreword by Sean MacBride). Prague : International Organization of Journalists, 1986. 392 p.

⁵³ Білорус О., Зернецька О. Право на комунікацію: концепція глобальної комунікації // Віче. 2000. № 2. С. 115-137.

⁵⁴ Зернецька О. Право на комунікацію в глобалізованому світі // UA Foreign Affairs. 2014. № 5. С. 48-51.

часто-густо сприймаються іншими як докір здібностям, як підтвердження їх меншовартості, неспроможності досягти багатства, високого статусу, потрапити у кола влади і т. ін.

У США немає слова хюге в суспільному обігу. Велика держава, що стала світовим центром високих технологій, у тому числі – інформаційно-комунікаційних, штаб-квартирою глобальних соціальних мереж, таких як Facebook, Twitter, Instagram, таких велетнів продажу, як Amazon, водночас породжує у своїх громадян відчуття самотності, алієнації, відчуженості, що в кінцевому підсумку втягують їх у морок клінічної депресії, ведуть до зловживання опіоїдами тощо.

Шляхи виходу з цього стану є. На це вказують дослідження відомих американських вчених. Потрібні лише політична воля різних гілок влади США, аби приборкати лобізм, агресивний маркетинг ліків, фаст-фуду та солодких напоїв з цукром в медіа, зосередитись на системі охорони здоров'я, особливо на тій частині її, яка займається превентивною практикою, подбати про посилення реальних соціальних мереж допомоги населенню у всьому їхньому різноманітті: від підтримки найбідніших верств населення до уваги до школи та шкільного виховання, де повинні закладатися ті моральні якості в дітях та підлітках, які допоможуть їм зрозуміти та засвоїти такі поняття, як солідарність, щирість, дружність, егалітаризм.

На відміну від цивілізаційних засад Сполучених Штатів, ці поняття в латиноамериканських країнах є засадничими. Набагато нижчий, ніж у США рівень доходів не робить їх нещасними. Відсутність конс'юмеризму не обтяжує їх гонитвою за надспоживанням. Філософія життя жителів країни Латинської Америки ґрунтується на інших цінностях, головними серед яких є родина, теплі сімейні стосунки, приязне й товариське ставлення до сусідів, до членів громади, де вони мешкають. Цінується доброта, щедрість, готовність прийти на допомогу, розділити горе й радість.

Прояви афективного щастя латиноамериканців виливаються у такі загальнонаціональні видовища, як карнавали. Вони розкриваються у багатій пісенній і танцювальній культурі. Недарма латиноамериканські танці є обов'язковою складовою конкурсів сучасних бальних танців в усьому світі. Їх запальні ритми, яскраві мелодії говорять, мабуть, про любов до життя більше, ніж відповіді на запитання опитувальників, які складені європейськими та трансатлантичними дослідниками.

Латиноамериканці живуть у гармонії з природою, кольори їх національних одягів нагадують своїм різнобарв'ям пташок, метеликів, квіти, які їх оточують. За 500 років існування латиноамериканської цивілізації доволі гармонійно переплелися іспаномовні і португаломовні культури завойовників з великими культурами народів майя, інків, ацтеків, породивши метисів, які всотали всі ці культури і внесли своєрідність у розвиток Латинської Америки.

Якщо у скандинавських народів поняття хюге виникло і дістало розвитку певною мірою як необхідність і у його створенні брали участь і розум, і прагматизм, і здоровий глузд, то у латиноамериканській цивілізації теплота стосунків – десь на рівні генетичному. Тут серце веде вперед. Ось чому такою важливою, на наш погляд, є різноманітність підходів у вивченні щастя різних цивілізацій та народів.

Світ швидко глобалізується, але ще достатньо відмінностей у різних його кутках, аби замислитися над різними складовими щастя в різних цивілізаціях. І може бути так, що там, де доходи нижчі, люди чомусь щасливіші. Справа вчених – знайти більш точні терези вимірювання щастя і запропонувати їх людству.

2.3. Трансформація базових цінностей транскультурації та діалог цивілізацій в умовах глобалізації

З метою уточнення базових цінностей аксіологічної системи, що змінюється під впливом глобалізаційних процесів і транскультурації, пов'язаних з посиленням міграційних потоків і безпрецедентним розширенням інформаційного простору, нами був проведений аналіз сучасного стану суб- і полікультурних блоків, що визначають соціально-культурне поле сучасного світу, особливо у місцях «контактних зон».

Вже при першому наближенні стає очевидним, що системи європейських цінностей, колись універсальних і референтних, в дискурсі культури, що глобалізується, вимагають серйозної кореляції. Ця обставина передбачає виведення певного алгоритму, який визначає шкалу переваг і заперечень світового культурного простору, що розширився за останнє століття. І ці зусилля, за образним висловом Марселя Пруста, виступають таким собі «пошуком втраченого часу», що несе в своєму контенті невпорядкований конгломерат апріорних цінностей з минулого (як традиції) і сучасного (як модерн, який заперечує все, що було в минулому). Основою для подібного роду відносин виступає теза про те, що час завжди протяжний і необоротний і, на відміну від статурності простору, представлений у сприйнятті окремого індивідуума і соціуму різними вимірами і величинами.

До першочергових причин масштабних кореляцій при контактах різних історико-культурних систем і процесів можна віднести певні нормативні відносини і оцінки історико-культурних традицій, спостерігачі яких, перебуваючи всередині даних історико-культурних локацій і часових вимірів, сприймають і розцінюють значущі події в своєму житті по-різному.

Зазначене відноситься і до зміни соціокультурного дискурсу і соціокультурного ландшафту, що розширюються в умовах глобалізації та її складових – транскультурних процесів, пов'язаних з дедалі більшою масовою міграцією етнокультурних груп на території, більш сприятливі для

їх повноцінної життєдіяльності. А в останні роки – для здобуття безпеки, яку мігранти та біженці втратили на своїх етнічних батьківщинах внаслідок руйнівних військових конфліктів з численними людськими жертвами.

Саме ці і багато інших, побічних обставин бентежили не одне покоління дослідників, коли вони намагалися інтерпретувати і винести оцінки тієї чи іншої події або артефакту, виходячи за межі свого етнокультурного ареалу, оскільки їх оцінки, критерії та висновки не завжди збігалися з самооцінками представників культур-реципієнтів. Більше того, часом вони мали діаметрально-протилежні аксіологічні маркери.

Що стосується понятійної реконструкції історико-культурної еволюції як основної, в нашому розумінні, складової історичного процесу, то вона, вже за фактом свого «місця прописки» мала «родові ознаки», що сформувалися в умовах існування традиційних етнокультур, котрі значно відрізняються і не збігаються з їх екстраполяцією в дослідженнях представників чужої для них культури.

З іншого боку, представники країн-аутсайдерів, так званого «третього світу», які здобули освіту в наукових і культурних центрах Європи і Північної Америки, відчувають значні труднощі під час спроб інтерпретації і артикуляції в термінах і поняттях «референтних культур» наукових шкіл і культурних традицій країн свого навчання. І вже, тим більше, імплементації їх в культурне середовище країн свого походження.

Ілюстрацією цього стану може служити визнання першого прем'єр-міністра незалежної Індії Джавахарлала Неру про те, що він «вивчав Індію як освічений європеєць». Хоча цим визнанням не вичерпується весь складний спектр думок і самооцінок, які придбали стійку популярність в художніх дослідженнях.

Достатньо ознайомитися з публікаціями одного з теоретиків руху «негритюда» алжирця Франса Фанона або лауреата Нобелівської премії в галузі літератури – нігерійського письменника Волі Шоінкі, зокрема його

резонансним романом «Інтерпретатори». У цьому творі розбіжності європейських ліберально-демократичних цінностей для героїв роману, які їх здобули в Європі, та намагалися імплементувати в соціально-політичне життя своїх громад, що живуть в умовах політичного та соціально-економічного транзиту, виявлялися несумісними, а самі ініціатори піддавалися у себе на батьківщині політичним і кримінальним переслідуванням.

Протилежні приклади, коли європейці прямували в Азію (Індія і Тибет), щоб досягнути зміст традиційних східних релігій і філософських концепцій, особливо в 60-70-х рр. ХХ ст., наявні у достатній кількості, щоб звернути увагу на проблему взаєморозуміння цивілізаційних дискурсів, що зберігає свою актуальність.

Але проблеми взаєморозуміння представниками різних цивілізацій є хоча і типовим, але далеко не останнім ускладненням, з яким стикається будь-який дослідник, занурюючись, за образним висловом Томаса Манна, в «колодязь часу». Перед ним – океан різних, але не маючих між собою очевидного смислового зв'язку, фактів і відомостей, справжній зміст яких може бути витлумачений різними і навіть протилежними принципами і системами оцінок.

З усією неминучістю виникає питання: якими засобами інтерпретувати цей безсистемний набір емпіричних знань? З цього моменту історичні артефакти поступаються місцем ідеології і піддаються перекодуванню з «потрібним» і легітимним розумінням минулого як причини сьогодення.

На тему субстанціональних ознак етнокультурних артефактів, акумульованих в минулому і таких, що надають можливість проголосити їх «справжньою» історією, німецький філософ – неокантианець Ернест Кассіерер розмірковував таким чином: «Маса історичного матеріалу стала лише тоді подільною, а історична свідомість – доступною, коли окреме стало

пов'язаним із загальним над індивідуальними цінностями... Між поняттям стилю і поняттям цінності є велика різниця»⁵⁵.

Думка німецького філософа підтверджується різними версіями і сценаріями одних і тих же подій минулого, якими рясніла історична наука в усі часи свого статусу «літописного свідка». Це явище отримало у фахівців-культурологів визначення синдрому «Воріт Расемон» (за однойменною повістю Рюноске Акутагави), коли учасники однієї і тієї же події розповідають свою версію того, що сталося, часом принципово по-різному.

Виходячи з наведених зауважень, потрібно визнати, що одна лише логічна інтерпретація культурного феномена не здатна охопити все розмаїття ознак і характеристик культурного артефакту як частини соціокультурного співіснування. З цих причин перед дослідником виникає нагальна потреба розширити арсенал дослідницьких підходів і практик. Зокрема, привести їх у певний цілісний комплекс за допомогою нових принципів і методологічних підходів.

Поняття методу, яким бачить його цитований вище Ернест Кассіерер, створює в кожній дослідній системі центр, від якого ведуть радіуси до проблем різних локацій. На методі, в кінцевому рахунку, заснована вся операційна єдність розумового процесу, яким володіє дана система. Метод не може бути виражений в окремому понятті або в окремому положенні. Він має властивість постійно розкриватися у всій повноті окремих проблем і продуктивних мотивів у якості мета-системи, що дозволяє об'єднати в цілісне поняття просторово-часовий континуум⁵⁶.

Таким чином, головним ускладненням, яке гальмує адекватний розгляд і розуміння історичного наративу, виступає відсутність універсального методу, при якому різні історико-культурні традиції та їх оцінки можуть

⁵⁵ Кассіерер Э. Избранное. Опыт о человеке. М. : Гардарика, 1998. С. 71.

⁵⁶ Там само. С. 322.

розглядатися в дусі компаративізму і на паритетних засадах, в умовах, що задовольняють усі сторони міжцивілізаційного діалогу.

Дотримання цієї імперативної вимоги до «чистоти» і «адекватності» оцінок того чи іншого культурно-історичного артефакту або події ніхто з серйозних дослідників не заперечує. Але одночасно і не приймає як методологію свого дослідження, залишаючи його за межами свого бачення, як компліментарний фігуральний вислів, з побажанням ставитися до іншої сторони діалогу з позицій гуманізму в найзагальніших рисах цього поняття.

Саме через обмеженість бачення проблеми, усвідомлення мультикультурної цілісності сучасного світу як гомогенного, повноцінного, гармонійного і динамічного процесу, виникає понятійна лакуна, в яку покладені різні квазі-ідеологеми, котрі претендують на свій домінуючий конституційний статус в якості єдиної правдивої генеральної версії сучасного Буття в його проявах, характеристиках і оцінках.

Зіткнувшись з таким розвитком подій у другому тисячолітті християнства, Західний світ переоцінює свій культурний багаж – римське право, принципи аврамічної етики, що лягли в основу іудаїзму і християнства, які століттями складали метафізику і життєву практику європейської моделі буття суспільства і його культури, визначаючи базові принципи невід'ємних прав людини в якості «колективного договору».

Однак на питання про те, яким чином можна актуалізувати і максимально поширити цінності на всі сфери життя сучасних західних соціумів і як повернути безумовну віру людей в абсолютну істинність християнської традиції, відповідей поки немає.

Більше того, на Заході (точніше, в західному культурному ареалі) необоротно посилюється алармічне сприйняття свого образу мислення, способу життя і його перспектив, які позначилися в реактуалізації резонансних наукових прогнозів про кризу західної моделі цивілізації («Занепад Європи» Освальда Шпенглера, «Кінець історії» Френсіса

Фукуями) і низці художніх творів сучасних європейських літераторів і публіцистів, що найбільш загострено сприймають реалії сучасного світу, в яких описується колапс європейської моделі цивілізації у всьому різноманітті її проявів.

Сьогоднішній світ під впливом прискорення глобалізаційних процесів, безпрецедентного розширення інформаційного простору і культурних контактів, вступив у фазу турбулентності, в якій колишні форми модернізації всіх життєвих реалій і свідомості перестали відповідати вимогам адекватного розуміння змін, що відбуваються на всіх стратифікаційних рівнях сучасних суспільств. На зміну йому все більш наполегливо приходить постмодерн, який претендує стати домінуючою теорією і методологією сучасного світу, що динамічно розвивається.

Вважається, що дефініцію «постмодерн» ввів французький культуролог Жан-Франсуа Ліотар у своїй книзі «Стан постмодерну». Він визначає стан постмодерну як «недовіру до мета-нарративів». У його редакції мета-нарратив – це широкомасштабне і чітке пояснення великих феноменів. Релігії та інші тоталізовані ідеології є мета-нарративами з того моменту, коли намагаються пояснити сенс життя або всі пороки суспільства. Ж-Ф. Ліотар виступив за те, щоб замінити їх «міні-нарративами» (фрагментувати) і прагнути до досягнення менш масштабних і більш особистих (персоніфікованих) «істин». Під таким ракурсом він розглядав не тільки християнство або марксизм, але і фундаментальну науку і культуру⁵⁷.

В якості робочого визначення можна говорити, що постмодернізм є художньою, філософською, соціологічною, культурологічною і політологічною течією, що зародилася у Франції в 60-і рр. ХХ ст. і яка подарувала світу екстравагантне мистецтво і ще більш екстравагантну художню концепцію. Характерні для постмодерністів ірреальність дійсності і

⁵⁷ Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н. А. Шматко. М. : Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 1998. 160 с.

принципове неприйняття цільного і гармонійного індивідуума були запозичені з арсеналу художніх засобів авангардного і сюрреалістичного мистецтва, а також від попередніх філософських шкіл кінця ХІХ – поч. ХХ ст.

Можна говорити про те, що цей напрям художнього пізнання став реакцією опору ліберальному гуманізму художніх та інтелектуальних течій модернізму: апологети постмодернізму дорікали модерністам в наївній універсалізації досвіду західної культури. Особливо культури середнього класу – основного носія соціальних і екзистенціальних цінностей європейської цивілізації і способу життя.

Можливо, що твердження про прихід постмодерну в якості домінуючої теорії сучасного світу може здатися надмірною сміливістю або навіть гіперболою, але в реальності сукупність субстанціональних ознак і цінностей постмодернізму давно вже подолала кордони власне художньої та академічної інтерпретації і набула в сучасній культурі Заходу досить сильного впливу.

Що ж стосується постмодерну як нового формату і методології соціологічних і культурологічних концепцій, то він привносить в них певний стилістичний кіч, еkleктику, засновану на ідеї «других рук» – тексти і сюжети, побудовані на залученні в їхній формат алюзій з більш, ніж віддалених і непорівнянних мислеформ.

Характерні ознаки постмодернізму неважко розпізнати і піддати критичному аналізу. Однак етос, що лежить в його основі, ще недостатньо вивчений і не піддається адекватному аналізу традиційними методами та інструментами. Причина цього, з одного боку, полягає в тому, що самі ідеологи постмодерну, як правило, висловлюються невиразно, а з іншого – в тому, що суперечливість і непослідовність, іманентні їх способу мислення, заперечують існування стабільної реальності і достовірного знання, не дають

можливості визначити критерії істини, без яких будь-яка дискусія втрачає будь-який сенс.

Традиційні цінності – мораль, здоровий глузд і ясність, так само як і семіотика, структуралізм і марксизм, відкидалася модерністами з тих же причин.

Пост-модерністи так само скептично ставилися до наукового пізнання з метою набуття об'єктивного знання про реальність, яка існує незалежно від людського сприйняття: наука була для ідеологів і апологетів постмодернізму не більше, ніж формою сконструйованої ідеології, в якій домінують буржуазні передумови. За своїм місцем в ряду партійних ідеологем постмодернізм, безсумнівно, представляв ліву течію, мав у своєму розпорядженні одночасно нігілістичний і революційний етос, що резонує з післявоєнним пост-імперіалістичним настроєм часу, який превалював серед представників громадськості на Заході. Говорячи простіше, пост-модерн будує свій етос «по той бік добра і зла» (Ф. Ніцше) – традиційної системи морально-етичних норм і відносин, що склалася в суспільстві, створюючи новий анти-сцієнтистський Егрегор, в якому трансцендентність світу і людської свідомості залишаються за межами інтересів.

А між тим, саме віра в над-емпіричну трансцендентну реальність світу зберегла моральні цінності у перших посланців з Європи, поселенців Австралії і Нової Зеландії, склад яких був представлений переважно криміналітетом, жінками зі зниженим порогом соціальної відповідальності та іншими асоціальними елементами. Перше, що будували ці люди на території своїх поселень, були церковні парафії – витрати, з точки зору економічної доцільності, необґрунтовані.

Але сьогодні, після відносно короткого відрізка часу, Австралія і Нова Зеландія знаходяться в числі аутсайдерів за рівнем злочинності, а університети цих країн – на вищих позиціях в рейтингах рівня якості освіти, які обігнали багато традиційних освітніх центрів та університетів Європи.

Сьогодні важко прогнозувати, як відреагує постмодернізм на масштабні зміни демографічного ландшафту Європи, що вносять в соціальне і культурне життя Європи масштабні зміни. Тепер стає все важче не помічати або просто ігнорувати новий контекст в суспільних і міжособистісних відносинах між різними етнічними, соціальними та конфесійними стратами, що радикально змінюють соціально-психологічну атмосферу суспільства, його аксіологічну систему і психоматику та поведінкові стереотипи міжособистісних відносин, які поки ще задовольняють формат постмодернізму як відкритого інформаційного та культурного простору – «глобального села».

Але стан непорядкованості і якоїсь інтроверсійності всередині постмодерністської концепції не може тривати нескінченно довго, оскільки суспільству і його суб'єктам, які стрімко змінюються за своїм демографічним і етнокультурним складом, необхідні достовірні знання про самих себе, як в широкому соціальному, так і в екзистенціальному вимірі, що слугуватиме надійним навігатором для орієнтації у виборі оптимальної моделі свого *modus vivendi* (способу існування).

Далеко не в останню чергу індивіду і етнічній групі, яка перебуває в інокультурному середовищі, властива потреба збереження своєї етнокультурної ідентичності та ексклюзивності свого бачення навколишнього світу. І хоча це прагнення пов'язано з різними, конкуруючими між собою, підходами, вони намагаються відстояти свою незалежність і право залишатися собою. Остання обставина створює безліч проблем побутового характеру, спонукаючи мігрантів створювати моноетнічні анклавні, ізольовані від оточуючих ці анклавні європейських мегаполісів. З цієї причини життя в соціальних утвореннях проходить в режимі реального апартеїду без продуктивних контактів різних етнічних спільнот між собою.

Мешканців цих анклавів – «нових європейців» – майже ніщо не об'єднує з корінним населенням країн їх перебування. Часом вони навіть не володіють і не прагнуть володіти державною мовою країни проживання, оскільки велика частина їх життя протікає всередині замкнутого простору їх етнічного анклаву, а втручання муніципальної влади в їх життя сприймається як порушення їхніх прав.

З метою збереження своєї етнічної ідентичності вони намагаються зберегти свою приналежність за допомогою традиційної релігійної конфесії – ісламу. Однак умови їх життя і характер діяльності створює певні проблеми для обов'язкових ритуальних відправлень, що приписуються нормативами шаріату.

У ситуації, що склалася з потребою проведення ритуальних відправлень, природним чином розширився ринок «фахівців» у сфері релігійних канонів, серед яких нерідко зустрічаються персони з неадекватною психосоматикою і політичними орієнтаціями, які мають вельми умовний зв'язок з традиційним ісламом.

На думку швейцарського психоаналітика К. Г. Юнга, сьогодення європейська цивілізація знаходиться в ситуації, яку неможливо вирішити виключно за допомогою раціональних або моральних аргументів, але, в більшій мірі, при посередництві вивільнення емоційних сил та ідей, породжених духом часу; в меншій мірі – за допомогою закликів до дотримання моральності. Багато дослідників дійшли до розуміння того, що в даному випадку протиотрутою повинна бути не менш сильна віра іншого, нематеріалістичного типу, і що основана на ній релігійна позиція буде єдиним надійним захистом від небезпеки психічного зараження⁵⁸.

Виходячи з цієї тези, є необхідним розглянути феномен інституту світових релігій як «реальність вищого порядку» (Гегель) з позицій міфологічної системи над-емпіричної мови метафор побутових вірувань і

⁵⁸ Юнг К. Г. Синхроністичність. Сборник / Пер. с англ. М. : «Рефл-бук», К. : «Ваклер», 1997. С. 74.

релігійних постулатів, які виступають альтернативою безпрецедентному потоку інформації мульти-інформаційних каналів Інтернету.

Сучасна людина може оперативно отримати будь-яку інформацію про навколишній світ, натиснувши на клавішу персонального комп'ютера. Але ці відомості часто входять у протиріччя з її індивідуальною «життєвою філософією» – життєвим інстинктом. Стан свідомості в навколишньому світі виникає з причини втрати людиною інстинкту самозбереження як індивідуальності. Чим більше людина підпорядковує собі природу, тим глибше раціональні знання про устрій світу, тим глибше стає її зневага і споживацьке ставлення до екології як невід'ємної частини самосвідомості.

Але раціональні емпіричні відомості аж ніяк не завжди збігаються з «істинами» і принципами, що живуть всередині конкретної людини, і є безвідносними по відношенню до них. Саме тому розуміння внутрішніх механізмів психіки людини, без урахування її внутрішнього світу в його невід'ємному зв'язку з навколишнім світом, в основі яких лежить колективне несвідоме – архетип – система ізотеричних зв'язків, є неповним. А отже – і не адекватним⁵⁹.

У нашому випадку в якості «модельного об'єкта» можуть виступити так звані групи смертників-шахідів, або «блакитних китів» – суїцид серед підлітків. Як видається, для перекодування їх психосоматики використовуються маніпуляційні технології, суть яких полягає в переорієнтації свідомості із зовнішнього, раціонального сприйняття у внутрішній стан ірраціонального сприйняття дійсності.

Залишається зауважити, що говорячи про світ колективного несвідомого, Карл Юнг назвав його одночасно двома іменами – світом Бога і світом Демона.

⁵⁹ Жангожа Р. Исследовать мир за пределами эмпирического ощущения реальности во всей его универсальной полноте и многообразии. DIALOG 15.12.2017. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.dialog.kz/articles/mnenie/2017-12-15/rustem-zhangozha-kiev-issledovat-mir-za-predelami-empiricheskogo>

Наше дослідження відноситься до аналізу середньо- і довгострокових перспектив і їх оцінок, що виходять з сучасних оціночних критеріїв. А тому ступінь його правоти може бути досить умовним. Але будь-яке дослідження виходить з реальної позиції авторського погляду, розташованого в системі координат «тут і зараз», і в тій чи іншій мірі впливає на сприйняття сучасного стану дійсності. У цьому сенсі процеси, що відбуваються в сучасному геополітичному і культурному просторі, не можна ігнорувати, оскільки вони задають додатковий вимір дослідженню.

2.4. Глобальні геополітичні трансформації в контексті розвитку цивілізацій

Багато тисячоліть гострота територіальних суперечок нівелювалася за рахунок того, що населення Землі було мізерним порівняно з теперішнім часом (зокрема, на початку нашої ери загальна кількість жителів планети становила близько 300 млн. людей⁶⁰), тож міждержавні суперечності носили здебільшого локальний характер, а головним їх мотивом були, насамперед, матеріальні та людські ресурси. Враховуючи дуже низьку щільність населення планети, закономірно, що розвиток суспільств і держав тисячоліттями відбувався в рамках певних обмежених спільнот, що в політико-географічному плані не виходили за межі невеликого регіону. Такі спільноти пізніше стали називати локальними цивілізаціями. Автор теорії локальних цивілізацій А. Тойнбі, визначаючи локальні цивілізації, наголошував, що на відміну від примітивних суспільств, їх життя (період існування) є значно довшим, вони займають набагато більшу територію і охоплюють велику кількість людей. Також, на думку автора, цивілізації мають тенденцію до поширення шляхом підкорення й асиміляції інших

⁶⁰ Рост населения Земли: 6 миллиардов за последние 200 лет [Електронний ресурс]. URL: <https://theworldonly.org/rost-naseleniya-zemli-6-milliardov-za-poslednie-200-let> (дата звернення 30.09.2019)

суспільств⁶¹. Зважаючи на те, що цивілізаційна структура світу носила фрагментарний або дискретний характер, то і геополітичні процеси відбувалися лише в рамках певного регіону та конкретного «цивілізаційного ареалу». Фактично, подібна ситуація зберігалася до початку епохи Великих географічних відкриттів, коли нові транспортні можливості відкрили шлях для колонізації й, відповідно, контролю могутніх європейських держав над віддаленими територіями Америки, Азії, Африки та Океанії.

Починаючи з XV ст. відбувається зміна парадигми цивілізаційного розвитку світу: завдяки активному розвитку мореплавства, численні торговельні, політичні та військові зв'язки між різними державами виходять на міжконтинентальний рівень і поступово перетворюються на глобальну мережу, формування та ущільнення якої продовжується й досі. Основною міжнародно-політичною стратегією розвитку великих держав стає імперіалізм, що його М. Дойл характеризує як «процес створення (встановлення) та підтримання імперії»⁶², а О. Мотиль додає, що це не просто процес, а певна політика вказаного спрямування⁶³. З політико-географічної точки зору, світ розділяється на імперії (метрополії), їх периферії (колонії) та вільні землі, які в цей період перетворюються на об'єкти територіальних та політичних претензій з боку імперій. Якщо до цього часу геополітичні процеси у світі відбувалися в регіональному масштабі, то в епоху імперіалізму (що починається з Великих географічних відкриттів і завершується Першою світовою війною) вони виходять на міжрегіональний рівень. Наприкінці XIX – поч. XX ст. з'являються класичні геополітичні теорії, за допомогою яких автори намагалися теоретизувати існуючу міжнародно-політичну реальність, поєднуючи у різних пропорціях географічні та військово-стратегічні підходи й чинники. Зважаючи, що тогочасна міжнародна система існувала й розвивалася в імперіалістичній

⁶¹ Тойнбі А. Дж. Постигание истории. М. : Айрис Пресс, 2010. С. 71.

⁶² Doyle M. Empires. New York : Cornell University Press, 1996. P. 19.

⁶³ Мотиль О. Підсумки імперії. К. : Критика, 2009. С. 53.

парадигмі, підходи класиків геополітики були підпорядковані відповідним імперативам на рівні цілей і засобів. В своїх працях автори аналізували специфіку й закономірності розвитку держави, як політичного організму, принципи її відносин з іншими державами на міжнародній арені, особливості впливу географічних чинників на військово-стратегічний потенціал країни тощо.

Геополітика тісно пов'язана з військово-стратегічною сферою, яку небезпідставно згадують в числі засадничих джерел геополітичних розвідок. Воєнна стратегія є складовою воєнного мистецтва (так само як оперативне мистецтво і тактика). У воєнній науці цей термін, як правило, вживається у воєнно-політичному контексті, а також коли заплановані військові заходи передбачають, у разі досягнення поставленої мети, корінні зміни воєнно-політичної та стратегічної ситуації, зокрема сприяють подальшому успішному веденню війни і переможному її завершенню. У вузькоспеціалізованому сенсі стратегія – це вищий рівень воєнного мистецтва, який охоплює теорію і практику підготовки збройних сил до воєнних дій, планування та ведення війни і стратегічних операцій, використання видів збройних сил та керівництво ними⁶⁴.

Класична геополітика як теоретичне вчення з'являється з симбіозу воєнної стратегії та географічного детермінізму, тобто коли військово-стратегічні розвідки починають бути підпорядкованими політико-географічній логіці. Геополітика в її прикладному або практичному вимірі може бути охарактеризована як специфічна діяльність держави, що спрямована на забезпечення власних безпекових інтересів та здобуття домінуючої з військово-стратегічної точки зору позицій щонайменше у регіоні, а бажано – у глобальному масштабі. Однак, головним доробком, що формує теоретичний фундамент геополітики є праці батьків-засновників, які

⁶⁴ Сектор безпеки і оборони України: стратегічне керівництво та військове управління. К. : ЦЗ МО та ГШ ЗС України, 2018. С. 51.

прагнули дослідити та концептуалізувати значення і роль політико-географічних чинників в процесі існування й розвитку держави, а також – проаналізувати особливості й логіку впливу цих чинників на військово-стратегічний потенціал держави. Так, Ф. Ратцель запропонував підхід, згідно з яким держава як сукупність людей, що проживають на її території, сама стає подібною до живої істоти і є однією з форм життя на планеті⁶⁵.

Автор самого терміну «геополітика» шведський вчений Р. Челлен, на якого справили велике враження досліді Ф. Ратцеля, не просто підкреслює зв'язок між землею і народом, він аналізує державу з точки зору специфіки її контролю над певним простором. В своїй найбільш відомій праці «Держава як форма життя» він зазначав: «геополітика є вченням про державу, як географічний організм або явище в просторі, про державу, як землю територію, область точніше – як про територіальне панування»⁶⁶.

Американський адмірал А. Мехен запровадив нове для наукового дискурсу поняття «морської сили», що стало важливим елементом для розуміння просторово-стратегічної логіки морських держав, а також ролі флоту в контексті контролю над (морським) простором. А. Мехен цілком слушно зауважував, що в разі, коли держава має здебільшого морські кордони, це є її перевагою: «якщо держава розташована так, що вона не змушена захищати себе з боку суші або намагатися розширювати власну територію шляхом сухопутних дій... Вона має перевагу відносно країни, один з кордонів якої є континентальним»⁶⁷.

Англійський географ і політик Х. Маккіндер аргументував виняткову цінність певного «осьового регіону» – частини євразійського суходолу – для досягнення глобальної стратегічної переваги: «з планетарної точки зору в центрі світу лежить Євразійський континент, а в його центрі – серце світу,

⁶⁵ Ратцель Ф. Политическая география [Електронний ресурс]. URL: <http://grachev.62.narod.ru/hrest/chapt35.htm> (дата зверення 30.09.2019)

⁶⁶ Челлен Р. Государство как форма жизни. М. : РОССПЭН, 2008. С. 94.

⁶⁷ Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на историю. 1660-1783. [Електронний ресурс]. URL: <http://militera.lib.ru/science/mahan1/index.html> (дата звернення 30.09.2019)

«хартленд» (heartland). Хартленд – це зосередження континентальних мас Євразії. Це найбільш сприятливий географічний плацдарм для контролю над усім світом»⁶⁸. В певному сенсі «відповідаючи» Х. Маккіндеру, американський дослідник Н. Спайкмен запропонував свій погляд на принцип світового контролю. На його думку той, хто контролює берегову смужку євразійського континенту, яка є легко досяжною для флотів великих морських держав – її автор називає Рімлендом – домінує над Євразією і відповідно тримає в руках долю всього світу⁶⁹.

На відміну від геополітичної теорії, яка починає з'являтися наприкінці ХІХ ст., геополітична практика існувала протягом тисячоліть – стільки ж, скільки існують держави та їх кордони. За логікою класиків, до геополітики можна віднести ті конфлікти, які або є результатом (наслідком) зростання держави, або полягають у протистоянні моря та суші, або спрямовані на отримання контролю над Хартлендом/Рімлендом. Відповідно така логіка виключає зіткнення на релігійному ґрунті, громадянські війни (за відсутності зовнішніх впливів), національно-визвольні рухи, набіги кочівників і захист від них тощо. Проте, звичайно, під згадані «параметри» підходить величезна кількість конфліктів (і в період до ХІХ ст., і після нього), оскільки задані рамки є досить широкими.

Поділ геополітики на теоретичну (формальну) й практичну (прикладну) є традиційним для політичної науки. Крім того, сучасні дослідники продовжують шукати власні кути зору для пояснення актуальних міжнародно-політичних процесів з позицій геополітики, так, серед новітніх геополітичних концептів можна виділити геоекономіку, геофілософію, критичну геополітику тощо. Як зазначає Б. Ісаєв, «геополітичні уявлення класичного періоду завжди мали на увазі освоєння людиною реальних,

⁶⁸Тихонравов Ю. Геополитика [Електронний ресурс]. URL: http://society.polbu.ru/tihonravov_geopolitics/ch16_all.html (дата звернення 30.09.2019)

⁶⁹ Исаев Б. Геополитика классическая и геополитика современная [Електронний ресурс] // С. 76. URL: <https://www.politstudies.ru/files/File/2011/2/7.pdf> (дата звернення 30.09.2019)

фізичних просторів суходолу, моря, а на більш пізньому етапі й неба. Завжди спиралися на військовий потенціал держави, що не могло не вести до захоплень та анексії чужих територій, розподілів й поділів світу за допомогою зброї й грубої сили. Ця парадигма геополітичного мислення почала змінюватись після першого застосування атомної бомби (1945 р.), винайдення ракетно-ядерної зброї, накопичення колосальних запасів інших видів зброї масового знищення. Можливість навіть невеликої країни мати зброю масового знищення нівелювала різницю у військовій потужності малих та великих держав, знижувала вірогідність війни між ними»⁷⁰.

Цікаво, що до початку ХХ ст. геополітична практика фактично була тотожна імперіалізму, оскільки по-перше, обидва ці напрями діяльності держави спрямовані, в першу чергу, назовні – стосуються відносин з іншими країнами; по-друге, мають подібні за своєю природою цілі – домінування в регіональному та (бажано) глобальному масштабі; по-третє, і геополітика, і імперська політика (або імперіалізм) традиційно спираються, насамперед, на військові інструменти та жорстку силу в якості основного засобу досягнення згаданих цілей.

Головним чинником, що характеризує будь-яку діяльність, є мета, тож, насамперед, саме на рівні цілей виникає різниця між імперіалізмом та «пост-класичною» геополітикою і відбувається це після Другої світової війни, коли ми можемо аналізувати та порівнювати стратегії основних геополітичних противників – СРСР з його класичною імперською політикою та США, чиї дії часто були симетричними, але ціннісні аспекти цілепокладання радикально відрізнялися. Імперія й, відповідно, імперіалізм неодмінно передбачають прагнення до глобального поширення, насамперед, територіального, що передбачає силові анексії чужих територій, в той же час «пост-класична» або сучасна геополітика зовсім не обов'язково передбачає будь-які територіальні надбаня, оскільки головною її метою стає досягнення

⁷⁰ Див.: Исаев Б. Зазнач. твір. С. 77.

стратегічної переваги і змінення балансу сил на свою користь. В цьому контексті особливо цікаво згадати нещодавнє «жартівливе» зауваження В. Путіна про те, що «кордони Росії ніде не закінчуються»⁷¹.

Цивілізації традиційно визначають як окремі (автономні, локальні) соціокультурні системи, що мають свої особливості й закономірності розвитку і можуть охоплювати одну чи кілька держав певного регіону. Протягом тривалого часу цивілізації розвивалися автономно, насамперед, через брак засобів комунікації та відносно малу чисельність населення Землі. Як зазначає С. Хантінгтон, «більшу частину існування людства цивілізації контактували одна з одною лише час від часу або зовсім не мали контактів»⁷². Пізніше відстань між цивілізаціями почала зменшуватись через їх зростання, а також завдяки розширенню комунікаційних можливостей. Відносини в рамках існування локальних цивілізацій вибудовувались, насамперед, між сусідніми утвореннями і частіше за все носили характер конфліктів, що часом супроводжувалися поглинанням однієї цивілізації іншою (хоча це й не виключало торгових та/або культурних зв'язків як наприклад у відносинах Київської Русі з Візантією).

Пізніше процес підкорення одних цивілізацій іншими прискорився, незважаючи на географічні перепони, зокрема, на їх географічну віддаленість (яскравим прикладом є колонізація Європою цивілізацій Африки та Америки). Цьому посприяв розвиток науки і техніки, що зумовив появу нових транспортних можливостей, зокрема в галузі мореплавства. З часом кількість прямих і опосередкованих зв'язків між різними цивілізаціями лише збільшувалася, однак, процес розвитку останніх демонструє дві провідні тенденції: 1) поступове формування єдиного інформаційного і культурно-цивілізаційного простору, насамперед, завдяки новітнім засобам комунікації;

⁷¹ Путин: «Границы России нигде не заканчиваются» [Електронний ресурс]. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-38093222> (дата звернення 30.09.2019)

⁷² Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций [Електронний ресурс]. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с. URL: <http://grachev62.narod.ru/hantington/chapt01.htm> (дата звернення 30.09.2019)

2) збереження та поглиблення комплексу міжцивілізаційних протиріч (ціннісних, релігійних, культурних, політичних тощо), що за певними прогнозами веде до «зіткнення цивілізацій». Як наголошує С. Хантінгтон: «в цьому новому світі локальна політика є політикою етнічної або расової належності; глобальна політика – це політика цивілізацій. Суперництво наддержав змінилося зіткненням цивілізацій. В цьому новому світі найбільш масштабні, важливі й небезпечні конфлікти відбудуться не між соціальними класами, бідними та багатими, а між народами різної культурної ідентифікації»⁷³.

Зважаючи, що цивілізації є великими соціокультурними системами (оскільки вони можуть складатися з кількох країн), саме специфіка трансформаційних процесів в рамках глобальної цивілізаційної структури, відповідно до певних історичних періодів, визначальним чином впливає на держави та особливості відносин між ними. Так само, цивілізаційні зрушення формують тип міжнародної системи і визначають специфіку геополітичної практики, оскільки остання є нічим іншим як специфічною діяльністю держави. Відповідно, протягом історії формат геополітичної практики, як елемент зовнішньополітичної діяльності держави, змінювався в залежності від цивілізаційних трансформацій.

Говорячи про міжнародну систему, ми розглядаємо це поняття як сукупність всіх зв'язків між акторами міжнародних відносин (державами, союзами, пізніше – ТНК тощо), що формується в контексті глобальних цивілізаційних трансформацій. Існує підхід, згідно з яким єдина планетарна система утворилася фактично лише після Другої світової війни. Зокрема, Д. Шевчук, посилаючись на Ф. Брайара та Р. Джалілі, зазначає, що «існування планетарної міжнародної системи, що накладає свій відбиток на все міжнародне життя, стало беззаперечною політичною реальністю вже в роки початку глобального протиборства між СРСР та США, набувши нових

⁷³ Див.: Хантінгтон С. Зазнач. твір.

сутнісних рис з виникненням на політичній карті світу в якості самостійних міжнародних акторів постколоніальних держав»⁷⁴. Проте, на наш погляд, більш слушною є позиція, що єдина міжнародна система існувала вже напередодні Першої світової війни (і глобальний характер війни є тому додатковим підтвердженням). Таку ж думку поділяв й Х. Маккіндер, який у своїй праці «Географічна вісь історії» (що побачила світ у 1904 р.) наголошував: «мені здається, що вперше в післяколумбову еру ми маємо справу з закритою політичною системою, хоча вона й вимірюється масштабами земної кулі. Будь-який вибух соціальних процесів замість розпорошення в навколишньому невідомому просторі й варварському хаосі буде вертатися багаторазово підсиленням з найбільш віддалених частин планети, і слабкі елементи політичного й економічного організму світу в кінцевому підсумку можуть бути розхитані»⁷⁵.

Утворення єдиної «замкненої» міжнародної системи стало новим важливим міжнародно-політичним чинником, оскільки раніше вона існувала у вигляді регіональних підсистем, тобто з точки зору глобальної картини, міжнародна система мала фрагментарний характер, являючи собою сукупність локальних систем. Відповідно усі ці глобальні перетворення відбулися й на особливостях трансформації практичної геополітики. Зважаючи на те, що нашим головним завданням є аналіз розвитку і перетворень практичної геополітики на різних історичних етапах, ми маємо виділити певні параметри або характеристики, на основі яких буде здійснюватися порівняння. Відповідно до специфіки нашого дослідження найбільш важливими для нас вбачаються наступні чинники: 1) переважаючий тип контролю над простором; 2) цивілізаційна картина світу; 3) структура й природа міжнародної системи; 4) географічна логіка

⁷⁴ Шевчук Д. Мировая экономика [Електронний ресурс]. URL: <https://econ.wikireading.ru/32105> (дата звернення 30.09.2019)

⁷⁵ Маккіндер Х. Географическая ось истории [Електронний ресурс]. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/M/1995-4-Makkinder-Geografi4eskaja_os_istorii.pdf (дата звернення 30.09.2019)

конфліктів конкретної епохи; 5) матеріально-технічна складова конфліктів відповідного історичного етапу.

На кожному етапі історичного розвитку цивілізацій геополітика мала свої структурні та функціональні особливості – приймала певні специфічні форми. Відповідно, ми вважаємо за доцільне використання поняття «геополітична формація» для пояснення специфіки форм і методів геополітики в рамках конкретних історичних епох.

Зважаючи, що зміна геополітичної парадигми потребувала поєднання зазначених вище чинників, цей процес відбувався асинхронно по відношенню до загальноприйнятих в історичній методології епох, тож надалі ми будемо використовувати термін «геополітична формація» для характеристики конкретних етапів розвитку й трансформації практичної геополітики. Якщо К. Маркс за допомогою своєї концепції суспільно-економічних формацій, намагався показати етапи розвитку суспільства в залежності від соціально-економічних умов, то ми аналізуємо розвиток і трансформацію геополітичної практики в залежності від специфіки розвитку міжнародної системи, ступеню науково-технічного прогресу та цивілізаційної картини світу в рамках певних історичних епох. Таким чином, кожна з геополітичних формацій визначається, насамперед, специфікою міжнародно-політичного середовища, відповідно до якого змінювалась геополітична практика. Звичайно, назви геополітичних формацій, так само як і сам термін, є умовними й, насамперед, покликані підкреслити певні визначальні риси практичної геополітики, характерні для конкретної історичної епохи.

Виходячи зі згаданих позицій, можна виділити чотири основні геополітичні формації:

«Формація прямого домінування».

1. Охоплює найбільш тривалий період часу порівняно з іншими геополітичними формаціями, що включає історичні епохи стародавнього

світу, античності й середньовіччя. За цей час фактично не відбулося принципових змін в методах та засобах боротьби за простір, а головним інструментом здійснення контролю залишалось силове приєднання (анексія) захоплених територій. Відповідно, контроль за простором здійснювався шляхом прямого управління провінціями з боку центральної влади, а більшість імперій того часу були сухопутними та «неперервними» – тобто такими, де центр завдяки порівняно невеликій відстані до периферій, а також відсутності морських перешкод, має з ними більше стосунків (в свою чергу «перервні» імперії – мають переважно заморські колонії, контакти з якими ускладнюються з об'єктивних причин, а «змішані» мають елементи обох структур)⁷⁶. Звичайно, найбільші імперії на кшталт Римської або Перської цілком можна віднести до «змішаних», оскільки вони мали дуже віддалені провінції, однак вони все одно обов'язково мали сухопутні шляхи сполучення.

2. Даний історичний етап характеризується, насамперед, великим ступенем «автономності» світових цивілізацій, що розвивалися здебільшого відокремлено одна від одної, а контакти між ними (у випадку, якщо такі існували взагалі) носили епізодичний характер. Це було обумовлено здебільшого об'єктивними чинниками: відносно невеликою кількістю населення землі в цілому (в XIV ст. воно ледь сягало 500 млн. чол.); наявними проблемами комунікації (від тривалості листування до відсутності перекладачів); низьким рівнем технічного розвитку (насамперед, транспорту) тощо.

3. Оскільки цивілізації розвивалися відокремлено, то і міжнародна система була фрагментарною, тобто являла собою низку регіональних підсистем, а відносини між державами будувалися в рамках однієї чи кількох сусідніх цивілізацій.

⁷⁶ Див.: Мотиль О. Зазнач. твір. С. 36-37.

4. Геополітична практика носила регіональний характер, являючи собою боротьбу за певні не дуже віддалені (чи принаймні досяжні суходолом) території з метою їх фізичного приєднання до держави чи імперії. Як правило, цей процес відбувався в межах певного конкретного регіону, переважно не виходячи за рамки одного континенту. Вже в цей період з'являються перші ідеї щодо наявності зв'язків між географічними особливостями країни та специфікою її державного устрою й соціально-економічного розвитку, які пізніше лягли у фундамент класичної геополітики (насамперед формальної).

5. В рамках «формації прямого домінування» військові дії проходили лише у двох середовищах – на суші та на морі. Зважаючи на відсутність потужної далекобійної зброї, основним способом ведення війни залишалися прямі (лобові) зіткнення між силами сторін. Єдиними родами військ тих часів були піхота та кавалерія.

«Формація опосередкованого контролю».

1. Принципові зміни на рівні реалізації практичної геополітики починаються з періоду Нового часу й Великих географічних відкриттів. Завершується даний етап Першою світовою війною і розпадом світової колоніальної системи (що зумовило перехід до нової геополітичної реальності й відповідно – наступної формації). В рамках «формації опосередкованого контролю» геополітика як боротьба за контроль над простором, перестає бути «замкненою» в межах окремої цивілізації, оскільки розвиток транспорту і систем комунікації (зокрема мореплавства і телеграфу) зробив можливими трансконтинентальні та навколосвітні експедиції (в тому числі з загарбницькою метою), а також суттєво прискорив процес обміну інформацією. Більшість великих імперій набувають характеру «перервних», тобто таких, що мають переважно заморські колонії, контакти з якими ускладнені з об'єктивних причин.

2. Розвиток транспортних та комунікаційних можливостей зумовив початок транзиту від фрагментарної цивілізаційної структури до інтегрованої: кількість контактів між різними цивілізаціями поступово зростає, впливаючи на особливості взаємодії і розвитку останніх. Звичайно, не йдеться про конструктивну чи симетричну співпрацю, скоріше про боротьбу на виживання між різними цивілізаціями.

3. Міжнародна система все ще являє собою сукупність регіональних підсистем, проте кількість дипломатичних, економічних та культурних зв'язків між акторами міжнародних відносин в цей період швидко та неспинно зростала, поступово формуючи підґрунтя для утворення глобальної міжнародної системи.

4. Активне освоєння європейськими країнами інших континентів, змінило геополітичну картину світу, де з'явилися нові гравці – великі, імперії, що конкурували відносно темпів і масштабів поглинання нових територій та народів. Разом з тим, колоніальний поділ світу призвів до нового явища у світовій політиці: світ поступово ставав єдиним з геополітичної точки зору, тобто напередодні Першої світової війни більша частина суходолу була поділена між незалежними державами (частина з яких була метрополіями) і колоніями. Світовий порядок даного періоду характеризується багатополлярністю: економічний та військовий потенціал більшості імперій був загалом співмірним, що унеможливило появу наддержав чи світових гегемонів. Як зазначає А. Беттлер багатополлярність є «найбільш вибухонебезпечною міжнародною системою, що веде до війни»⁷⁷.

5. Не дивлячись на те, що бойові зіткнення відбуваються все ще у двох «вимірах» (суша й море) засоби ураження були суттєво розвинені, зокрема з'являється третій рід військ – артилерія. Потужні пересувні гармати починають відігравати вирішальну роль у військових конфліктах, а пізніше їх

⁷⁷ Беттлер А. Многополярность – синоним войны [Електронний ресурс]. URL: <http://www.russ.ru/Mirovaya-rovostka/Mnogopolyarnost-sinonim-vojni> (дата звернення 30.09.2019)

починають встановлювати і на кораблях. Війни все ще здебільшого мають «лобовий» характер: зіткнення відбуваються в умовах безпосереднього контакту протиборчих сторін.

«Формація стратегічного балансування».

1. Певною перехідною ланкою від однієї формації до іншої став період, що охоплює Першу і Другу світові війни, оскільки геополітична реальність і середовище вже змінилися, але на рівні методів та інструментів все залишилося як раніше. Якщо в рамках попередніх епох геополітичні процеси у світі, в цілому, були зосереджені на набутті нових територій, то події Першої (а відповідно і Другої) світової війни розгорталися в умовах, коли переважна частина досяжного суходолу (а також морських шляхів, прибережних вод, проток тощо) вже була поділена між колоніальними імперіями.

В рамках нової формації, геополітичні процеси (тобто боротьба за простір) мали здійснюватись в «замкненому геополітичному просторі»: тобто в умовах коли переважна частина земної поверхні отримала визначені (та закріплені за тією чи іншою державою або імперією) кордони. Після кривавих уроків двох світових воєн, а особливо в умовах появи ядерного чинника держави-лідери більше не могли дозволити собі прямої відкритої конфронтації, тож будь-яке геополітичне суперництво перетворювалося на стратегічне балансування – пошук шляхів досягнення геостратегічних цілей в рамках дотримання хиткого балансу інтересів інших геополітичних гравців. Повною мірою ці підходи проявилися в умовах Холодної війни, коли формальні та фактичні дії геополітичних гравців не співпадали, а самі вони були, принаймні частково, обмежені міжнародним правом і системою наднаціональних структур. Переважаючим типом контролю над простором стає здатність до ефективної проекції сили в тому чи іншому регіоні світу. Тобто можливості держави щодо розгортання та підтримання сил за межами своєї території. А також її здатність до застосування всіх чи окремих

елементів національної сили (політичної, економічної, інформаційної чи військової) в умовах швидкого та ефективного їх розміщення і утримування на багатьох віддалених територіях з метою реагування на кризи та забезпечення політики стримування⁷⁸.

2. Специфіка цивілізаційного розвитку світу в рамках зазначеного періоду характеризується двома провідними тенденціями: по-перше, зважаючи на глобальний характер конфліктів, вони є не лише міждержавними, а й міжцивілізаційними; по-друге, саме в цей період в світі прискорюються глобалізаційні та інтеграційні процеси, що також впливає на природу відносин між цивілізаціями. Відповідно, якщо розглядати цивілізації з точки зору великих соціокультурних систем, то не дивлячись на численні відмінності між ними(а часом навіть антагонізм), ми можемо констатувати посилення процесів не просто зближення, а взаємопроникнення та взаємовплив, принаймні на рівні культурних і соціальних контактів.

3. Міжнародна система даної доби вперше в історії стає глобальною (на відміну від сукупності регіональних підсистем, як раніше). Завдяки подальшому розвитку транспорту та систем комунікації (телефон, радіо, а пізніше телебачення та Інтернет) кількість контактів між всіма акторами міжнародних відносин постійно зростає, перетворюючись на єдину мережу, яка продовжує «ущільнюватися» за рахунок появи нових акторів та кількості зв'язків між ними. Після Другої світової війни, структура міжнародної системи визначалась геостратегічним суперництвом двох військово-політичних блоків з наддержавами СРСР і США на чолі.

4. Зміна парадигми практичної геополітики в рамках нової формації в повній мірі проявилися під час подій Холодної війни, яка стала новим явищем в світовій політиці, суттєво відрізняючись від усіх попередніх збройних конфліктів. Фактично це і не було конфліктом, скоріше

⁷⁸ Power projection. The free dictionary [Електронний ресурс]. URL: <https://www.thefreedictionary.com/power+projection> (дата звернення 30.09.2019)

протистоянням двох геополітичних стратегій: радянської, що носила класичний імперіалістичний характер (спиралася на військове домінування) та американської, яка завдяки новим та більш прогресивним підходам (насамперед партнерству, заснованому на спільності цінностей та цілей), об'єднала більшу частину Заходу у справі протистояння СРСР та його сателітам. Принципово новою рисою цих двох геополітичних стратегій, яка власне й характеризує «формацію стратегічного балансування», стало те, що основна боротьба точилася не за приєднання (анексію) нових територій, а за воєнно-політичний контроль над ними при формальному (у випадку СРСР) або фактичному (у випадку США) збереженні суверенітету країни-сателіта (чи відповідно країни-партнера).

5. Ще з часів Першої світової, військові дії перейшли до третього середовища – в повітря, а вже під час Холодної війни протистояння переноситься у четверте середовище – до космосу. Військові конфлікти в даний період стають ареною для випробування принципово нових видів озброєнь, зокрема призначених для масового ураження (хімічної, біологічної, ядерної). Окрім бурхливого розвитку авіації, під час Другої світової війни особливу роль починає грати ракетна зброя, яка згодом стала одним з основних чинників могутності будь-якої армії. Загалом конфлікти цього періоду відбувалися в умовах постійного прискореного розвитку матеріально-технічних засобів для нападу і оборони, який в часи Холодної війни отримав назву «гонка озброєнь».

«Формація гібридної реальності».

1. Розпад СРСР і закінчення епохи біполярності ознаменували трансформацію світового порядку, проте питання природи та структури нового світового порядку досі лишається відкритим. На сьогодні ми можемо аналізувати лише ті події та зміни, які відбулися у міжнародних відносинах та геополітиці за порівняно невеликий проміжок часу. Оскільки підбивати

підсумки цієї формації ще занадто рано, спробуємо окресли її головні обриси.

Гібридна природа сучасної геополітичної формації простежується у кількох вимірах: по-перше, навіть на даному етапі ми можемо спостерігати збереження низки принципів, методів та імперативів, характерних для геополітики попередніх формацій; по-друге, ми бачимо одночасне врахування та використання державами новітніх технологій (зокрема інформаційних) під час реалізації архаїчних підходів до набуття контролю над простором. Розвиток цифрових комунікаційних інструментів протягом останніх двох десятиліть призвів до тектонічних змін в сфері мас-медіа, створивши новий простір боротьби за вплив у світі – віртуальний. За короткий час з'явилися революційні інструменти маніпуляції громадською думкою, шляхом прямого (індивідуального) інформаційного впливу на свідомість громадян, і цей чинник починає відігравати все більш важливу роль в політичному житті (особливо під час виборів в демократичних країнах).

Незважаючи на те, що основним типом контролю над простором залишається проекція сили, окрім матеріально-технічних аспектів, особливістю її застосування на сучасному етапі є необхідність врахування наступних чинників: 1) будь-яка силова акція потребує належного інформаційного забезпечення; 2) необхідним є забезпечення міжнародно-правової позиції в рамках проведення силової акції; 3) при підготовці силової акції мають бути прораховані міжнародно-політичні та міжнародно-економічні наслідки. Згадані умови набули особливої ваги в рамках поглиблення глобалізації та посилення насамперед економічної взаємозалежності між державами. Водночас нехтування цими умовами, може нівелювати успіх силової операції навіть за наявності значних ресурсів.

2. Цивілізаційна картина світу демонструє поєднання двох протилежних тенденцій: з одного боку ми можемо констатувати подальше

посилення процесу глобалізації в багатьох сферах суспільного життя (економіка, масова культура, наука тощо), що сприяє подальшому об'єктивному зближенню цивілізацій. З іншого, ми вимушені констатувати наростання та загострення існуючих міжцивілізаційних протиріч, що мають багатолітню історію і стосуються, насамперед, культурно-історичних особливостей розвитку цивілізацій.

3. Гібридний характер сучасної геополітичної формації проявляється і в характері міжнародної системи, яка є середовищем для геополітичної боротьби: з одного боку, протягом останніх століть було напрацьовано великий масив міжнародно-правових інструментів для регулювання і впорядкування відносин між державами (багатосторонні та двосторонні договори, конвенції, угоди; наднаціональні міжнародні організації; міжнародні суди та трибунали тощо), але з іншого боку, примат жорсткої сили і військового домінування продовжує відігравати надважливу роль в міжнародних відносинах.

4. Зважаючи, що формування нового світового порядку ще триває, більшість геополітичних стратегій держав-лідерів спрямовані на забезпечення власної переваги в процесі його становлення. Зокрема, КНР та РФ прагнуть кинути виклик глобальному лідерству США з метою утвердження власних домінуючих позицій в рамках певних географічних регіонів.

5. Принципово новим видом озброєнь, в даний період стали численні безпілотні та роботизовані системи, як розвідувальні, так і ударні, пристосовані до використання у повітрі, на суші та у воді. Також, окрім традиційних фізичних сфер протистояння, додалася ще одна, не менш важлива – віртуальна чи медійна сфера. Сучасні засоби поширення інформації відрізняються оперативністю та масштабами аудиторії, що дає

можливість проводити справжні «інформаційні спецоперації», покликані підтримати та/або доповнити фактичні дії⁷⁹.

Геополітична практика зазнала істотних змін у процесі свого історичного розвитку і, в першу чергу, це стосується специфіки контролю над простором: протягом тривалого часу він здійснювався виключно за рахунок завоювання та приєднання територій (пряме домінування); пізніше, в період Нового часу, за рахунок розвитку транспорту та зв'язку, з'явилася можливість тримати під контролем віддаленні землі без фізичного приєднання, а шляхом побудови колоніальних імперій (опосередкований контроль); і лише після тектонічних змін, зумовлених двома світовими війнами, основним інструментом контролю стала можливість проекції сили в тому чи іншому регіоні світу та її співвідношення з іншими геополітичними гравцями (стратегічне балансування). Сучасний етап геополітичної боротьби у світі носить гібридний характер, поєднуючи усі перелічені підходи й засоби контролю над простором. Поява нового – віртуального або диджитально-інформаційного виміру протистояння, виводить його на якісно новий рівень і змушує ключових геополітичних гравців вдаватися до гібридних або комплексних підходів до боротьби за вплив на міжнародній арені в цілому та контроль над простором зокрема. Динаміка сучасного інформаційного простору настільки велика, а розвиток цифрові технології відбувається з такою швидкістю, що для утвердження власного порядку денного в цій галузі (а не лише реагування на виклики), необхідні постійні дослідження і аналіз функціонування ІТ систем в соціальній, економічній, політичній, військовій та інших сферах. Зважаючи, що віртуальний світ став одним з вимірів геополітичної боротьби, новий світовий порядок після закінчення Холодної війни так і не було сформовано, а характер сучасної міжнародної системи

⁷⁹ Білорус О., Зернецька О. Право на комунікацію: концепція глобальної комунікації // Віче. 2000. № 2. С. 115-137.; Зернецька О. Право на комунікацію в глобалізованому світі // UA Foreign Affairs. 2014. № 5. С. 48-51.; Зернецька О. В. Створення диджитального єдиного ринку для Європи (цивілізаційний прорив) // UA Foreign Affairs. 2017. № 7. С. 40-44.

тяжіє до «анархічної багатополлярності», геополітичні процеси в цілому та їх діджитальна складова зокрема мають бути одним з об'єктів постійної уваги, як з боку науковців, так і з боку керівних структур держави.

2.5. Екологія і цивілізація: пошук парадигми співіснування в умовах глобалізації

Сучасний стан розвитку суспільства характеризується багатьма дослідниками (С. С. Маліком, І. Беллоцем, Е. Дж. Терезі, Г. Ортолоно, Л. Штраусом, Ц. Мустаном, Д. Сааді та ін.) як цивілізаційна криза. Екологічний аспект цієї кризи унаочнений у загостренні екологічних проблем, які набувають глобального характеру: збільшення антропогенного навантаження на біосферу; виснаження багатьох невідновлюваних і відновлюваних природних ресурсів та ін., що свідчить про порушення балансу відносин «людина-природа». Ця ситуація зумовлена моделлю розвитку сучасної цивілізації, в основі якої лежить парадигма людської винятковості, яка за твердженням В. Каттона та Р. Данлепа, базується на антропоцентричному (скерованому виключно на людину) підході до довкілля⁸⁰. Його суть полягає у трактуванні людських суспільств як таких, що не підлягають екологічним обмеженням і залежностям. Антропоцентризм сформував світоглядні і наукові засади, які дають людині можливість необмежено перетворювати природу в своїх інтересах на основі таких принципів відношення до довкілля, як прагматизм, інструменталізм, задоволення постійно зростаючих споживацьких потреб людства.

Зростання кількості та гостроти екологічних проблем у другій половині ХХ ст. обумовило появу наукових теорій, заснованих на екоцентризмі, згідно з яким довкілля та екосистеми є значущими з точки зору моралі й вимагають більшої моральної турботи, ніж окремі особи. Екоцентризм засвідчив

⁸⁰ Dunlap Riley E. The new environmental paradigm [Electronic resource] // Research gate : [сайт]. Berlin, 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/254345132_The_New_Environmental_Paradigm

початок пошуку нової парадигми розвитку сучасної цивілізації, під якою мається на увазі сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і політик, що сприяють переходу людства на нову, більш екоорієнтовану модель розвитку, яка дозволяє збалансувати потреби сучасного суспільства (позначимо його умовно як «цивілізація») з якісними і кількісними характеристиками природних ресурсів (назвемо їх умовно «екологією»).

На противагу антропоцентризму, екоцентризм зміщує людину з вершини ціннісної ієрархії і позбавляє винятковості. В рамках нового світогляду відбувається переосмислення поняття «моральний статус» і розширюється коло об'єктів, які ним наділяються, зокрема, маються на увазі об'єкти природи. Екоцентризм орієнтується на екологізацію розвитку і унеможливорює протиставлення людини та природи, натомість пропагує їх рівноправ'я, а також баланс між прагматичною і непрагматичною взаємодією. Він спрямований на захист та покращення якості природного середовища шляхом зміни діяльності людини від руйнування природи до переосмислення політичної, екологічної та соціальної організації. У науковій і науково-популярній літературі для розкриття сутності цього підходу часто використовується образ «Земля – космічний корабель з обмеженими простором і природними ресурсами» (Г. Н. Карпа, Р. Дж. Борден, Ф. П. Ной, К. Р. Стамм)⁸¹.

У цьому дослідженні ми маємо намір розглянути головні наукові підходи до розробки нової парадигми розвитку. Маємо констатувати, що переважна кількість наукових концепцій, які прагнуть поєднати існування цивілізації та екології, спираються на ідеї екоцентризму. Він лежить в основі нової філософської дисципліни – екологічної етики, яка з'явилась у 1970-х рр. У зарубіжній літературі вона є напрямом досліджень, зорієнтованих на перегляд ціннісних основ західної цивілізації та цілісного розвитку людини. З точки зору екологічної етики причини глобальної екологічної кризи

⁸¹ Степин В. С. Цивилизация и культура. М. : СПбГУПб, 2011. 408 с.

зумовлені не зовнішніми чинниками, а внутрішніми; не зростанням населення, економічним розвитком чи недоліками політичних систем, а людськими відносинами і цінностями, які мотивують прийняття рішень. Значний поштовх розвитку концепцій у цій царині дали екологічні проблеми, які з'явилися у 1960-1970-х рр. у країнах Західної Європи та США (кислотні дощі, забруднення водного і повітряного шару промисловими викидами, а земель – пестицидами).

У процесі теоретичних розробок кінця XX – поч. XXI ст. сформувалось три моделі екологічної етики – екоцентрична, біоцентрична та екобіоцентрична. Представником біоцентричної моделі є німецький філософ А. Швейцер, який в 1923 р. у праці «Культура і етика» обґрунтував концепцію «етики благоговіння перед життям». З точки зору формування нових підходів до розвитку цивілізації, новаторство філософії А. Швейцера полягає у запереченні антропоцентризму у визначенні цінності життя. Він вважав, що заперечення цінності будь-якого життя знецінює саме життя людини, адже це включає логіку спільнот як систем – елементи власної системи стають ціннішими від елементів іншої системи. В суспільній свідомості це проявляється у переконанні, що життя свого, тобто члена своєї спільноти (держави, нації, родини, компанії тощо) є ціннішим від життя членів інших спільнот (чужих). Це не лише руйнує пошану до життя, знецінюючи його, а й створює умови для діяльності, яка може йому загрожувати. Екстраполуючи цю ідею на розвиток сучасної цивілізації, можна стверджувати, що нівелювання цінності людського життя зменшує значення якості і безпеки довкілля та сприяє впровадженню еко-деструктивних технологій, виробництв, управлінських моделей, які сприяють появі нових екологічних проблем або поглибленню вже існуючих.

У вказаній праці А. Швейцер чітко і недвозначно вибудовує справді гуманістичну систему цінностей, засновану на відношенні до всього живого з позицій «етики благоговіння перед життям». Він пише: «Вищим знанням,

відповідно, є знання про те, що я маю довіряти своїй волі до життя. Тому прагнення прожити життя правильно, піднесено і благородно є природнім». Ця теза вказує на те, що А. Швейцер ставить цінність життя, особливо життя людини, вище від держави, нації, релігії. Цим він знімає обмеження, що традиційно накладалися на гуманізм ще з часів Середньовіччя. Маємо на увазі визнання пріоритету соціальних інтересів над особистими, суспільства над особою в ім'я вищих цінностей: демократії, свободи та ін. На людину накладається імперативний обов'язок жертвувати всім, навіть життям, в ім'я інтересів суспільства та його розвитку; відповідно держава, будь-яка спільнота взагалі, не мають право розпоряджатися життям особи. Головні ідеї праці А. Швейцера «Культура і етика» доводять, що для збереження цивілізації людина повинна бути відповідальною і самостійною. «Відповідно до ідеалу матеріального і духовного буття людини, етика благоговіння перед життям вимагає від людини, при максимальному розвитку всіх її здібностей і в умовах найширшої матеріальної і духовної свободи, боротися за те, щоб залишитися правдивою відносно себе і розвивати співчуття і діяльну співучасть у долі всього живого, що її оточує. Вона має глибоко обмірковувати своє життя і постійно усвідомлювати всю відповідальність, що накладає на неї життя»⁸². Вчений виділяє такі етичні принципи, якими людина має керуватись у своїй діяльності: відповідальність, індивідуальна етична дія, гуманізм, самостійність мислення, творче мислення, критичний погляд та відмова від влади.

Наукові здобутки американського вченого О. Леопольда відносять до екоцентричної моделі екологічної етики. Вони викладені у широко відомих працях «Календар піщаного графства» (1949 р.) та «Кругова ріка» (1953 р.). У роботі «Календар піщаного графства» О. Леопольд розробив ідею екологічної етики, яка розширює традиційне уявлення про етику як науку,

⁸² Швейцер А. Культура и этика. [Електронний ресурс] // Электронная библиотека RoyalLic.com [сайт]. URL: https://royallib.com/read/shveytser_albert/kultura_i_etika.html#0

яка вивчає мораль, суспільні норми поведінки і звички людей, зокрема їхню відповідальність за розвиток сучасної цивілізації. «Ми поки не навчилися цінувати дику природу як фактор соціального благополуччя. Одні стверджували, що дику природу треба зберегти як джерело м'яса, інші – як джерело грошей, треті, четверті, п'яті та інші вважали, що її необхідно зберігати в інтересах науки, виховання молоді, сільського господарства, мистецтва, охорони здоров'я і навіть військової готовності».

У концепції мислителя представлені тези, що обґрунтовують гармонійне ставлення людини до природи. Так, річ вважається правильною тоді, коли вона має тенденцію до збереження цілісності, стабільності і краси біологічного співтовариства, а хибною – коли має зворотну тенденцію. О. Леопольд виходить за межі антропоцентричного підходу, закликаючи людей навчитися «думати як гора» і дозволити дикій природі розвиватися самій по собі не лише на цій «горі», а й в усьому світі. Відповідно Земля постає як цілісний організм, а види флори і фауни функціонують як його складові⁸³.

Дослідник дає таке тлумачення етики: «це свого роду громадський інстинкт, що зароджується». Він вважає, що розвиток етики можна виразити не тільки через філософські, а й через екологічні поняття. Етика в екологічному сенсі – це обмеження свободи дій в боротьбі за існування. Етика у філософському сенсі – це відмінність громадської та антигромадської поведінки. Обґрунтовуючи потребу створення етики землі, О. Леопольд зазначає, що вона змінює роль людини, перетворюючи її із завойовника... на надзвичайного і рівноправного члена співтовариства. Етика землі покладає на людину обов'язок охороняти природу, яка розглядається ним як стан гармонії між людиною і землею»⁸⁴.

⁸³ Леопольд О. Календарь песчаного графства. М. : Мир, 1983. 248 с.

⁸⁴ Nelson Michael P. Aldo Leopold, Environmental Ethics, and The Land Ethic // Wildlife Society Bulletin. 1998. Vol. 26. No.4. P. 742.

Науковець виділяє такі принципи екологічної етики: збереження; залежність блага окремої частини від блага усєї системи; збереження біорізноманіття; цілісність; повага до природи; відповідальність.

До екобіоцентричної моделі екологічної етики варто віднести ідеї, що висловлюють представники руху «глибинної екології», започаткованого А. Нейсом. Його філософська доктрина розвиває ідею самоцінності екосистем О. Леопольда і спирається на вісім етичних принципів, розроблених у дусі екобіоцентризму і доопрацьованих у 1985 р. В. Дивалом і Дж. Сешеном⁸⁵: процвітання і благо людської і нелюдської форм життя на Землі цінне саме по собі; багатство і розмаїття форм життя сприяє реалізації цих цінностей і цінне саме по собі; люди не мають права зменшити це багатство і розмаїття, крім випадків задоволення життєво важливих потреб; процвітання людського життя і культур сумісне тільки з істотним зниженням людської популяції; сучасне втручання людини в природний світ є надмірним і ситуація швидко погіршується, що обумовлює потребу змінити базові економічні, технологічні й ідеологічні структури, зокрема пріоритизувати якість людського життя.

У даній філософії людське і нелюдське життя мають однакову цінність, такою ж цінністю володіють екосистеми і природні процеси. Людина «економічна» має поступається місцем людині-носію екологічної свідомості. Прихильники цієї наукової концепції виступають за фундаментальні соціокультурні зміни і закликають до переорієнтації основних принципів ставлення людини до природи.

Різні аспекти екологічної етики розвинули в своїх роботах Дж. Кобб-молодший, Х. Ролстон III, Ж. Кайфер, К. Шрейдер-Фречет, Д. Шофер, Т. Аттіг, Р. Етфілд, Т. Ріган, П. Сінгер, Дж. Пасмор, Р. Неш та багато інших науковців. Як зазначає В. Борейко, актуальність розробки теорії екологічної етики обґрунтовується тим, що вона надає нові, переконливі аргументи на

⁸⁵ Див.: Nelson Michael P. Зазнач. твір. Р. 743.

захист природи, що базуються на категоріях етики: «права», «обов'язки», «борг», «благо» тощо, що мотивують діяльність людини, змушують приймати рішення або лобювати їх прийняття. Етичні теорії можуть застосовуватися до окремих ситуацій і пропонувати специфічні рекомендації. Вони дозволяють створити аргументаційну базу, що дозволяє здійснювати аналіз різних ситуацій і пропонувати рекомендації щодо вдосконалення екологічної політики⁸⁶.

Крім вказаних вище теорій екологічної етики і теорій, спрямованих на формування цінностей та етичних засад відношення людини до довкілля, у сучасному науковому дискурсі розробляється низка теорій, зорієнтованих на економічні аспекти сучасного розвитку. Зокрема, американський соціолог, основний ідеолог екоанархізму М. Букчин вважає, що соціально-економічна криза неминуча при будь-якій державній владі, однак усі форми влади є насиллям людини над природою. На його думку, для попередження глобальної екологічної кризи необхідно здійснити децентралізацію суспільства і відмовитись від великого промислового виробництва. Американський політик, экс-голова демократичної партії Огайо Д. Пеппер вбачає головну причину соціально-економічної кризи у капіталістичному способі виробництва. Він, навпаки, пропонує впровадити централізацію управління у вигляді засад планової соціалістичної економіки, з допомогою якої природа буде зберігатися як загальнолюдська цінність. Віце-президент США в адміністрації Білла Клінтона А. Гор вважається одним з ідеологів «зеленого» капіталізму. Він дотримується думки, що засноване на конкуренції і отриманні прибутку індустріальне виробництво можна екологізувати, використовуючи важелі державного регулювання і формуючи таким чином нові «зелені» ринки. Це відбуватиметься поступово і природньо

⁸⁶ Борейко В., Подобайло А. В. Екологічна етика. Український фітосоціодогічний центр, 2004. С. 13-19.

у процесі появи екологічних викликів і рефлексії на нього у вигляді нових норм і правил діяльності, поведінки, моралі та культури⁸⁷.

Багато наукових концепцій розробляється у рамках теорії екологічної модернізації, яка кореспондує до теорії екології людини Р. Парка, теорії екологічного комплексу О. Данкана та Л. Шноре, теорії жорен виробництва А. Шнайберга, нової енвіронментальної парадигми Р. Данлапа і В. Каттона, концепту «індустріальної екології» В. Соколова, концепту сталого розвитку та ін. Теорія екологічної модернізації намагається пояснити сучасні соціальні процеси в контексті природних об'єктів і явищ, намітити шляхи виходу з екологічної кризи, гармонізувати співіснування цивілізації і екології. Засновник наукового дискурсу з цієї наукової проблеми – активіст німецького екологічного руху Дж. Хубер розумів під екологічною модернізацією подолання негативних впливів на навколишнє середовище з боку індустріального суспільства шляхом трансформації промислового розвитку, що передбачає використання новітніх технологій. Науковець писав, що брудна, жаклива індустрія трансформується в екологічного метелика. Однак парадокс такого підходу полягає в тому, що він передбачає подолання негативних наслідків економічного розвитку переважно шляхом економічного зростання, тобто індустріалізації, хоча і на основі нових більш чистих технологій. У середині 1980-х рр. його підтримала низка західних екосоціологів, а в Німеччині і Нідерландах концепція екологічної модернізації лягла в основу державної екологічної політики⁸⁸. З початку 1990-х рр. теорія екологічної модернізації стала частиною широкої наукової дискусії щодо глобальних і регіональних соціально-екологічних проблем і шляхів їх вирішення.

⁸⁷ Несин И. Г. Экологизация сознания как философский аспект энвайронментализма : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. философ. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия». Томск, 2003. 22 с.

⁸⁸ Маца К. А., Карпенко М. М. Екологічна модернізація: сутність, основні напрямки // Вісник економічної науки України. 2005. №1. С. 93-97.

Маємо констатувати, що вчені по-різному інтерпретують процес екологічної модернізації. Нами виявлено домінування двох головних підходів – економічного, пов'язаного з промисловим і технологічним розвитком, і соціально-політичного, що акцентує увагу на акторах, від яких залежить процес прийняття рішень. Водночас всі дослідники дотримуються думки, що на даному етапі розвитку вплив економіки на екологію є домінуючим. Також існує загальне розуміння того, що екологічна модернізація призведе до інноваційних структурних змін. Тому наразі дослідження зосередженні більше на екологічних інноваціях та взаємодії різних соціальних чинників (наукових, економічних, інституційних, правових, політичних, культурних), які сприяють таким інноваціям, або ж навпаки перешкоджають їм.

Проаналізуємо головних акторів екологічної модернізації. Дж. Хубер і А. Мол бачать основну дію екологічної модернізації в заміні існуючих промислових технологій на ресурсозберігаючі та менш руйнівні для природи, здоров'я людини і навколишнього середовища. Основним актором екологічної модернізації вони вважають бізнес⁸⁹. М. Джоник ставить у центр екологічної модернізації державну політику щодо реструктуризації національної економіки, спрямовану на збереження навколишнього середовища і здоров'я населення. Її основним актором, на думку дослідника, є держава⁹⁰. А. Віл⁹¹, Р. Велфорд і А. Гоулдсон⁹² розуміють екологічну модернізацію як соціальний процес державної екологічної політики, яка будується на основі висновків експертів та реалізується виконавчими органами й менеджерами підприємств. Основними акторами екологічної модернізації при цьому виступають фахівці (експерти), держава та бізнес.

⁸⁹ Huber J. Ecological modernization. Away from scarcity, soberness and bureaucracy. Technologie en milieubeheer / Ed. by A. Mol, G. Spaargaren, A. Kalpxijk. Den Haag : SDU, 2011. 235 p.

⁹⁰ Jonicke M. Preventive environmental policy en ecological modernization find structural policy. Discussion paper. Berlin, 2015. 52 p.

⁹¹ Weale A. The New Politics of Pollution. Manchester : Univ. Press, 1992. 227 p.

⁹² Welford R., Gouldson A. Environmental Management and Business Strategy. London : Piman Publishing, 2003. 180 p.

М. Хайер⁹³ і Дж. Друзек⁹⁴ досліджують екологічну модернізацію як культурну політику і відповідний дискурс. Вони переводять процес екологічної модернізації з політичної, економічної та соціальної сфери в соціологічну і філософську площину. Дослідники прийшли до висновку, що найбільш важливі політичні досягнення є результатом дії основних дискурсивних конструктів, отже, для досягнення екологічної модернізації потрібно створити новий привабливий дискурсивний конструкт шляхів розвитку. Політичні еліти адаптують і використовують екологічну модернізацію для комунікації, прагнучи зберегти своє панування і привілеї в умовах соціальної та еколого-ресурсної кризи. Відповідно основними акторами екологічної модернізації є ті суб'єкти, які формують такий дискурс. У. Бек, Е. Гідденс, С. Лаш⁹⁵, Г. Спааргарен⁹⁶ і А. Мол⁹⁷ вивчають екологічну модернізацію в контексті інституційної рефлексії, зокрема відповідних змін, спрямованих на пом'якшення наслідків екологічної кризи. У цій моделі екологічної модернізації докільця перетворюється на основний фактор прийняття рішень. Основними акторами екологічної модернізації у ній є держава і бізнес. П. Хрістоф⁹⁸, Д. Гібс⁹⁹, Дж. Мерфі¹⁰⁰, М. Кохен¹⁰¹, Л. Лендквіст¹⁰², П. Лерой¹⁰³ висунули ідею тотожності екологічної модернізації та соціальної реструктуризації, що унаочнено у вигляді рефлексивної реорганізації індустріального суспільства у відповідь на екологічну кризу.

⁹³ Hajer M. The politics of environmental discourse. Ecological modernization and the policy process. Oxford : Clarendon Press, 2005. 344 p.

⁹⁴ Dryzek J. The Politics of the Earth: Environmental Discourses. Oxford : Univ. Press, 2013. 288 p.

⁹⁵ Beck U., Giddens A., Lash S. Reflexive Modernization. Cambridge : Polity Press, 1994. 228 p.

⁹⁶ Spaargaren G. The Ecological Modernization of production and consumption / Ed. by D. Thesis. Wageningen : Wageningen University Press, 1996. 150 p.

⁹⁷ Spaargaren G., Mol A. Sociology, environment and modernity: ecological modernization as a theory of social change // Society and Natural Resources. 1992. Vol. 5, issue 4. P. 323-344.

⁹⁸ Christoff P. Ecological Modernization, Ecological Modernities. Environmental Politics. 1996. Vol. 5, No. 3. P. 476-500.

⁹⁹ Gibbs D. Ecological modernisation, regional economic development and regional development agencies. Geoforum 31. Pergamon: Elsevier Science Ltd., 2000. P. 7-19.

¹⁰⁰ Murphy J. Ecological modernization. Geoforum 31. Elsevier Science Ltd., 2000. P. 1-8.

¹⁰¹ Cohen M. Ecological modernization and its discontents. NJ : Univ. Heights, 2011. 584 p.

¹⁰² Lundqvist L. Capacity building or social construction? Explaining Sweden's shift towards ecological modernisation. Geoforum 31. Elsevier Science Ltd., 2000. P. 21-32.

¹⁰³ Leroy P., Tatenhove J. Political modernisation theory and environmental politics // Environment and global modernity. London : Sage, 2015. P. 48-67.

Відповідно екологічна модернізація сприяє зміні ролей не тільки держави і бізнесу, а й неурядових організацій (НУО). Зокрема відбувається зростання їх ролі у виробленні державою і бізнесом екологічної політики, що посилює їх вплив на всі соціальні і природні процеси. Основними акторами екологічної модернізації вважається держава, бізнес, НУО. І. Кулясов¹⁰⁴, Я. Кортілайнен¹⁰⁵ прийшли до висновку, що у разі сильного антропогенного забруднення природні об'єкти виступають як первинні актори екологічної модернізації і своїм зміненним виглядом і властивостями сприяють формуванню екологічної свідомості, екологічного дискурсу і екологічних практик у вторинних акторів – держав, бізнесу, НУО, фахівців, засобів масової комунікації (ЗМК), населення. Їх сукупність представляє мережу акторів екологічної модернізації, яка в кожному конкретному випадку презентована різними соціо природними системи. Входження до мережі акторів екологічної модернізації ЗМК та населення обґрунтовується їхньою активною роллю у розвитку соціуму. Це відноситься і до природних об'єктів, які мають великий потенціал впливу на людину. Таким чином, погіршення стану природних об'єктів перетворюється на реальність, яка сприяє формуванню екологічної свідомості, що з'являється, в першу чергу, у експертів, які досліджують природні об'єкти, і у місцевих жителів, які є одними з основних користувачів природних об'єктів. У цій ситуації ЗМК включаються у міжсекторальний діалог з обговорення соціально-екологічних проблем, граючи роль каталізатора екологічної свідомості. На наш погляд, такий підхід розкриває зв'язок екологічної модернізації з екологічною свідомістю і дозволяє вийти за межі суто економічного розуміння процесу її розвитку.

¹⁰⁴ Кулясов И. Экологическая модернизация: теория и практики / Ред. Ю. Пахомов (предисловие). СПб. : НИИХ СПбГУ, 2004. С. 2-5.

¹⁰⁵ Kotilainen J. The Theory of Ecological Modernization. Environmental Transformations in the Russian Forest Industry: Key Actors and Local Developments / Ed. by J. Kortelainen, J. Kotilainen. Joensuu : Univ. Joensuu, Karelian Inst., 2012. P. 15-20.

Відповідно можна стверджувати, що екологічна модернізація сприяє формуванню нової особистості, людини-носія екологічної свідомості. Одним із шляхів цього є екологізація дискурсивних і повсякденних практик малих соціальних груп (сім'ї і локальних спільнот – громад як на рівні кількох будинків, так і на рівні великих населених пунктів). Вказане дозволяє зробити висновок про важливу роль таких механізмів формування екологічної свідомості, як виховання і освіта, що мають пропагувати екологічні цінності. Вони сприяють розвитку екологічного мислення, яке можна охарактеризувати, як рівень знань і культури, якими громадяни керуються у повсякденному житті і у своїй професійній діяльності. На рівні пересічних громадян воно полягає у подоланні ідеології споживацтва та індивідуалізму і розумінні необхідності турботи як про власне, так і про сусідні домогосподарства, як про сучасні, так і про прийдешні покоління. Це передбачає впровадження конкретних практик (наприклад, сортування сміття, енергозбереження, участі у різних екологічних акціях та ініціативах, спрямованих на покращення стану довкілля та збереження флори і фауни). На рівні осіб, що приймають рішення, екологічне мислення має проявлятися у глобальному баченні світу та розумінні причин появи екологічних проблем, умінні передбачити майбутні демографічні, соціально-економічні, кліматичні, ресурсні виклики розвитку та оцінювати зміни в потребах держави, відповідальності за наслідки прийнятих рішень. У цьому контексті екологічна свідомість впливає на розвиток економічної свідомості та політичної відповідальності бізнесу та політичних еліт. Вказане дозволяє розглядати екологічну модернізацію ширше, ніж суто економічний процес, адже вона охоплює і нематеріальну, ментальну, етичну та ідеологічну площину.

Таким чином, у теоретичній площині протягом останніх десятиліть розроблена низка теорій, які ставлять завдання збалансувати розвиток сучасної цивілізації зі станом довкілля або принаймні пом'якшити

негативний вплив людського суспільства на оточуюче середовище. Вони охоплюють як політичні, економічні та технологічні, так і культурні, філософські та освітні аспекти розвитку. Попри різноманітність підходів до розробки теоретичних засад нової парадигми розвитку, можна констатувати, що більшість з них ґрунтується на ідеях екоцентризму. Пошук парадигми співіснування екології і цивілізації є багаторівневим і багатовекторним процесом, спрямованим не лише на зміну моделі економічного розвитку, а й на формування людини нового типу, що є носієм ноосферної свідомості і нових цінностей.

2.6. Особливості процесу становлення цивілізаційної ідентичності України в умовах глобалізації (на прикладі Революції Гідності)

Специфіка історичної ситуації в Україні з точки зору революційності полягає, головним чином, у певній незвичності самої сутності Революції Гідності як явища, що поки не мало аналогів у вітчизняній політичній історії. А від того, що на сьогоднішній день Україна у певному сенсі все ж є актором міжнародних відносин (з точки зору кількості країн, з якими вона має дипломатичні і партнерські відносини, її членства в ООН та в більш ніж 100 міжнародних організаціях), з огляду на її вже певно визначену зовнішньо-політичну позицію – стратегічний курс європейського розвитку, і виникає необхідність чіткого розуміння характеру, змісту і спрямованості змін, з яких починає відлік слідування обраному шляху нова, незалежна держава Україна протягом 28-річного відрізка свого фактичного існування. Безсумнівно Революція Гідності стала відповідним чином критичним історичним фактором кардинальної зміни власного системного курсу поки що молодій (навіть з точки зору віку людини) країни.

Перш за все, тут слід звернути увагу на достатню складність власне у її когнітивності (спроможності пізнання) як нової історичної суб'єктності. Проблема при цьому також полягає в її своєрідній амбівалентності

(підтвердження існування в її межах прямих протилежностей, а також і у наявності через це їх кінцевої невизначеності), в її походженні і результатах, які завдяки їй можуть бути досягнуті. В такому розумінні феномену Революції Гідності уживаються наступні здавалось би взаємовиключаючі її передумови. З одного боку ненасильницькі дії, спрямовані на досягнення такої революційної ситуації, коли всі кроки, що координуються та управляються, мають чіткі позиції не примусового характеру. Вони не спрямовані на здійснення жорстких дій по відношенню до «больових точок» влади та її представників на всіх рівнях їх присутності. Крім того, виходячи з уявлень про демократію, не вдаються до остаточних дій силового, насильницького характеру. Власне це і відбувалось протягом певного часу, починаючи з 1 грудня 2013 р. аж до 18 лютого 2014 р., коли штатна група «умовляльників» з боку Партії регіонів на чолі з В. Олійником, О. Бондаренко, Н. Шуфричем та іншими на засіданнях Верховної Ради та на чисельних ток-шоу всіляко тягли час, демонстрували чудеса красномовства і непохитну переконливість у власній правоті, щоб тільки певним чином «замортизувати» все зростаюче невдоволення серед широких мас населення. А задля посилення красномовства додавались ще й ритуальні «круглі столи» з залученням колишніх очільників держави Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка. Інша справа, що КПД від усіх зусиль, заангажованих вже колишніх можновладців, практично дорівнював нулю.

З іншого боку, об'єктивно виходячи з ходу розвитку політичних подій, таки настав момент, коли для всіх стала зрозумілою вся неспроможність просто подальшого очікування, і в зв'язку з цим назріла необхідність переходу до рішучих дій для мирного ізолювання влади. До слова, елітна верхівка на той момент мала вже вигляд повітряного міхура, що був ладен вибухнути будь-якої миті. І тут, слідуючи «дружнім» порадам чільної особи з «першопристойної» діяти шляхом виключно з позиції силового тиску та методами збройного придушення, місцеві провладні мужі охоче зголосились

вирішити проблему широкомасштабного невдоволення саме у силовий спосіб. При цьому, скориставшись спочатку з прицільного розстрілу учасників Майдану, провокацій, кривавих сутичок демонстрантів з озвірілими «беркутівцями», урядовці навмисно і свідомо вдалися до переведення ненасильницького спротиву до завідома цілеспрямованого збройного повстання з відповідними для цього наслідками, – запланованих ними ж – зведення до нуля та практичного знищення всіляких надій на покращення ситуації, не кажучи вже навіть про сподівання хоч на якусь там свободу або справедливість.

Тож Революція Гідності – це особливий феномен прояву архетипу суто української свідомості, яка на той період вже народилась у злитті прагнень політичної нації до поєднання соціального і духовного в одній мотивовано-історичній субстанції – потяг народу до свободи і розуміння своєї подальшої перспективи. І як вже вказувалось раніше, подібного за ознаками феномена ще не траплялось впродовж як попереднього світового, так і сучасного історичного розвитку.

Отже, ця революція за своїм характером являє собою комбінований або сполучений тип ненасильницького і, в той же час, нав'язаного «зверху» збройного протистояння (протилежності), що поєднуються у категорії амбівалентність. А відповідно до цього ідентифікація її невизначеності була ще первісно закладена заздалегідь у саме єство майбутньої держави. До того ж випещеною вона була ще тоді, за умов радянської імперії, яка мала допуск на норму подвійних або навіть потрійних стандартів. А в часи «перебудови» сконцентрувала всю увагу вже на спробах особистого збагачення, в основі якого лежав досить банальний механізм присвоєння державної власності шляхом корупції. Рівень останньої, як відомо, і тоді був значним чином пов'язаний зі ступенем ерозії та подальшого руйнування економічних і політичних відносин у державі. Тоді це і призвело до розвалу СРСР.

Сьогодні ж, після отримання незалежності України, в країні виникла

інша, і вже по-своєму, унікальна ситуація.

По-перше, зникнення партійного та «комітетського» контролю (при всій його всеосяжності) і в той же час бажання «зверху» всілякого розгортання домінації безпринципності і розбещеності, з їх очевидною зневагою до елементарних норм етики і моралі, і реальною відмовою від (хоча б позірною) урахування та прийняття до уваги проявів масового невдоволення.

По-друге, відкриття можливостей у вже створеній незалежній державі фактично безлімітного, відкритого доступу до використання державних коштів та ресурсних потоків країни виключно в інтересах кількох промислово-фінансових кланів. А це вже само по собі незрівнянно розширювало можливості приватизації багатства олігархами і відповідно соціалізацію бідності переважної кількості населення в країні.

По-третє, під прикриттям ідеї впровадження «ринкової економіки», стабільне розграбування промислового і сільськогосподарського потенціалу України.

По-четверте, відкрите проникнення корупції як явища загалом, так і процесу «самого по собі», у всі страти та прошарки державної номенклатури, органів безпеки, внутрішніх справ, прокуратури, судової системи, органів адміністративного і господарського управління.

По-п'яте, як наслідок від попередньої «керівної та спрямовуючої» стилістики управління, поява у владі, завдяки налаштованим по-новому соціальним ліфтам, виключно «своїх» (хоча і не досить професійних) «кишенькових» урядів та владних інституцій, стурбованих, насамперед, забезпеченням «самих себе ріднесеньких» перерозподілом державного статку, майна та пільг виключно на свою користь, при повному нехтуванні інтересів народу.

По-шосте, відсутність системи як формування, так і забезпечення кадровим та інтелектуальним резервами усіх галузей народного

господарства, що є критично необхідним для перспектив всебічної модернізації країни на перспективу.

По-сьоме, перетворення вищих органів як виконавчої, так і законодавчої влади країни у своєрідні «відстійники» для бенефіціарів, які за великі гроші буквально заковували там собі квоти як для придбання «теплих містечок» поближче до вищих сановників істеблішменту, так і для «відбиття» коштів, витрачених під час виборів, підтримки «потрібних» законопроектів для забезпечення власного бізнесу «соціально відповідальних» олігархів, перекупки для цього необхідної кількості депутатів і одночасне зберігання при цьому депутатської недоторканості. Крім того, розробка дуже жорсткого системного преїскуранта на всі види державних послуг, який відповідно до цього був прискіпливо визначений згідно із тогочасною номенклатурою. І така система функціонування, а фактично приватизації державної влади, стосувалась практично всіх її рівнів.

По-восьме, переведення до рівня у повному сенсі «знедолених» інститутів малого і середнього бізнесу, і паралельне задіяння спроби зведення нанівець потенцій громадянського суспільства, які в ідеалі реально б мали змогу забезпечувати необхідну кількість (хоча б мінімальну) робочих місць для зайнятого населення. По факту ж, об'єктивні умови для нормального існування у останніх не завжди були, і зараз немає достатньо коштів, необхідних для «підмазки» покровителів у вищих ешелонах істеблішменту, згідно із запровадженими провладними тарифами.

По-дев'яте, критичне погіршення умов функціонування ключових для кожної нації світу галузей існування суспільства: освіти і медицини. У першій – практична девальвація системи як середньої, так і вищої освіти; екстенсивний розвиток закладів середньої (ліцеї, коледжі та пансіони і їх замітники) та вищої (явно завищена кількість приватних закладів різного профілю) освіти; введення непродуманих режимів загальноосвітнього навчання та недолугих шкільних програм разом з малограмотними

підручниками, а також запровадження постійної «оптимізації» управління та «чергових» змін законів про вищу освіту; квазітотожність платної освіти до соціальних умов України і неможливості останньої у вітчизняному варіанті мати щось спільне з фундаментальною та якісною освітою; реальний обвал у роботі шкільних і наукових закладів, пов'язаний з катастрофічним недофінансуванням оплати у середовищі вчителів середньої школи, а також аналогічна бюджетна нестача і результативно різке зниження відповідно наукового і кваліфікаційного рівня як професорсько-викладацького складу ВНЗ, так і наукових кадрів у відповідних установах і закладах системи НАН України; поява системи «купівлі та продажу» кандидатських і докторських ступенів та вчених звань, а також безпідставного, кон'юнктурного присудження вищевказаних наукових відзнак представникам найвищих рівнів державної влади.

У другій галузі, медичній, – різке падіння змісту системи навіть адекватної підготовки медичних кадрів належної кваліфікації, відсутність сучасних медикаментів, ігнорування очевидного погіршення рівня якості медичного обслуговування населення; невідповідність існуючої системи охорони здоров'я в Україні до реальних потреб ХХІ ст.

Все вищезазначене разом з відповідною специфікою і складає квінтесенцію феномену визначення «Держави всупереч», з його базовою і критичною неефективністю діяльності інститутів Української держави, запропонованого автором презентованої публікації у ряді попередніх наукових розробок¹⁰⁶. При цьому, окреслена в них особливість його існування, а головне, функціонування після 8 грудня 1991 р. (дня підписання документів про створення СНД у Біловезькій Пущі), є однією зі складових базових умов революційності в Україні. Крім того, сама її підсумкова

¹⁰⁶ Хижняк І. Держава всупереч: імперативи забезпечення державного суверенітету України доби Незалежності // Сучасна українська політика. Спецвипуск: Політична наука в Україні: стан і перспективи розвитку. К. : «Центр соціальних комунікацій», 2013. С. 332-343.; Хижняк І. Держава всупереч: імперативи забезпечення її суверенітету – двадцять років потому Української Незалежності // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К. : ВІР УАН, 2013. Вип. 78 (№11). С. 357-360.

невизначеність безпосередньо вказує, що власне бекграунд (засадничі основи) результатів Революції Гідності має на сьогоднішній день вже певний набір векторів для свого подальшого розвитку. Шляхи ж їх наступного напрямку відтворення залежать від виникнення у майбутньому певних історичних обставин, які зможуть обумовлювати переналаштування власне ступеня невизначеності і його підсумкового продовження, а також і можливостей появи вже зовсім іншої, майбутньої його ідентифікації. Вказаним чином означений алгоритм наразі існуючої постреволюційності беззаперечно відображає значно більш складну природу амбівалентності Революції Гідності, а також фіксує її далеко неоднозначний потенціал.

Метафорична забарвленість конотації оформлення векторів, що ідентифікують алгоритми постреволюційності, позначена своєю власною історичною обумовленістю, яку слід виділити окремо. Справа в тому, що ще у 1954 р. був сформульований концепт «навіки разом», який став провідним компартійним гаслом під час всього підготовчого періоду до святкування «300-річчя возз'єднання України з Росією», що відзначалось з великою помпою. Це дійство, особливо з українського боку, було обставлено з особливою пишністю і урочистістю, де протягом всієї кампанії відбувалась ціла серія розкішно зрежисованих партійно-адміністративних заходів з ідеологічно беззаперечним підґрунтям – закарбувати перед Москвою свою непохитну відданість ідеї непорушності курсу сакральної прив'язки Києва до Москви на всі часи, тобто «навіки». В цьому ж контексті надзвичайно зручною «прийшла до двору в Кремлі» ідеологічна кон'юнктура, а головне великодушно дозволена і схвалена вищим партійним оточенням, пишномовна з претензією на символ вічності назва «історико-драматичної саги» у вигляді п'єси, що була написана протягом 1949- 1951 рр. українським драматургом Л. Дмитерком. Крім відзначення преміального характеру, її «надпатріотичний контекст» про боротьбу за возз'єднання російського та українського народів із середини XVIII ст. ще став і запорукою та стабільним

партійним брендом не тільки офіційно, але і аксіологічно і семіотично (на ціннісному, а також знаково-системному рівнях), зафіксованої непорушності довічної дружби між Москвою і Києвом як у більшості партійних документів, так і у численних промовах діячів різного рангу, від партійного до художньо-культурного цеху тодішньої України.

Таким чином, сама постановка питання про дійсну сучасну відповідність концепту великодержавності «навіки разом» була вже первісно закладена в один із базових векторів постреволуційності, і стала визначальною відразу після завершення фінального акорду Революції Гідності. Все почалось власне в ніч з 20 на 21 лютого 2014 р., коли вже фактично экс-президент В. Янукович, ганебно ретирувався спочатку зі своїх печерських чертогів, а потім і з Межигір'я. А на підтвердження тепер вже зрозумілої для всіх значимості саме вказаного вектора на перший план вийшли контр-дії очільника нашого північно-східного сусіда, які почали розігрувати власну режимно-політичну ситуацію вже з 26 лютого 2014 р. Сталось те, чого (принаймні на формальному рівні) не чекав ніхто – підступна військова агресія Росії проти України, а першим кроком стало – віроломне захоплення Криму.

Тому одразу механізм Революції Гідності перейшов у свій інший вимір, вектором руху якого стала власна опція шляху наступних постреволуційних звершень.

Стало очевидним, що саме вказана «пострєволюційність» означає перехід українського соціуму певно в іншу фазу свого розвитку в умовах тепер вже реальної війни. А за фасадом інноваційних перетворень стали проглядатись контури більш масштабних і глибоких соціальних змін. Іншими словами – наразі спостерігається перебудова або переформатування власне системи тенденцій, що почали визначати функціонування та розвиток українського суспільства вже у нових умовах.

Тож, при збереженні ключової тенденції до якомога швидкого

розгортання реформ, яких власне просто зараз нагально і вимагає контекст Революції Гідності, відбувається помітне посилення вже іншої тенденції, а саме – тенденції до партикуляризації відповідно до дії базових векторів постреволуційності в їх підсумковому продовженні.

Предметно зазначаючи і підтримуючи свій постійний супутній стан по відношенню до векторів постреволуційності, тенденція до партикуляризації у певні історичні періоди, якщо і не стає домінуючою, то досить помітно посилюється, а часом і навіть висувається на передній план. При цьому здійснюється суттєвий вплив не тільки на еволюцію всієї складної природи амбівалентності Революції Гідності, а також і на конкретні зміни її неоднозначного потенціалу. Крім того, як і будь-яка інша загальна тенденція, тенденція до партикуляризації виходить за межі матеріальної сфери і розповсюджується, тією чи іншою мірою, на всі сфери відтворення суспільного життя.

А від цього саме партикуляризація векторів постреволуційності і стала, насамперед, об'єктом спрямованої маніпуляції з боку прем'єрної сили, що почала протистояти її функціонуванню. У всякому випадку, головною дійовою особою, яка стала персоніфікувати себе на позиції непереборної контрпотуги, виступив нинішній очільник Росії. А в зв'язку з цим визначальним (принаймні на сьогоднішній день) вектором постреволуційності або вірніше контрреволюційності великодержавного концепту «навіки разом», правда вже зараз, виключно з точки зору «першопристойної», стає система партикуляризованих векторів іншого походження, а саме контрреволюційного спрямування, які були ретельно вироблені і запуснені у військово-політичний обіг з безпосередньої подачі Кремля.

Таким чином, відбувається чи не найжорсткіше перетинання, з одного боку, партикуляризованої тенденції постреволуційної спрямованості на подальше розширення та поглиблення революційних перетворень та

кардинальних змін у державі Україна. А з іншого – потужна протидія силового, військового характеру з використанням найбільш витончених засобів провокативного, підступного спрямування на фактичну ліквідацію українців як окремого народу, як єдиної нації, а України як унітарної держави, як незалежного і суверенного суб'єкту міжнародних відносин.

Алгоритм контрреволюційності, що покладений в основу російської стратегії по відношенню до України, одержав власну систему координат. На момент перших місяців 2015 р. в нього вже були вмонтовані цілі блоки воєнно-політичних технологій концептуального, антиукраїнського і надто вже агресивного протистояння, спрацьованого в руслі одіозної «російської весни». Звичайно, визначену нами «амбівалентність» не слід розглядати лише як пряму імперативну норму для обов'язкового дотримання по відношенню до історичної суб'єктності алгоритмів революційності в державі Україна. Природа її протилежності і невизначеності відтворює досить широкий спектр своєрідної реалізації певного набору векторів для їх подальшого оперативного розгортання в залежності від майбутніх історичних обставин. І розраховано це на публічне продукування через віртуально існуючий «кремлівський» підсистемний складник «Євразійсько-імперський гамбіт».

Проте, виходячи з реального стану речей, спробуємо вдатись до окреслення партикулярних векторів контрреволюційності, які наразі виступають в ролі воєнного фактору контрвпливу по відношенню до відтворення алгоритмів постреволуційності. При цьому, зважаючи на надмірну амбіційність російського очільника, автор вважає за необхідне також надати певної метафоричності визначенням, задіяного останнім набору алгоритмів контрреволюційності, серед яких доцільно вирізнити наступні.

Першорядними «імперським рестриктом» можна вважати нездоланне бажання перебрати на себе роль володаря сучасного світу, який має всі права вирішувати долі народів, їх права на проживання та обрання власного шляху

економічного, політичного і соціокультурного розвитку. І у такий спосіб суверен з «першопристойної» будь-що прагне забезпечити собі ще і інше право – мати доступ до керівної участі у прийнятті рішень стратегічного порядку і гарантувати Росії ключові позиції як одного з визначальних центрів світового порядку. І це в його розумінні також означає мати право дозволяти тим країнам, що входять в орбіту стратегічних інтересів Росії, в межах сконструйованої ним дилеми – або існувати незалежно (в його розумінні) або підкорятись беззастережно.

Фактична окупація України «без знаків розпізнавання» у вигляді «чемних» чоловічків із зеленим відтінком розпочалась після 26 лютого 2014 р. А вже саме «рескрипт» російського очільника відразу одержав імперативне забарвлення: «Росія – це держава-цивілізація». Тож, власне кажучи, логіка задуманого у Кремлі сценарію, почала розвиватись згідно з формулою «переведення на світовий рівень прецеденту «беспредела». А це власне і створює строкату палітру подальшого застосування різного роду «підрестриктів», але вже значно меншого калібру. Тому розглядати їх слід в режимі дещо спрощеної супутньої, партикуляризації векторів контрреволюційності.

Ключовий же «імперський рестрикт» у своєму підґрунті прив'язаний до вчення З. Фрейда про психоаналіз, який певним чином, з одного боку, гіперболізував роль видатної особистості в історичному процесі, а з іншого – заходився вбудовувати в послідовність подій історичну діалектику і логіку його володарювання і тим самим висвітлити їх не зовсім зрозумілу для всіх цивілізаційну неминучість, а також надати цьому ще і значну політичну цінність¹⁰⁷. Крім того, З. Фрейд доводив, що первісною формою людського суспільства була, очолювана жорстоким самцем зграя, який мав там монопольне право на жінок. І далі, як постулює його гіпотеза, архаїчні події, які завжди будуть поза досяжністю антропологічної верифікації, та наслідки,

¹⁰⁷ Фрейд З. Тотем и табу // «Я» и «Оно». Книга 1. Тбилиси : Мерани, 1991. С. 193-393.

пов'язані з ними, є історичними фактами, інтерпретація яких надає їм певного значення, котре не варто недооцінювати, адже воно здатне також передбачати майбутні події¹⁰⁸. Екстраполюючи позиції наукових викладок З. Фрейда на останній перебіг подій, стає очевидним, що очільник своєю «пацансько-дворовою» поведінкою, посилаючи Захід на всі мислимі літери російської абетки, може коли-небудь нарешті публічно і особисто зголоситись на оприлюднення «родзинки» своєї програми на шляху його потаємного бажання піти на побачення з історією і, таким чином, увійти у бажаному форматі в неї на хвилі власної «невмирущої популярності». Саме її у інтерв'ю 5 лютого 2015 р. телеканалу «112.Україна» російський політик Б. Немцов охарактеризував як «інформаційний психоз», завдяки якому і досі 90 % росіян впевнені у відсутності регулярних частин російської армії на території України.

Іншими словами, у наявності маємо партикулярний вектор контрреволюційності зворотної індукції для «зовнішнього використання» в межах дії ще одного підсистемного кластера московського «розливу» «Великий» російський інформаційний «дивертисмент»: «сам вигадав, сам повірив, а результат-постмодерністська диктатура», що доповнюється його супутнім достойником: вектором партикулярності – перетворення діяльності у функцію життя заради якоїсь ідеї – конструювати драматургію світових процесів і діяти у відповідності до реакції на неї: підписав 5 лютого 2014 р. мінські угоди, і після їх «виконання» спостерігаєш за відповідними кроками протилежних сторін, а тим часом готуєш інші постмодерністські інструменти ведення війни.

Не менш «захоплюючим» дійством очільника з «білокам'яної» слід вважати його курс на повернення до схеми незламної орієнтації виключно на відродження духовних цінностей радянського періоду або пріоритет

¹⁰⁸ Фрейд З. Почему война [Электронный ресурс] // Психоанализ. Религия. Культура. М.,1992. URL: <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/316.pdf>

прорадянського «імперського рестрикту» з оглядкою на героїзацію його «славного минулого». Використання подібного партикулярного вектору контрреволюційності було обумовлено системним впровадженням в суспільну свідомість соціуму Росії особливої національно-психологічної парадигми, спрямованої з одного боку на зміну структури україно-російських відносин, а з іншого – жорстку націленість російських ЗМІ на «викриття» нібито розгулу в самій Україні фашизму, націоналізму і «жидобандерівщини». Тобто повну протипагу тому, що дійсно привносить тепер вже в український соціум морально-етичний кодекс Революції Гідності, проголошений Майданом. А в якості особливої новації у пропагандистській антитезі Кремля це стало презентуватись в інформаційному полі Росії як «друга хвиля руйнації пострадянського світу». Іншими словами «а-ля остаточна реанімація Радянського Союзу» або на практиці «разводка на врага» в особі зв'язки «Україна, Майдан, Революція».

Наступним ідейним підґрунтям всієї антиукраїнської кампанії став предмет «правових» дій – фундаментальне право захисту російськомовного населення (правда так і залишилась незрозумілою подальша доля останнього, що проживало в Центральній Азії, і приблизно його більш ніж мільйонна кількість, зокрема у Туркменістані. Певно вона «вирішилась» сама собою лише завдяки існування там газу та нафти).

Очевидно, що віртуальне збурення патріотизму на хвилі антиукраїнської істерії стало ключовим механізмом інформаційної війни, яка на фоні грошових субсидій, стала резонансною технологією спроб повалення і зміни інститутів існуючої влади в Україні у період вже після Революції Гідності. А головною метою партикулярного вектору контрреволюційності, що відповідно задіяний у функції масової маніпуляції суспільною свідомістю

в державі Росія є¹⁰⁹:

- внесення у суспільну та індивідуальну свідомість ворожих для України шкідливих ідей та поглядів;
- дезорієнтація та дезінформація мас;
- послаблення певних переконань, устоїв;
- зажакування власного (російського) народу образом ворога;
- залякування супротивника (будь-якого) своєю могутністю.

«Приватизація» провладною топ-особою ролі месії та провідника певних християнських цінностей, впровадження в широкий політичний вжиток гасел типу «Руський мир», «Новоросія» тощо, подання себе як унікального суб'єкта, що відповідає смаковим стандартам найширшої аудиторії – все це є акцентованими складовими надмірної самомотивації у вигляді не тільки нестримного процесу постійної демонстрації через ЗМІ власного «завжди живого і певно незвично чарівного (для когось) оголеного торсу», особливо під час літньої відпустки 2017 р., а також і відвертого морального соліпсизму (філософської теорії, коли об'єктивний світ існує лише у свідомості індивіда). Очевидно це і складає ключові функціональні основи публічного іміджу очільника Росії. При цьому в інформаційному полі ніби поступово, але досить наполегливо конвертується образ кремлівського лідера як носія метафізичної відповідальності за все, що відбувається як в Росії (це – безперечно), так і в усьому світі (останнє, як ми вже побачили, є досить сумнівним).

У реальності ж такий месіанський наступ є не чим іншим як концептуальним проектом власного «постмодерністського авторитаризму», який межує з закамуфльованим імперіалізмом. Він же не стільки запроваджує, скільки нав'язує своє розуміння суверенітету за етнічною ознакою. Відтворення ж своїх владних амбіцій здійснюється на емоційному

¹⁰⁹ Лубкович І. Інформаційна війна: загроза інформаційній безпеці України [Електронний ресурс] / ред. Львівського національного університету ім. Івана Франка. URL: http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/Internet/PART-2_3.htm

рівні через канали інформаційної складової.

Саме у такий спосіб культивується особливий вид комплексного структурного ресурсу, який вважається пропозицією (читай прямо – примусом) особистісного розуміння «нових сенсів», «карнавалу заборон» і «приборкання братів по периметру» і вкладає в нього інструментарій як постійного тримання в шорах власного контролю Росії, України, країн близького зарубіжжя, так і зберігання перед Заходом можливої загрози застосування ядерної зброї.

Іншими словами, це власне і є вибудовування прем'єрного «імперського рестрикту» як симбіозу вказаних партикулярних векторів контрреволюційності для продовження режиму своєї влади, термін якої він окреслює рамками опцій власного бажання і можливостями їх майбутнього продовження. З точки зору класичних канонів теорії міжнародних відносин поведінкові аспекти (особливо в частині імітації повної його непричетності до агресії і військового втручання на сході України) багатьма експертами розглядається як навмисний і чітко розрахований фарс. Проте, як відомо, фарс, на жаль, не можна повернути назад...

Таким чином, у підґрунті алгоритмів постреволюційності, обох спрямувань, лежить узагальнююча категорія амбівалентності, яка має історичний допуск на її подальше продовження.

2.7. Цивілізаційне значення міжнародного наукового обміну в умовах глобалізації

Розвиток сучасної цивілізації важко уявити без постійного вдосконалення науково-технологічного потенціалу, як кожної країни окремо, так і всього людства загалом. Разом з тим, саме специфіка трансформацій цивілізаційної структури світу (тисячоліття фактично автономного розвитку локальних цивілізацій, а також непростий та тривалий процес їх зближення в подальшому) зумовила нерівномірність розвитку освітнього та

технологічного рівня на рівні держав та цілих регіонів (наприклад Європи та Африки). Відповідно для держав, які внаслідок особливостей історичного та соціокультурного розвитку не являються лідерами в галузі освіти і науки, саме міжнародний науковий обмін здатний допомогти у вирішенні проблеми подолання відставання та підвищення власного науково-технічного потенціалу.

Сучасні міжнародні зв'язки засновані на взаємному обміні не тільки політичною, економічною та правовою інформацією, але й науковою також, остання використовується при підготовці спільних рішень на міждержавному та міжвідомчому рівнях з актуальних проблем сьогодення. В умовах домінування глобального формату конкуренції та зростання взаємозалежності між країнами актуалізується значимість наукових обмінів в процесах світогосподарських трансформацій та міжнародних зв'язків. У зв'язку з цим, особливої ваги набуває формування єдиного міжнародного наукового простору, що сприяє найбільш ефективному вирішенню актуальних проблем інтеграції. Також це сприяє реалізації завдань організації міжнародної комунікації та міжнародного наукового обміну.

Вплив глобалізаційних процесів на різноманітні галузі сфери людської діяльності проявляється по-різному. Однак чи не найбільше він простежується в науково-технічній сфері – наука сьогодні перебуває в епіцентрі глобалізації. Саме тому аналіз розвитку міжнародних науково-технічних обмінів на сучасному етапі розвитку світової цивілізації має здійснюватися з урахуванням впливу на нього глобалізаційних процесів, які набувають в науковій сфері певних особливостей та специфіки.

Найважливішими факторами, що викликають трансформації міжнародного науково-технічного обміну, є технологічні новації, перш за все ті, які стосуються способів поширення інформації. Питання ефективної реалізації цих змін в контексті глобалізаційних процесів набуває особливого

значення на сучасному етапі, оскільки міжнародний науково-технічний обмін є одним з ключових процесів розвитку світової економіки.

Не менш важливим для систематизації та практичного застосування науково-технічних обмінів є ідентифікація їх форм з огляду на посилення впливу науково-технічного прогресу на темпи, характер і напрямки розвитку усіх сфер життєдіяльності суспільства як на національному, так і на міжнародному рівні.

Основи наукового підходу до проблематики міжнародного наукового обміну були закладені ще в концепціях світосистемного аналізу теоретиків геополітики Ф. Ратцеля, Х. Макіндера та І. Валлерстайна, які протягом останніх кількох десятиліть виокремились у впливовий напрямок сучасної соціально-політичної теорії.

Теоретичним та практичним засадам дослідження специфіки міжнародного наукового обміну присвячено праці як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, серед яких: А. Абрамян, Дж. Адамс, В. Білозубенко, Т. Ветрова, І. Герасимова, В. Заварзін, О. Зернецька, С. Козьменко, Н. Мешко, Л. Москалик, Х. Раш, С. Терєбова, М. Трифонова. Відзначимо, що переважна більшість з них розглядають науковий обмін через призму економічних відносин, а підходи до з'ясування цього процесу є доволі одноманітними. В більшості випадків міжнародний науково-технічний обмін ототожнюється лише з міжнародним трансфером технологій. Віддаючи належне працям вітчизняних і зарубіжних дослідників, зауважимо, що характер та масштаби розвитку міжнародного наукового обміну у контексті глобалізаційних процесів зумовлюють необхідність подальших наукових пошуків його особливостей. Зокрема доцільним є дослідження особливостей розвитку міжнародного наукового обміну в умовах глобалізації та з'ясування його впливу на розвиток науково-технічних відносин між країнами.

Глобальні процеси інтеграції, що характерні для сучасної моделі розвитку суспільства, хоча і передбачають приблизно однаковий рівень

науково-технологічного розвитку в усьому світі, однак варто визнати, що з огляду на історичне формування центрів наукових знань в різних країнах світу, він нерівномірний. Більше того, навіть рівень самих наукових центрів може кардинально відрізнятись один від одного як за сферою наукових досліджень, так і за станом розвитку. Науково-технічний обмін дозволяє долати ці розбіжності, об'єднувати різні наукові знання, відкривати нові горизонти у сфері досліджень та застосування наукових розробок. Науково-технічний обмін дозволяє використовувати різні підходи до вирішення однієї проблеми і фактично є двигуном наукової думки і науково-технічного прогресу в цілому.

Директор з оцінки досліджень компанії Evidence, що входить до складу Thomson Reuters – одного з найбільших у світі постачальників аналітичної інформації, Джонатан Адамс зазначає, що нові моделі співпраці змінюють глобальний баланс науки. Тому сьогодні супердержави повинні йти в ногу з часом, щоб не залишитися осторонь. Він припускає, що домінуюча у дослідницькому світі ще з 1945 р. наукова «Атлантична вісь», куди входять авторитетні держави Європи та Америки, навряд чи буде основною до 2045 р., або, можливо, навіть до 2020 р.¹¹⁰.

Це означає, що географія науки зазнає принципових змін, обумовлених передусім міжнародним науково-технічним обміном. Мережі дослідницької співпраці розширюються в кожному регіоні земної кулі. Нові регіональні наукові об'єднання змінюють глобальний баланс дослідницької діяльності, а дослідницькі мережі стають сьогодні інструментом міжнародної дипломатії. Активізація процесів міжнародних наукових обмінів спонукає наукові супердержави виходити зі своїх комфортних зон, щоб не відставати від динамізму нових гравців у сфері науково-технічного співробітництва.

Загальновідомо, що знання краще передаються та об'єднуються за допомогою співпраці. Міжнародний науково-технічний обмін як сукупність

¹¹⁰ Adams J. Collaboration: The rise of research networks // Nature. 2012. Vol. 490. P. 335.

економічних відносин між суб'єктами різних країн з приводу обміну і використання результатів науково-технічної діяльності зазвичай трактують у широкому та вузькому значеннях. У широкому сенсі під ним мають на увазі проникнення будь-яких науково-технічних знань та обмін виробничим досвідом між країнами, а у вузькому – передачу науково-технічних знань і досвіду, що відноситься до відтворення конкретних технологічних процесів¹¹¹.

Особливості міжнародного науково-технічного обміну зумовлені специфікою предмету обміну – новими знаннями, які в глобалізованому суспільстві мають вільний характер і можуть використовуватися неодноразово. Головним предметом міжнародного науково-технічного обміну є міжнародна передача технологій, яка виділяється як самостійне явище – міжнародний трансфер технологій¹¹² та специфічний товар¹¹³.

Науково-технічний обмін прийнято диференціювати за способами передачі інформації та технологій – комерційний і некомерційний¹¹⁴. Некомерційний науково-технічний обмін передбачає відсутність грошових зобов'язань між сторонами-учасниками. До цієї категорії, як правило, відносять науково-технічні публікації; особисті контакти вчених і фахівців у процесі обміну інформацією на міжнародних конференціях, виставках, симпозіумах, семінарах, а також у результаті відряджень за кордон, навчання, стажування; академічну мобільність тощо¹¹⁵.

Науково-технічний обмін на комерційній основі відбувається тоді, коли покупець оплачує передані продавцем науково-технічні знання.

¹¹¹ Білозубенко В. С. Складові міжнародних науково-технічних зв'язків // Вісник економіки транспорту і промисловості. 2010. № 32. С. 78.; Мешко Н. П., Попова В. А. Основні тенденції розвитку міжнародної торгівлі технологіями [Електронний ресурс] // Ефективна економіка. 2012. № 3. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=980> (дата звернення 27.05.2019)

¹¹² Див.: Білозубенко В. С. Знач. твір. С. 78.; Заварзин В. М. Структурные сдвиги в международном технологическом обмене // Российский внешнеэкономический вестник. 2009. № 6. С. 25.

¹¹³ Терехова С. В. Трансфер технологий как элемент инновационного развития экономики // Проблемы развития территории. 2010. № 2 (50). С. 34.

¹¹⁴ Москалик Л. Тенденції глобалізації ринку технологій // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2012. Випуск 30. С. 355.

¹¹⁵ Терехова С. В. Знач. твір. С. 34.

Найпоширенішою сучасною формою передачі науково-технічних знань на комерційній основі дослідники вважають міжнародну торгівлю ліцензіями¹¹⁶.

Некомерційні форми передачі технології не потребують жорстокої регламентації. Комерційні ж форми передачі технології оформляються у вигляді договору (ліцензійного, про науково-технічне співробітництво, про спільне виробництво або договору купівлі-продажу).

Науково-технічна та інформаційна революція минулого століття не тільки докорінно змінила умови та характер економічного розвитку різних частин планети, але і вплинула також на структуру міжнародного обміну. Сьогодні провідну роль головного виробничого ресурсу найбільш розвинених країн відіграють знання та інформація. Становлення цього укладу значною мірою визначає загальну ситуацію в світовому господарстві та місце країн у міжнародному поділі праці.

Завоювання ринків і утримання позицій на них тепер все більше залежить від здатності країн витримувати динамічну технологічну і організаційну конкуренцію, яка базується на інноваціях¹¹⁷. Це, в свою чергу, спричиняє прискорене зростання міжнародного обміну технічно складною продукцією і зміну характеру конкуренції на світових ринках.

Останнім часом все більше наголошується на тому, що в умовах глобалізації міжнародний трансфер технологій і науково-технічне співробітництво є базовою основою підйому і швидкого зростання економіки країни¹¹⁸. Отже, зростання наукоємності самих товарів і послуг, як основна ознака сучасності, а також нерівномірність розвитку країн світового господарства в науково-технологічній сфері призводить до того, що обмін технологіями займає усе більш значне місце в міжнародних відносинах.

¹¹⁶ Абрамян А. А. Международный обмен технологиями [Электронный ресурс] // Сервис в России и за рубежом. 2007. № 2 (2). С. 13. URL: <https://readera.ru/mezhdunarodnyj-obmen-tehnologijami-14056813> (дата звернення 16.07.2019); Див.: Москалик Л. Зазнач. твір С. 351.

¹¹⁷ Див.: Абрамян А.А. Зазнач. твір. С. 11.

¹¹⁸ Див.: Терехова С.В. Зазнач. твір. С. 32.

Глобалізація, як об'єктивно-суб'єктивний процес, з одного боку, розвивається незалежно від волі самих суб'єктів, а з іншого – передбачає активну безпосередню участь суб'єктів в динаміці глобальних проблем і характеризується істотною нерівністю її учасників¹¹⁹.

Сьогодні наукову сферу неможливо уявити без добре налагоджених контактів із зарубіжними науково-дослідними установами. Без цієї взаємодії підтримувати рівень розвитку науки на належному рівні неймовірно складно. Глобалізація наукової сфери проявляється в необхідності постійної взаємодії з колегами, а також і в потребі максимально швидкого доступу до результатів новітніх досліджень.

Протягом останніх років увагу все більшого числа дослідників з різних галузей знань привертає феномен академічної мобільності з огляду на зростаючу значимість міграції вчених в умовах глобалізації науки і зростання кількості міждисциплінарних досліджень.

На сьогоднішньому етапі розвитку глобалізаційних процесів міжнародне наукове співробітництво та інтеграція у галузі досліджень сприяють посиленню академічної мобільності як важливої складової міжнародних наукових обмінів. Обмін вченими та спеціалістами виступає своєрідним каталізатором процесів модернізації наукової сфери, забезпечує її органічне входження в міжнародний науковий простір. Підвищення мобільності вчених та спеціалістів стає потребою часу, оскільки цей процес дозволяє знайомитись з глобальними тенденціями розвитку світового наукового простору, посилює академічну та культурну інтернаціоналізацію.

Тенденції до глобалізації суспільного розвитку, що є незворотними у XXI ст., а також очевидна залежність прогресу кожної країни від здатності спілкуватися із світом висувують на перше місце наукову сферу, що

¹¹⁹ Герасимова И. А., Грибова Е. В. Тенденции развития науки и образования в аспекте глобализации // XVI Международная конференция памяти профессора Л. Н. Когана (90-летие со дня рождения) «Культура, личность, общество в современном мире: Методология, опыт эмпирического исследования», 21-22 марта 2013 г. Екатеринбург : УрФУ, 2013. С. 904.

продукує нові знання. Вирішення багатьох нагальних проблем світового наукового простору забезпечується за допомогою великих міжнародних проектів і програм, які також реалізуються в процесі наукових обмінів.

Обмін вченими та спеціалістами в частині підвищення академічної мобільності, проведення спільних нарад і наукових форумів, обмін науковими публікаціями, проведення спільних наукових досліджень, стажування в наукових установах – далеко не повний перелік каналів, які забезпечують реалізацію програм міжнародних наукових обмінів.

Важливими складовими міжнародного науково-технічного співробітництва є обмін науково-технічною інформацією, доступ до глобальних інформаційних ресурсів, підвищення ролі передачі знань. Помітну роль в даному аспекті відграють інформаційно-комунікаційні технології, що дозволяють формувати бази даних, глобальні мережі передачі, зберігання і поширення інформації, а також сучасну техніку для її обробки.

Інформаційні технології, що стрімко розвиваються за останні роки майже у всьому світі, стали рушійною силою науково-технічного прогресу. Новою формою комунікації, а також засобом для реалізації наукових обмінів є соціальні наукові мережі. За допомогою соціальних мереж для вчених будь-який дослідник може налагодити співпрацю зі своїми колегами і отримати доступ до їхніх робіт. Важливу роль соціальні наукові мережі відіграють в процесі з'ясування ступеня розробленості наукової проблеми, а також допомагають відстежувати процес вивчення конкретної проблематики у своїй галузі. В кінцевому результаті саме завдяки обміну інформацією і досвідом між учасниками мережі підвищується ефективність діяльності всіх її учасників.

Одним із важливих чинників науково-технічного потенціалу є рівень розвитку вже існуючих технологій, а також їх передача від наукової сфери до виробничої, тобто обмін технологіями. Стрімке зростання науково-технічного обміну на сучасному етапі розвитку дає підстави вченим говорити

про становлення в останній чверті ХХ ст. нового єдиного ринку – технологічного, для якого характерними є міжнародна передача та міжнародний обмін технологіями на комерційній або безоплатній основі¹²⁰.

Передача технологій між окремими країнами відбувається, перш за все, шляхом обміну новою науково-технічною інформацією. Отже, виникнення і реалізація нових технологій є і продовжують залишатися важливими факторами, що впливають на розвиток міжнародних науково-технічних обмінів. Однак, у цьому випадку слід мати на увазі, що міжнародна передача технологій повинна забезпечуватися правовим захистом і регулюватися правовими інструментами – патентами, ліцензіями, копірайтами (право відтворення), товарними знаками, авторськими правами тощо.

Одним із проявів міжнародних науково-технічних обмінів є також міжнародна технічна допомога, метою якої є доповнення та підвищення рівня, необхідного для розвитку знань, виробничих навичок чи кваліфікації. Така допомога дозволяє країнам-одержувачам зорієнтуватися у напрямках бурхливого розвитку науки і техніки, одержувати необхідну науково-технічну інформацію, залучатися до виконання міжнародних програм і проектів тощо. Технологічна допомога здійснюється у різних формах, основними з яких є технологічні гранти, співфінансування технічного сприяння і лізинг. Добір правових інструментів визначається характером і напрямками науково-технічного співробітництва¹²¹.

Розвиток міжнародних науково-технічних зв'язків в умовах глобалізації зумовлений розширеним використанням технологічних нововведень, з одного боку, а з іншого – однією з найважливіших передумов стабільного і прискореного науково-технічного розвитку є диверсифіковані міжнародні зв'язки. Найважливішою особливістю розвитку сучасної науки є різке посилення такої її складової, як науково-інноваційна діяльність, яка все

¹²⁰ Ветрова Т. В. Формы организации международного обмена технологиями в условиях интеграции науки и бизнеса // На пути к гражданскому обществу. 2016. № 2 (22). С. 32.

¹²¹ Див.: Білозубенко В.С. Знач. твір. С. 78.

більше впливає на прогрес у всіх основних сферах життєдіяльності суспільства¹²².

Глобальна система міжнародних науково-технічних обмінів на етапі її бурхливого розвитку зазнає еволюційних змін під впливом соціально-економічних, інституційних і технологічних чинників. Все більше дослідників схильні вважати сучасні міжнародні науково-технічні зв'язки новим загальноцивілізаційним рівнем партнерства, яке охоплює не тільки спільне генерування, але і обмін та використання нових знань і технологій¹²³. Отож, міжнародний науково-технічний обмін в сучасних умовах є важливою складовою науково-технічних зв'язків.

Наукова діяльність завжди вимагала від вчених обміну досягнутими результатами зі своїми колегами, що, у свою чергу, спричинило розвиток глобальної комунікації. Без інтеграції зі світовим науковим простором, без просування наукових доробків та обміну досвідом неможливо уявити сучасного вченого¹²⁴.

Найпростіший і загальновідомий шлях до цього – публікація статей у наукових журналах і участь у роботі наукових конференцій. У контексті сучасних тенденцій – це публікація у фахових журналах, що входять до міжнародних наукометричних баз та участь у міжнародних конференціях.

В умовах глобалізації обмін науковими публікаціями реалізує інтегруючу функцію – сприяє активному входженню національної науки у світове наукове співтовариство. За кількістю цитованих публікацій визначають вагомість результатів наукових досліджень, їхню цінність для світової науки. Результати аналізу часто цитованих робіт дають можливість

¹²² Трифонова М. К. Развитие науки в контексте глобализации // Культура народов Причерноморья. 2012. № 220. С. 145-148.

¹²³ Див.: Білозубенко В.С. Знач.твір. С. 77.

¹²⁴ Козьменко С. М. Виклики на шляху інтеграції у міжнародний науковий простір // Вища освіта України. 2014. № 3. С. 24.

виявляти перспективні напрями наукових досліджень як вітчизняних, так і світових¹²⁵.

Сьогодні наукові обміни проходять апробацію в практиці міжнародних науково-технічних зв'язків, які стимулюються чи стримуються дією внутрішньої та зовнішньої політики країн і стають невід'ємним елементом наукової дипломатії. Яскравим прикладом наукової дипломатії можуть слугувати цивільні наукові обміни між Сполученими Штатами Америки і Радянським Союзом протягом усього періоду холодної війни, коли офіційні дипломатичні зв'язки були майже припинені.

Обмін науковими ідеями в ході особистих зв'язків між вченими призводить до появи нових партнерств, які часто виходять за межі національних кордонів, і, як правило, мають довгострокову тенденцію, що, в свою чергу, сприяє забезпеченню довгострокових міжнародних відносин в галузі науки і техніки.

Попри те, що вплив глобальних соціальних процесів на окремі складові людської життєдіяльності характеризується далеко не однозначно, можна стверджувати, що сукупні зусилля вчених різних країн в процесі наукових обмінів розширюють межі пізнання. Наукові обміни створюють також можливості для підвищення обізнаності серед наукової спільноти в тих країнах, де рівень науково-технологічного розвитку ще не достатньо високий.

У впливових наукових журналах з високим імпаکت-фактором сьогодні нормою є статті з міжнародним співавторством. Так, у науковому журналі «Science», який разом з «Nature» вважається одним з найпрестижніших для публікації результатів досліджень з усіх галузей науки, статті у співавторстві

¹²⁵ Мирончук О. А. Трансформація міжнародного наукового співробітництва в умовах глобалізації // Ціннісний вимір розвитку цивілізацій і глобалізація: збірник наукових праць / за заг. ред. О. В. Зернецької / Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 182.

з міжнародними співавторами стали нормою – вони становлять майже 60 % усіх публікацій. У 1992 р. цей показник складав трохи менше 20 %¹²⁶.

Постійна співпраця виключно зі своїми однодумцями майже завжди буде приводити до одних і тих же рішень. Для того, щоб знаходити нові цікаві рішення, необхідно обговорювати проблеми з особами, що мають іншу наукову та освітню базу, підготовку і погляди. Зокрема, завдання розвитку української науки мають передбачати формування такої моделі міжнародних науково-технічних обмінів та міжнародної інтеграції в галузі досліджень і технологічного розвитку, яка дозволяє захистити ідентичність вітчизняної наукової сфери та державні інтереси в умовах інтернаціоналізації науки і підвищити ефективність української науки за рахунок взаємовигідної міжнародної взаємодії. Прогрес науки вимагає застосування різних типів міжнародного наукового обміну, здійснюваного як на міждержавному, так і недержавному рівнях. Характерною особливістю розвитку міжнародних наукових обмінів є тенденція до їх розширення та вдосконалення, урізноманітнення форм, вироблення дієвого механізму здійснення наукових контактів через призму національних здобутків і врахування інтересів безпосередніх суб'єктів науково-технічного співробітництва, а також сталість цього процесу.

Як свідчить практика міжнародних наукових контактів, найбільш ефективною їх формою є двостороннє співробітництво. Проведення спільних розробок сприяє поглибленню наукових пошуків, організації та проведенню їх на високому кваліфікаційному рівні, значно прискорює дослідницькі роботи, забезпечує швидке розв'язання багатьох глобальних проблем при менших економічних витратах.

Виникнення цілого комплексу складних та нових за своїм характером глобальних проблем вимагає активних спільних дій, пошуку нових форм

¹²⁶ Holt R. Scientific drivers for diplomacy [Electronic resource] // Science & Diplomacy. 2015. Vol. 4. No. 2. URL: <http://www.sciencediplomacy.org/perspective/2015/scientific-drivers-for-diplomacy> (дата звернення 08.05.2019)

науково-технічних зв'язків та удосконалення традиційних форм наукових контактів, передусім наукових обмінів, які не втратили свого значення і сьогодні.

В процесі міжнародних наукових обмінів якісно новим етапом в організації та використанні науково-технічної інформації є перехід до нових комп'ютерних технологій, що вже сьогодні помітно позначився на інформаційному забезпеченні науковців: змінюється методологія інформаційної діяльності, значно прискорюється процес інформаційного обміну, розширюються можливості користувачів інформаційними ресурсами. Не дивно, що запровадження сучасних інформаційних технологій в ході міжнародних наукових обмінів практично в усіх розвинених країнах розглядається як одне з найважливіших завдань держави.

Країни Західної Європи, США, Японія, Китай останнім часом ініціюють нові форми міжнародних наукових обмінів, створюють різноманітні фонди з наукового співробітництва, пропонують нові програми наукової співпраці з метою налагодження стійких довгострокових каналів міжнародних наукових обмінів та їх подальшої інтенсифікації.

З огляду на те, що основою науково-технічних взаємовідносин, які виникають в процесі науково-технічного співробітництва, є обмін результатами наукових досліджень, технологічними новаціями, найсучаснішим технологічним досвідом, то розробка нових науково-технічних досягнень та міжнародний обмін ними будуть мати все більш зростаючий вплив як на розвиток окремих національних економік, так і на всю сферу міжнародних економічних і політичних відносин. Зрештою, цілком слушним є твердження, що комунікація в різних її проявах і масштабах – від міжперсональної до глобальної – буде й надалі рушійною силою розвитку історії XXI ст.¹²⁷.

¹²⁷ Зернецька О. В. Глобальна комунікація: монографія. К.: Наукова думка, 2017. С. 340.

Отже, міжнародний науково-технічний обмін є невід'ємною складовою сучасних глобалізаційних процесів, який передбачає не тільки переміщення, але й поширення технологічних знань, виступає складним видом комунікацій, а також стимулює створення нових споживчих цінностей. Як інструмент залучення і освоєння передових технологій, він є важливим фактором технологічного розвитку та важливим елементом міжнародних науково-технічних зв'язків.

Перетворення науково-технічного прогресу в один з найважливіших чинників порівняльних переваг країн, що визначає їх позиції на світовому ринку, істотно підвищує роль і значення міжнародного науково-технічного обміну у системі міжнародних науково-технічних зв'язків. Наукові обміни є важливою складовою усього комплексу міжнародного науково-технічного співробітництва. Тенденція зростання темпів, обсягів та значення міжнародних науково-технічних обмінів є найбільш характерною ознакою сучасної науки і важливим інструментом її глобальної інтернаціоналізації.

2.8. Глобальні проблеми розвитку цивілізацій та формування глобальних цивілізаційних цінностей

У XXI ст. домінуючою тенденцією світового розвитку стає глобалізація, яка поряд з прогресивним соціально-економічним розвитком більшості країн світу породжує і глобальні проблеми.

Глобальні проблеми – це загрози XXI ст., які при відсутності заходів щодо їх вирішення здатні поставити людство на грань повного знищення. Вони зачіпають кожну людину на планеті, загрожують всьому людству і можуть бути вирішені тільки спільними зусиллями.

Серед глобальних варто виділити такі основні проблеми:

Екологічна, яка знаходить прояв у забрудненні навколишнього середовища, скороченні відновлюваних та невідновлюваних ресурсів,

зменшенні біорізноманіття, опустелюванні, зміні клімату, забрудненні повітря і водного шару.

Загроза світової війни, яка може призвести до застосування атомної й інших видів зброї масового знищення.

Погіршення демографічної ситуації. Основними її результатами є перенаселення планети, брак необхідних ресурсів для забезпечення життєдіяльності людей.

Розрив в розвитку між багатою Північчю та бідним Півднем, що знаходить прояв у збільшенні розриву в соціально-економічному розвитку країн, що розвиваються та країн «золотого мільярду» більш ніж в 70 разів, зростаючій бідності цілих регіонів світу.

Загрози, що пов'язані з тероризмом гіпотетично можуть спровокувати світову війну, масову загибель людей.

Наркаторгівля і її наслідки ведуть до підриву генофонду людства.

Розповсюдження епідемій призводить до загибелі, здебільшого, населення нерозвинених країн.

Незважаючи на прогрес в боротьбі з бідністю, голодом і хворобами, в світі посилюється нерівність, про що свідчать численні акції протесту, які відбуваються у багатьох країнах світу. Про це йдеться в доповіді Програми розвитку ООН (ПРООН) за 2019 р. «За рамками доходу, за рамками середніх показників, за рамками сьогодення: нерівність в людському розвитку в XXI столітті»¹²⁸. Його автори зазначають, що розрив в базовому рівні життя мільйонів скорочується, тобто все більше людей мають можливість придбати товари першої необхідності. Однак виникають нові форми нерівності – вони проявляються в сфері освіти і доступу до технологій. На благополуччя людей також впливає зміна клімату. На думку експертів ПРООН, якщо не вжити заходів, то прірва, що розділяє різні

¹²⁸ Доклад ООН: рост неравенства – главное препятствие для развития. [Електронний ресурс]. URL: <https://metallurgprom.org/articles/digest/2333-doklad-oon-rost-neravenstva-glavnoe-prepjatstvie-dlja-razvitija.html> (дата звернення 12.12.2019)

верстви населення і країни, розшириться до масштабів, яких не бачив світ з часів промислової революції.

Зважаючи на це, ПРООН рекомендує урядам переглянути програми в галузі освіти і забезпечення соціальної захищеності. Експерти підкреслюють, що людина опиняється в нерівних умовах з іншими ще до свого народження, а прояви несправедливості супроводжують її протягом усього життя. Вони закликають держави змінити такий стан справ і вкласти кошти в освіту, охорону здоров'я і збалансоване харчування підрастаючого покоління. Такі інвестиції допомагають людині знайти своє місце у житті, а в подальшому сприяють підвищенню рівня його доходів і його продуктивності на ринку праці.

У ПРООН також відзначають, що в країнах з найбільшою продуктивністю, як правило, доходи розподіляються більш рівномірно. Це забезпечується за рахунок підтримки профспілок, забезпечення мінімальної заробітної плати, заходів соціального захисту, а також більш широкого представлення жінок на ринку праці. У доповіді підкреслюється роль оподаткування, яке має прямий зв'язок з виділенням державних коштів на охорону здоров'я, освіту і розвиток «зеленої» економіки¹²⁹.

Усі ці проблеми пов'язані з існуванням і розвитком людства у цілому і обумовлені збільшенням масштабів впливу діяльності людства на навколишнє середовище, з протиріччями цивілізаційного розвитку, нерівномірністю соціально-економічного, політичного, науково-технічного, культурного, освітнього, духовного розвитку держав і народів. Особливістю глобальних проблем є їх всесвітньо-історичний та цивілізаційний характер, так як вони зачіпають інтереси всього населення Землі. Будь-яка з цих проблем, зважаючи на можливі наслідки впливу на розвиток світової цивілізації, має величезне значення.

¹²⁹ Див.: Доклад ООН: рост неравенства. Зазнач. твір.

Всі глобальні проблеми кінець-кінцем впливають на людину – її життя, здоров'я, розвиток особистості, духовності, творчих та професійних здібностей тощо. Сучасна цивілізація має визначити варіант свого життєзабезпечення через вирішення глобальних розбіжностей та усунення глобальних загроз. Парадигма розвитку людства відповідно до нової суспільно-історичної реальності має бути адекватною та конструктивною, інакше можливе загострення глобальних конфліктів та їх переростання у кризу цивілізації.

Деякі зарубіжні вчені досліджують у своїх працях питання глобальних криз і можливості втілення радикальних заходів щодо зміни згубного вектора розвитку цивілізації. Так, Дж. Мартін, засновник Школи Мартіна в Оксфордському університеті, аналізуючи глобальні загрози, що пов'язані з технологіями, демографічною, соціальною, політичною ситуацією, кліматом, енергетикою та шляхи їх подолання, акцентує увагу на необхідності розробки таких нових технологій, як штучний інтелект, нанороботи, квантові комп'ютери, генна інженерія та інші, які можуть дати людству шанс на виживання. Він впевнений, що розвиток техногенної цивілізації ускладнюється неминучими змінами у навколишньому середовищі, які не тільки можуть призвести до масового зникнення представників тваринного і рослинного світу, а й загрожують існуванню власне людини як біологічного виду.

Тему планетарних викликів у своїх роботах розробляє і вчений-філософ Д. Дубровський, фахівець з питань штучного інтелекту. На думку вченого, найбільш ефективним є шлях еволюційного трансгуманізму в руслі конвергентного розвитку НБІКС-технологій, що спирається на порівняно розвинену теоретичну базу інформатики, кібернетики, робототехніки та використовує досягнення соціогуманітарних дисциплін, психології, генетики і нейронауки. Цей шлях створює перспективу радикального продовження життя аж до кібернетичного безсмертя, а також формує систему смислів і

цінностей, що розширює горизонт нашої біологічно обмеженою ментальності. Крім того, еволюційний трансгуманізм сприяє паралельним процесам дослідження біологічних систем і підтримці умов збереження життя на Землі, створює умови для освоєння космосу, збереження і розвитку людського розуму¹³⁰.

А. Назаретян у своїх дослідженнях аналізує серію незалежних розрахунків, проведених вченими різних спеціальностей в Австралії, Росії та США. Аналіз встановив, що приблизно у середині цього століття гіперболічна крива, яка відображає прискорення еволюційних процесів протягом мільярдів років, перетворюються у вертикаль. За логікою, за цим може слідувати або «спадна гілка» всесвітньої історії, або якась форма стабілізації на піку досягнутої складності, чи прорив в якісно нову еволюційну реальність. Він також бере до уваги новітній доробок в галузі астрофізики, який полягає в тому, що розум розглядається як фундаментальний космологічний фактор, здатний грати ключову роль у подальшій еволюції Метагалактики.

В епоху глобалізації соціально економічна модернізація зумовила появу нових соціально-економічних явищ, які потребують наукового осмислення. В умовах прискорення темпів трансформації сучасних суспільств, масштабних змін, що охоплюють усі країни світу, наростаючих протиріч між системами цінностей різних цивілізацій і народів стає необхідним вивчення глобальних універсальних цінностей, що знаходяться в основі діалогу в міжнародних і міждержавних відносинах.

Світовий сталий розвиток передбачає наявність ціннісного консенсусу, що ґрунтується на глобальних універсальних цінностях при збереженні і розвитку національних культур. Соціальні цінності – це фундамент особистості, підстава для об'єднання членів різних соціальних груп. Сьогодні

¹³⁰ О новой стратегии развития человечества. Обзор конгресса «Глобальное будущее 2045» [Електронний ресурс]. URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/239008/> (дата звернення 5.12.2019)

представляється актуальним пошук та виявлення універсальних, спільних цінностей для країн з різними соціально-економічним становищем і культурою.

Проблема універсальних цінностей і уявлення про них має велике значення для подальшого розвитку міжнародного співробітництва у глобальному світі, цивілізаційного діалогу в цілому. Цінності можна аналізувати з двох ракурсів – формальної назви та змісту цінності. Парадокс поняття «глобальні цінності» полягає в тому, що з точки зору формальної назви вони дійсно є універсальними, проте з огляду на зміст, такими не являються. Якщо вважати, що глобальними цінностями є процеси, що поширюються на всій Землі і мають значимість для всіх народів планети, то, згідно з визначенням, універсальні цінності є сукупністю параметрів, головні з яких – територіальне поширення і ступінь впливу на світову спільноту. Визначення критеріїв глобальності універсальних цінностей дає можливість виділити їх в окрему групу, сформулювати їх визначення і розробити класифікацію. Віднесення універсальних цінностей до глобальних може бути здійснено через аналіз чотирьох критеріїв¹³¹:

- «загальнолюдська» і «загальнопланетарна» територіальна розповсюдженість цінностей;
- цінність є «надрегіональною», тобто властивою будь-якій цивілізації або культурі, тому всі глобальні цінності є одночасно і цивілізаційними, але не всі цивілізаційні цінності – глобальними універсальними цінностями;
- прийняття цінностей міжнародним співтовариством, вплив цінностей на їх соціокультурний і духовний розвиток;
- серйозність або незворотність наслідків компрометації і виключення цінності з безлічі цінностей світового співтовариства для всього людства.

¹³¹ Смакотина Н. Л., Гаспарішвили А. Т., Оносов А. А. Глобальные ценности на пути цивилизационного диалога: анализ субъективных представлений экспертов // Вестник Московского университета. Сер.27. Глобалистика и геополитика. 2018. №1. С. 15.

Отже глобальні цінності характеризуються масштабом впливу на світове суспільство та різні сфери його життєдіяльності. Проведемо аналіз інтерпретацій цінностей в різних політичних культурах шляхом їх класифікації. Для цього будемо використовувати метод порівняльного аналізу інтерпретацій цінностей з точки зору їх семантики.

Пропонуємо виділити глобальні цінності, які:

- формують структуру і зміст загальнопланетарної культури (визначають якість глобальної культури і динаміку її змін);
- встановлюють структуру взаємодії суспільств і держав один з одним («ціннісні основи спільних дій» – мир, справедливість, відповідальність);
- формують структуру, зміст і динаміку розвитку загальнопланетарних соціальних відносин («ціннісні основи спільних дій» – працьовитість, свобода, милосердя).

Для виявлення змісту глобальних універсальних цінностей в сучасному світі в рамках проекту «Global Values: наукове обґрунтування існування глобальних цінностей як підстави розвитку сучасного суспільства», який реалізувався в МДУ імені М. В. Ломоносова в 2018 р., було проведено опитування експертів-членів Міжнародного консорціуму глобальних досліджень. За допомогою он-лайн анкетування було опитано відомих спеціалістів із Австрії, Великобританії, В'єтнаму, Німеччини, Данії, Індії, Іспанії, Італії, Китаю, Сербії, США та Японії.

До глобальних універсальних цінностей більшість респондентів віднесли справедливість, освіту і безпеку, меншість – відповідальність і патріотизм. Найважливішою глобальною цінністю респонденти визнали справедливість, за нею – безпеку, свободу й любов до людей. Найменш важливими, на думку експертів, є прогрес і відповідальність¹³².

Результати дослідження підтвердили робочу гіпотезу учасників проекту про те, що в сучасному світі існує феномен глобальних

¹³² Див.: Смакотина Н. Л., Гаспаришвили А. Т., Оносов А. А. Знач. твір. С. 16.

універсальних цінностей. Отже, глобальні універсальні цінності формуються глобальною соціокультурою, мають загальний характер і є складовою частиною духовного життя всіх елементів світового суспільства.

У ХХІ ст. поряд з глобальними проблемами, які ми навели вище, та різними геополітичними конфліктами виникає проблема співіснування кількох цивілізацій. В умовах відносно успішного наздоганяючого типу розвитку в другій половині ХХ ст. відбувалося вирівнювання економічної і соціальної систем в частині неєвропейських цивілізацій, їх наближення до рівня соціально-економічного стану розвинених країн Заходу. Однак в ході цього процесу виникали нові протиріччя і конфлікти, факторами яких ставали поряд зі звичними економічним, політичним і національними – релігійний і культурний. Їх можна звести до одного фактору – цивілізаційного. Ми бачимо можливими два типи розвитку: інерційний, який продовжить нинішні тенденції протягом найближчих десятиліть, і конфліктний.

На основі аналізу загальних тенденцій світового розвитку перспективи взаємодії світових цивілізацій А. В. Акимов зводить до наступних сценаріїв: 1) «конвергенція цивілізацій»; 2) «Захід зберігає лідерство»; 3) «лідерство переходить до Сходу і Півдню»; 4) «боротьба за ресурси»¹³³. За нашими оцінками другий і третій сценарії по суті відображають дві можливості інерційного розвитку світової економіки з різним результатом. Вони не передбачають принципових змін у взаєминах цивілізацій, не вимагають якихось особливих заходів наддержавного управління.

Різні оцінки конвергенції цивілізацій і зміни лідерства у світовій системі узагальнює В. Белокреницький: «повертаючись до зближення Сходу і Заходу, потрібно відзначити, що існують дві точки зору на питання, як така конвергенція здатна вплинути на перспективи глобальної економіки і

¹³³ Акимов А. В. Мировые цивилизации до 2100 года [Електронний ресурс]. URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/143056/> (дата звернення 10.12.2019)

світової еволюції. Одну з них треба вважати оптимістичною, яка полягає у тому, що традиції Сходу, які склалися впродовж століть і тисячоліть, внесуть свій вклад в створення механізму власної підтримки зростання, дозволять подолати «західні» пороки безконтрольної погоні за прибутком, зможуть гармонізувати техніко-технологічний прогрес, знизити напругу в суспільстві, зменшити соціальну несправедливість. При цьому Китай і Індія повертають собі втрачене після XVII ст. лідерство у виробництві світового продукту. Крім того, підйом Східної і Південної Азії врівноважує розподіл «м'якої сили», культурно-демонстраційного ефекту, а ісламський світ стає осередком помірно месіанських уявлень, амортизатором руйнівних соціальних непорозумінь і конфліктів, найбільшим зберігачем духовних цінностей поряд з християнством та іншими релігіями.

Друга позиція – песимістична. Для її adeptів Схід залишається відсталою, нездатною до саморозвитку суспільною силою. Переважання традиційного східного елемента в загальносвітовій культурі й у всій міжнародній системі здатне, на їхню думку, заглушити потенціал економічного та політичного зростання і розвитку. Властиве Сходу прагнення до зрівняння, переважання загального над приватним, бюрократії над середнім класом, заведе в глухий кут весь процес поступального розвитку людства»¹³⁴. Перший сценарій вимагає спеціальних усвідомлених зусиль щодо управління глобальною системою для досягнення бажаного варіанту розвитку. Четвертий – небажаний може бути попереджений спеціальними заходами на міждержавному рівні. Він також потребує управління глобальною системою, але не для досягнення бажаного, а для запобігання небажаного розвитку подій. Таким чином, перший і четвертий варіанти вимагають заходів з реформування міжнародних і міжцивілізаційних відносин, їх модернізації.

¹³⁴ Белокреницкий В. Я. Восток в мирополитических процессах. Азия и Африка в истории международных отношений и современной мировой политике / Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения. Москва: ИВ : КРАФТ+, 2010. С. 306-307.

Розглянемо докладніше сценарії взаємодії світових цивілізацій, які ми навели вище. Сценарій «конвергенція цивілізацій» може здійснюватися в ході глобалізації. Передбачається, що поряд з економічною глобалізацією відбудеться певне зближення культур, особливо тих країн, народів та індивідів, які успішно вбудовуються у світову економіку. Завдання полягає в тому, щоб визначити шляхи зближення, оскільки неочевидно, що така система складеться сама по собі. Транснаціональні корпорації, які є рушійною силою глобалізації, можуть забезпечити економічне зближення країн, вирівнюючи як сферу виробництва, так і сферу споживання, однак їх можливості нівелювати цивілізаційні відмінності є незначними. Так, в країнах Перської затоки, що мають за рахунок експорту нафти можливість імпортувати всі сучасні товари, і в країнах Східної Азії з розвиненим сучасним виробництвом не спостерігається вестернізації суспільства. При конвергенції цивілізацій в результаті інтенсивного економічного, соціального, політичного та культурного спілкування різних народів в рамках світової системи відбувається не тільки вирівнювання рівнів економічного розвитку і споживання. Народи, що належать до різних цивілізацій, зближуються за своїми соціокультурними проявами настільки, що у носіїв різних релігійно-культурних традицій і систем цінностей зникає антагонізм.

Загальні для всього сучасного світу процеси індустріалізації, урбанізації, масового споживання, стандартизації, комп'ютеризації та глобалізації призводять до уніфікації цінностей, релігій і культур. Кількісні прояви тривалого співіснування представників різних цивілізацій, взаємна повага між подібними або ідентичними системами моральних цінностей забезпечують якісну зміну, виникнення нової світової спільноти. Індивіди зберігають расову та національну ідентичність, але більш їх ніщо не відокремлює один від одного (беручи до уваги успіхи автоматизованого перекладу, що робить можливим вільне спілкування представників всіх

культур). З визнанням рівноправності всіх суб'єктів економічних і політичних відносин стає можливим уникнення відкритого конфлікту в рамках світової системи, і тоді будь-яка спільна економічна діяльність не матиме обмежень за цивілізаційною ознакою, відмінності між ними стираються.

Сценарій «Захід зберігає лідерство» – це збереження сучасного стану на усе XXI ст. Такий варіант розвитку багатьма експертами навіть не ставиться під сумнів. Тим часом продовження сучасних тенденцій розвитку протягом усього нинішнього століття можливо тільки в тому випадку, якщо ЄС, США і Японія подолають проблеми у своєму економічному розвитку і зможуть вирішити кризові ситуації з ресурсами, екологією і демографією. Ще одне обмеження – наміри нових претендентів на роль світового лідера, які можуть не дозволити зберегти Заходу його провідну роль.

«Лідерство переходить до Сходу і Півдня». За таким сценарієм в процесі світового розвитку провідними країнами стають Китай і (або) Індія, які в силу поєднання певних обставин і завдяки успішній політиці урядів перехоплюють лідерство у Заході і забезпечують сталий розвиток своїх країн. Відносне послаблення Заходу, природно, не означає абсолютного зниження його ролі в економічному, військово-політичному та культурному житті світу. Заходу доведеться зайняти місце у відносинах з незахідним співтовариством у світовій системі не як провідної сили, а в якості рівного або навіть молодшого партнера.

Сценарій «боротьба за ресурси» припускає, якщо за домінуючою нині моделі розвитку споживацької економіки країнам, регіональним групам і ТНК не вдасться зберегти баланс між зростаючими потребами людей і не відновлювальними та обмежено відновлювальними природними ресурсами, що зникають, то боротьба за ресурси може призвести до тривалих, затяжних конфліктів в світовій системі. Змінити ситуацію може або поява абсолютного лідера, який насильницькими методами створить основи нового

світопорядку, або через узгодження провідними країнами стратегій розвитку і власних інтересів¹³⁵.

Поєднання кількісного і якісного підходів до довгострокового прогнозування надає можливі варіанти розвитку майбутнього, які суттєво відрізняються від «кінця історії» та сталого світового економічного розвитку. Дослідження ймовірності різних варіантів і можливостей регулювання світового розвитку стає важливим завданням наукового співтовариства.

Необхідність вирішення глобальних проблем людства в умовах глобалізації веде до посилення процесів інтеграції народів і держав в єдину цілісність, використовуючи позитивний досвід розвитку один одного. При цьому об'єднувчим фактором стають загальнолюдські глобальні цінності, які полягають у збереженні миру на планеті, забезпеченні благополуччя і безпеки людини. Тому у ХХІ ст. вирішення проблем, що пов'язані зі стабільним розвитком і формуванням умов гарантованого виживання людства, мають безперечний пріоритет. Для цього необхідно формування нової парадигми уявлення людини про всесвіт, нових глобальних гуманістичних принципів, властивих людині. Це допоможе розкрити в людині найкращі її риси і якості, такі як дружне відношення людини до людини, людини до природи, сформувані нову філософію світогляду та етичної поведінки.

¹³⁵ Див.: Акимов А.В. Зазнач. твір.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

3.1. Цінності як основа діалогу цивілізацій в глобалізованому світі

«Різноманітність теорій не може затьмарити той факт, що проблема цінностей увійшла в наш час – пізно, але однозначно – на етапі певної зрілості, яку потрібно вирішити. Цю проблему більше не можна плутати з проблемою цілей. Опоненти також погоджуються, що цілі – це те, що визначається на основі попереднього почуття цінності, а тому цінність є умовою можливих цілей»¹.

Думка, висловлена М. Гартманном у 1936 р., звучить актуально і зараз. Інтерес до питань структури, ієрархії та місця цінностей у житті людини швидкими темпами розвивався у ХХ ст., хоча витoki наукової думки про цінності можна знайти протягом усієї історії філософії, правових і політичних вчень. У наш час цінності обговорюються, насамперед, у контексті роздумів про культуру, мораль, рідше – світової політики та питань війни та миру. На нашу думку, в ХХІ ст. питання розвитку, становлення та зміни цінностей набуває особливого значення. Адже знання про те, в якому контексті існують цінності як надісторичні, ідеальні, довговічні елементи культури (наприклад, такі цінності, на основі яких формуються права людини чи демократичний устрій в державі) і якою мірою вони залежать від їх історичного трактування, є досі актуальним та малодослідженим.

Демократичні цінності, які складають «прийняті та визнані в демократії канони основних фундаментальних аксіологічних принципів, на яких базується демократичний стиль управління, – це, перш за все, свобода, рівність, справедливість, плюралізм, толерантність, верховенство права та

¹ Galewicz W. Nicolai Hartmann. Warszawa, 1987. 321 s.

повага до гідності особистості та громадянських прав і свобод»². Сьогодні ми відчуваємо підвищену потребу розуміти багатство цінностей та отримувати відповіді на зростаючі індивідуальні та соціальні моральні проблеми сучасної людини. А. Вікторська-Швецька вважає, що поняття цінності має «моральну складову, але в той же час включає низку неморальних аспектів, які слід підтримувати та зміцнювати в політичному процесі»³. Автор наголошує, що з точки зору європейської філософської традиції існує різниця між ідеалістичним розумінням цінностей та сучасною суспільно-політичною практикою, і саме з цієї причини етичні питання в політичній освіті мають важливе значення для формування демократичних поглядів та поведінки.

Безліч і різноманітність посилань на проблему сталості та змінності цінностей свідчать про її складність, а також численні онтологічні, гносеологічні, методологічні, а також історичні, соціологічні та культурні питання. І хоча ми не настільки впевнені в можливості однозначного вирішення багатопланової проблеми цінностей, можемо розглянути кілька основних проблем стосовно типологізації та ієрархії цінностей, особливостей цінностей та систем цінностей і назвати кілька основних тез стосовно цінностей у міжкультурному діалозі.

Складнощі в питанні типологізації ієрархії цінностей. Визначити або встановити єдину структуру значень тієї чи іншої групи цінностей, включаючи їх ієрархічний порядок, є проблематичним. «Наша повага до ієрархії цінностей буде нашою гідністю, і ігнорування цієї ієрархії гідності позбавляє»⁴. Питання про ієрархію цінності в рамках заданої модальності саме по собі є важким завданням, але, як написала К. Небруй в статті «Проблема впорядкування цінностей», ієрархія різних цінностей «викликає

² Wiktorska-Świecka A. Homo democraticus: o wartościach etycznych we współczesnej edukacji politycznej. Wartości społeczne w służbie publicznej / pod red. L. Dziewięcka-Bokun, J. Kędzior. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009. S. 173.

³ Там само. S. 184.

⁴ Wiśniewski R. Problemy i drogi hierarchizowania wartości. Wartości – tradycja i współczesność / pod red. D. Ślęczek-Czakon, M. Wojewody. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. S. 98.

принципову суперечку: її можна вирішити радикально негативно, стверджуючи, що через повну різницю, а отже, і різноманітність окремих цінностей, їх ієрархія неможлива, оскільки позбавлена будь-якої основи, а отже, і загального сенсу»⁵.

Здається, що об'єктивна ієрархія значень різних модальностей можлива тоді, коли цінностей багато, вони мають різні якості, залишаються у певній залежності одна від іншої. Та існує певне правило, що визначає «вищість» чи «нижчість» кожної цінності, причому ця «вищість» чи «нижчість» має залежати від суті самих цінностей, а не від штучного надавання дослідником їм «визначеного місця» в порядку.

Р. Вишневський пропонує розглядати питання ієрархії цінностей, базуючись на двох постулатах: визначенню «що є добре, а що є погано» та «що є краще від чогось іншого». Автор зазначає, що варто не лише встановити, яка цінність є «вищою», «пріоритетною» за іншу, але й визначитися, яка з них є частиною певної системи, в основі якої стоїть типологічний поділ значень, фактично, класифікація цінностей. Однак існують відмінності у рівнях між типами або класами значень. Цінності існують у порівняльному відношенні до інших цінностей. Ми визнаємо речі кращими чи гіршими, а не називаємо їх лише «хорошими» чи «поганими». Оціночна свідомість функціонує таким чином, що спочатку ми дізнаємось значення, а потім порівнюємо їх відповідно до певних «уподобань» нашої свідомості. Автор зазначає, що необхідно вивчити як валентність, так і відмінності у цінності: «Обидва способи пізнання ієрархії цінностей можна вважати рівнозначними на початковому етапі... Ми дізнаємось окремі цінності, але досить стійкі порівняльні схеми та сліди минулого досвіду

⁵ Niebrój K. Problem porządku wartości. Wartości i ich funkcje w kształtowaniu cywilizacji globalnej: Materiały z konferencji międzynarodowej, Ustroń, 13-15 maja 2003 r. / pod red. J. Bańki. Katowice, 2004. S. 75.

існують у нашій свідомості, це означає, що ми часто пізнаємо цінності в контексті інших, порівнюючи їх з іншими»⁶.

Р. Вишневський підкреслює, що історія ієрархії світу цінностей «не може бути обмежена лінійним розвитком, в якому буде розкрита об'єктивна та невизнана система цінностей», а історію людської культури можна подати як «смугу різнобарвну, розпорошену і найчастіше не гармонізовану внутрішню сутність»⁷. Тому, на думку автора, представити історію людства як історію систем цінностей – це великий виклик та дослідницьке завдання: «Кожне починання, яке прагне захопити провідні культурні тенденції та організувати їх у структурній та діахронічній (часовій) системі, здається приреченим на провал у вигляді спрощень, упущень та узагальнень».

Таблиця 3.1

Історичний розвиток систем цінностей

Філософ / Мислитель	Поділ цінностей / груп цінностей на категорії / класи				
Сократо-Платонівська традиція	гедонічні	моральні	інтелектуальні	релігійні	утилітарні
Арістотель	фізичні	зовнішні	духовні (етичні цінності)		
Епікур	природні та необхідні	природні, проте не необхідні	неприродні і непотрібні		
Аврелій Августин	вічні та тимчасові	духовні та тілесні			
Фома Аквінський	корисні (bonum utile)	приємні (bonum delectabile)	справедливі (bonum fairum)		
Блез Паскаль	чуттєві (тілесні)	духовні (інтелектуальні)	сердечні (любов у моральному та релігійному сенсі)		
Іммануїл Кант	мають ринкову ціну (Marktpreis) - вміння і старанність у праці	володіють афективної ціною (Affektionspreis) - дотепність, жива уява, веселість	мають гідність, внутрішню цінність (innere Wert) - моральні вчинки і самі людські індивідуальності		

⁶ Див.: Wiśniewski R. Зазнач. твір S. 93.

⁷ Там само. S. 94.

Серен К'еркегор	чуттєві (естетичні)	етичні		релігійні блага	
Макс Шелер	гедонічні (утилітарні, цивілізаційні)	життєві (пов'язані з добробутом, ефективністю та доблестю)	духовні (далі поділяються на естетичні, правові та моральні та пізнавальні)	релігійні (абсолютні, почуття святості)	
Микола Гартманн	гедонічні	етичні (моральні)	естетичні (світ речей та мистецтва)		
Дітріх фон Гільдебранд	життєві (корисні та гедонічні)	моральні (їх особливість полягає в тому, що вони вимагають реалізації)	культурні (когнітивні, естетичні, звичаєві)		
Роман Інгарден	пізнавальні	моральні (більш особистісні)	естетичні	соціально-звичаєві	утилітарні
Генрік Ельценберг	життєві	функціональні	ідеальні цінності		
Владислав Татаркевич	людські (когнітивні, моральні, гедонічні)	особистісно-фактичні (життєві)	речі (естетичні)		

Розроблено на основі⁸

Тому Р. Вишневський стверджує, що простіше виокремити класи цінностей, ніж впорядкувати їх за часом та еволюційним розвитком (див. таблицю 3.1). Так, наприклад, в Сократо-Платонівській традиції переважали утилітарні, гедонічні, моральні, інтелектуальні та релігійні блага. У Сократа на першому місці знаходилися духовні цінності, адже він вважав їх створення «головною метою людського життя». На думку Сократа, «духовні блага не передаються в готовому вигляді від однієї особи до іншої, але розкриваються і купуються в пошуку, в дослідженні самого себе та інших, в «турботі про душу», оскільки відмова від такого пошуку рівносильна відмові від життя»⁹.

⁸ Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Шинкарук та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.; Див.: Wiśniewski R. Знач. твір.

⁹ Беспалов І. Сократ – його філософія та діалогічний метод [Електронний ресурс] // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки». 2019. № 59. С. 42-50. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/13238/12497>

Арістотель розрізняв зовнішні, фізичні та духовні блага. До останньої групи він включав і етичні цінності. Варто додати, що чим ближче до досягнення певної мети (цілі) є цінність, тим вона вища за ієрархією Арістотеля¹⁰.

Епікур поділив блага (цінності) стосовно до потреб на: природні та необхідні (життєві потреби, засоби для підтримки життя і полегшення страждань); природні, проте не необхідні (наприклад, бенкети, вишукані страви, тобто все, що доставляє людям задоволення); неприродні і непотрібні (амбіції, слава, любов). Сенека розділив блага на товари, які мають цінність для використання, ціну, й такі, що мають внутрішню цінність, або гідність (достоїнства). Людина у своїй діяльності повинна мати «своєрідний етичний ідеал, який може бути досягнуто лише асимптотично. Звідси твердження про невичерпність і нескінченність морального вдосконалення»¹¹. Подібно до Сенеки, Іммануїл Кант відрізняв блага, які співвідносяться з потребами та схильностями людини, мають ринкову ціну, від тих, які є цілями всередині себе, мають одночасно внутрішню цінність або гідність.

А. Августин, опрацювавши доробок античних філософів, додав елементи, характерні для християнства. Він поділяв блага на вічні та тимчасові, духовні та тілесні. А. Августин називає такі цінності, як «віра», «надія», «любов», «мужність», «мудрість» та «справедливість»; кожна з цих чеснот є вираженням любові до Бога (наприклад, терпіння необхідне, щоб «тримати себе цілісним та нетлінним для Бога», а мужність дається людині заради того, щоб «сприймати все з готовністю для блага Божого»). Таким чином, А. Августин створює християнський аналог ідеї єдності цінностей, яку можна знайти в Арістотеля та Платона¹².

¹⁰ Ценность [Електронний ресурс] // Электронная библиотека Института Философии РАН «Новая философская энциклопедия». URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH01018ece6b4d1aefc3392301>

¹¹ Див.: Філософський енциклопедичний словник. Знач. твір. С. 576.

¹² Там само. С. 6.

Ф. Аквінський припускав, що жодне реальне благо не є досконалим. Тому для томізму характерний поділ цінностей на корисні (*bonum utile*), приємні (*bonum delectabile*) та справедливі (*bonum fairum*)¹³. У контексті класичної метафізики Р. Вишневський підсумовує, що вона виробила поділ на трансцендентальні та категоричні цінності¹⁴. Перші включають істину, добро і красу, другі цінності присвоєні різним яkostям, станам і відносинам світу людей і речей (наприклад, економічні, політичні, гедонічні, технічні та цивілізаційні). Б. Паскаль розглядав цінності на трьох рівнях: чуттєвий (тілесний), духовний (інтелектуальний) та сердечний (любов у моральному та релігійному сенсі)¹⁵. С. К'еркегор, розрізняючи типи життя, розрізняв чуттєві (естетичні), етичні та релігійні блага. М. Шелер розділив цінності на гедонічні (утилітарні, цивілізаційні), життєві (пов'язані з добробутом, ефективністю та доблестю), духовні (далі поділяються на естетичні, правові та моральні, тобто пов'язані з поняттям справедливості та пізнавальні), релігійні (наприклад, абсолютні, що пов'язані з почуттям святості). М. Гартманн виокремив елементарні (онтичні), гедонічні блага (таким чином захоплюючи життєздатність), життєві, естетичні (світ речей та мистецтва), етичні (моральні) цінності. Д. фон Гільдебранд розділив цінності на життєві (корисні та гедонічні), культурні (когнітивні, естетичні, звичаєві) та моральні (їх особливість полягає в тому, що вони вимагають реалізації).

Серед сучасних дослідників також можна помітити наполегливе прагнення до впорядкування світу цінностей. Р. Інгарден поділив їх на пізнавальні, естетичні, соціально-звичаєві (зовнішні для особистості), моральні (більш особистісні), утилітарні. Г. Ельценберг досить радикально відокремив ідеальні цінності від життєвих і функціональних, але присвоївши належне значення лише першому. К. Небруй в залежності від змінності та

¹³ Иоанн Павел II. Память и идентичность [Електронний ресурс]. URL: https://books.google.com.ua/books?id=azBIDwAAQBAJ&hl=uk&source=gbs_navlinks_s

¹⁴ Див.: Wiśniewski R. Значч. твір. S. 93-95.

¹⁵ Див.: Філософський енциклопедичний словник. Значч. твір. С. 469-470.

випадковості сфери «існування та функціонування» виокремлює три категорії цінностей¹⁶: абсолютну та необхідну, відносну та історичну, відносну та випадкову. В абсолютній сфері існують різні якості цінності, позитивні та негативні, різної висоти, розташовані в одному незмінному, об'єктивному, необхідному порядку. Сфера цінностей не залежить від випадкової сфери фактичних носіїв цінностей (блага). Пізнавальний доступ до абсолютної сфери цінностей можливий шляхом упорядкування духовних актів, характерних для даного предмета способів. В залежності від ієрархії цінностей автор розглядає етоси (як сукупність ідеальної, узагальненої культури певної соціальної групи), що є мінливими, в той час, коли ієрархія є сталою. Якщо етос, що розглядається сам по собі, є цілим, то, зважаючи на ієрархію цінностей, кожен етос є лише його фрагментом, він є неповним, а по відношенню до ієрархії окремий етос може бути «більш-менш адекватним, показувати ту чи іншу частину ієрархії, вужчу чи ширшу, в тому чи іншому порядку»¹⁷.

Інші автори наводять типи цінностей, відповідно до функцій, що вони виконують у житті людини¹⁸. Згідно з цією класифікацією, цінності поділяються на¹⁹:

- творчі цінності, тобто такі, що ми можемо реалізувати завдяки власним здібностям та навичкам. Цінність цих цінностей полягає у відчутті соціальної потреби самовираження, через показ світу власної оригінальності, володіння творчими здібностями;

¹⁶ Niebrój K. Etosjakowość sumatywna. Wartości – tradycja i współczesność / pod red. D. Ślęczek-Czakon, M. Wojewody. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. S. 105.

¹⁷ Там само. S. 110.

¹⁸ Patrzalek W., Perchla-Włosik A. System wartości społeczeństwa konsumpcyjnego. Wartości społeczne w służbie publicznej / pod red. L. Dziewięcka-Bokun, J. Kędzior. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009. S. 39.

¹⁹ Wilsz J. Ewaluacja systemu wartości w społeczeństwie demokratycznym wobec globalnych wyzwań współczesnego świata. Osobowość – Wychowanie – Praca. Księga jubileuszowa Profesora Waldemara Furmanka / red. W. Walat. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. S. 186.

- практичні цінності, які ми отримуємо від життя як можливість пізнати позитивний досвід, що надає практичного значення нашому життю; вони, на думку автора, включають «споживчі» цінності;

- цінності, пов'язані зі ставленням до життя, екзистенційною реальністю, яку ми не можемо змінити. Тут передбачається, що людина може не відповідати за всі свої слабкі сторони, але несе відповідальність за ту позицію, яку вона стосовно них приймає. Імпульсом до дії для кожної людини є потреби та цінності.

В. Татаркевич розділив цінності на людські, тобто людей (когнітивні, моральні, гедонічні), речі (естетичні), особистісно-фактичні (життєві). Польський філософ називає два способи порівняння цінностей²⁰:

1. «Шлях Паскаля», згідно з яким жодні величини, кількісні показники, емпіричні заходи та обставини не можуть змінити абсолютних відмінностей у значеннях цінностей.

2. «Шлях Бренатана» – емпіричні властивості чи обставини, зокрема величина, з якою нам даються значення для вибору, дозволяють змінити їхні уподобання. Тому відмінності у цінностях відносні і велике задоволення може мати перевагу над малими знаннями.

Кожна спроба систематизувати систему цінностей повинна, на думку Р. Вишневського, враховувати відмінності між відносною цінністю, безвідносною цінністю та абсолютною цінністю²¹. Світ цінностей зазвичай постає перед нами і з самого початку як сукупність об'єктів, які для чогось використовуються, служать певній меті, підходять, щось обумовлюють, символізують, створюють групи і навіть конфігурують, формують інші цінності. Це світ відносних, корисних цінностей. Сучасна цивілізація – це сукупність утилітарних цінностей, предметів ужитку, які отримують цінність від їх зручності та самого факту їх використання. Ці цінності є частиною

²⁰ Див.: Wiśniewski R. Зазнач. твір. S. 96-98.

²¹ Там само. S. 100.

утилітарно-гедонічної моделі світу, яку окреслює споживацтво, а раніше називали «вульгарним життєвим матеріалізмом», що асоціюється з віталістським, гедонічним натуралізмом. Однак у споживацькому світі є певні моменти «прояви сенсу», – це безвідносні блага, непридатні до «юзабіліті», вони існують вище та поза відносинами використання.

Характеристики цінностей. Цінність є первинним елементом, по-перше, реальності, а по-друге, – досвіду. Як елемент реальності вона має наступні характеристики ²²:

1. Вони є конкретними та індивідуальними. Цінність конкретна, тобто має конкретний зміст і значення, де зміст є результатом досвіду окремих індивідів, для яких дається певний предмет, значення є результатом встановлення зв'язку між цим змістом та іншими змістами, тому це об'єктивація суб'єктивного (інтерсуб'єктивного) змісту. Цінність індивідуальна, тобто не загальна, ми маємо справу з окремими, різноманітними, індивідуальними цінностями. Тобто, це завжди «щось», саме цей ціннісний предмет.

2. Цінності є суб'єктивно-об'єктивними. Цінність має як би дві «сторони», які нерозривно пов'язані між собою. Варто підкреслити, що вони є саме частинами одного цілого, нерозривною сукупністю, а не елементами чи складовими частинами. Суб'єктивізм цінності виявляється у її зануренні в індивідуальний досвід, що відбувається тут і зараз, а об'єктивізм проявляється в тому, що вона пов'язана з іншими цінностями в даній системі.

3. Цінності є змінними за своїм змістом та значенням одна для одної.

4. Цінності є рухливими, непостійними, тобто окремі цінності з'являються, функціонують, усвідомлюються і зникають з плином часу.

5. Цінності є об'єктом, що підлягає оцінці.

²² Див.: Niebrój K. Зазнач. твір. S. 76-78.

6. Цінності належать до практичної сфери, є елементами, що взаємодіють у системі. Коли вони працюють, то взаємодіють як частина системи, цілого.

Цінності несумісні між собою, вони не тільки вищі та нижчі, доступні та недоступні, вони не лише з'являються у менших та більших кількостях, не лише створюють системи залежності, зв'язки, але й виділяються незалежністю, певними особливостями. Крім того, вони конфліктні, не можуть бути реалізовані одночасно, вони виключають одна одну в конкретних ситуаціях. Все це означає, що всі спроби організувати світ цінностей зазвичай відповідають межах раціональної можливості здійснення таких операцій. Чим амбітніше, розвиненіше та деталізованіше будуються системи цінностей, тим частіше вони стають абстрактними поняттями світогляду чи ідеологій, продуктами мислення, не знаходячи застосування в житті, відриваючись від практики.

Що таке система цінностей? Це сукупність цінностей, пов'язаних таким чином, що вони утворюють внутрішньо стабільне єдине ціле. Система володіє певною інтегральною властивістю, що не притаманна її окремим елементам. Кожна система цінностей є «результатом виокремлення певного змісту з досвіду та встановлення зв'язку між ними з точки зору якогось одного значення. Отже, внутрішньо кожна система є когерентною... але кожен елемент залишається відкритим, хоча і узгодженим, він змінюється, не є закінченим»²³.

Цінності та міжкультурний діалог. Комунікація та діалог між світом різних цивілізацій (наприклад, між Сходом та Заходом) повинна мати хоча б мінімальну згоду у розумінні основних цінностей та у прийнятті відмінностей в ієрархії особистих і соціальних благ, відмінностях у розумінні ідентичності індивідів та націй. Звичайно, у різних суспільствах переважатимуть різні типи цінностей та їх груп. Насамперед, це залежить від

²³ Див.: Niebrój K. Знач. твір. S. 79.

історичного та культурного розвитку того чи іншого соціуму. Також бажання, прагнення та цінності тісно пов'язані з потребами самої людини. У людини багато потреб виникає в результаті «уявлення про бажаний стан або об'єкт, який становить для людини важливу цінність, яку можна досягти в результаті дії. Таке бачення може дуже ефективно мотивувати здійснювати заходи, доцільні відповідно до власних можливостей, прагнень і цінностей... потреби, особливо вищого порядку, формуються відповідно до прагнення людини та цінностей, яких вона дотримується. Іntenція до дії, яка є прагненням, носить функціональний характер, подібно до того, як функціональний характер мають людські потреби»²⁴.

Саме слово «цінність» вказує на необхідність оцінювання, певну матеріальну або нематеріальну характеристику, яка є важливою для людини з тої чи іншої причини. Вона є для людини «проявом її індивідуальних потреб, прагнень, внутрішньої саморегуляції, мотивів та досвіду»²⁵. Звідси випливає, що цінності можуть бути, насамперед, індивідуальними, в разі збігу однакових поглядів в певній групі суспільства – колективними. Дж. Мілуська аналізує цінності та визначає, що цінності можуть (але не мусять) існувати у наступних «орієнтаціях» (тобто, рівнях існування, напрямках розвитку)²⁶:

Індивідуалістична орієнтація – група цінностей, пов'язаних з потребами індивіда, що трактується як унікальна істота з чітко визначеною особистісною ідентичністю. Ця орієнтація виражає прихильність до наступних цінностей: «самостійність», «індивідуальність», «майстерність» чи «задоволення» та «розвиток власного потенціалу». Автор зазначає, що індивідуалістична орієнтація у ціннісних системах притаманна суспільствам,

²⁴ Wilsz J. Praca jako wartość ze względu na zaspokajanie ludzkich potrzeb. Wartości w pedagogice pracy / red. B. Baraniak, Warszawa – Radom : Instytut Badań Edukacyjnych, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – Państwowego Instytutu Badawczego, 2008. S. 123.

²⁵ Wilsz J. Ewaluacja systemu wartości w społeczeństwie demokratycznym wobec globalnych wyzwań współczesnego świata. Osobowość – Wychowanie – Praca. Księga jubileuszowa Profesora Waldemara Furmanka / red. W. Walat. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. S. 183.

²⁶ Miluska J. Wartości w polityce. Między sprawnością a moralnością. Wartości w polityce. Między sprawnością a moralnością / red. J. Miluska, Poznań : Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk politycznych i dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2011. S. 5-6.

що проживають у Західній та Північній Європі та Сполучених Штатах Америки.

Колективістська орієнтація – дозволяє сприймати людину як члена групи, що завдяки пануванню соціальної ідентичності над особистісною, провадить інтереси свого колективу. Колективні цінності – це ті цінності, які служать інтересам групи: «гармонія», «співпраця» та «взаємодопомога».

Вищі переваги колективістських цінностей були виявлені автором в Азії, Південній та Латинській Америці.

Орієнтація на рівність – виникає тоді, коли існує рівноправна позиція людей та груп, виражена прив'язаністю до цінності «рівність людей по їх відношенню до влади», повага до групи цінностей «особисті та політичні права» та вільний «доступ до товарів та послуг».

Ієрархічна орієнтація означає прийняття цінності ієрархії в суспільному житті в різних її проявах.

Орієнтація на ефективність – базується на переконанні, що людина повинна прагнути до ефективності в діях, а «ефективне досягнення мети» є бажаною та основоположною цінністю. У суспільствах з цією орієнтацією пристосованість та пов'язані з цим цінності («високі компетенції», «кмітливність», «авторитет», «лідерство», «спритність», «наполегливість») не тільки займають вищі позиції, але й більше впливають на вибір цілей та засобів їх досягнення.

Слід підкреслити, що люди, орієнтовані на ефективність, зосереджуються на досягненні цілей та постійно коригують свою ефективність, що сприяє динамічній активності. Ці люди не тільки обирають заходи, що підвищують ефективність, але й виявляють у рисах дії, що створюють «спритність» (компетентність, наполегливість, ефективність)²⁷.

Орієнтація на мораль – це переконання, що у власних діях необхідно керуватися етичними принципами, які самі по собі становлять цінність. Для

²⁷ Див.: Wilsz J. Зазнач. твір. S. 188.

людей цієї категорії характерні моральні цінності, що виражають розуміння блага інших людей, регулюють вибір цілей та засобів їх досягнення. Це, наприклад, «чесність», «принциповість», «справедливість», «сердечність» тощо.

У морально орієнтованих людей спостерігається тенденція уникати людей, що представляють іншу ціннісну систему, і сприймати їх з точки зору небезпеки. Цим людям властива тенденція до створення націоналістичних поглядів, пов'язаних із позитивною оцінкою власної нації та негативним ставленням до іноземних груп.

На думку автора, поляків доцільно віднести до суспільства з цінностями типу «консерватизм», «гармонія» та «ієрархія»²⁸.

Кількість і різноманітність наукових доробків стосовно проблем сталості та змінності цінностей, їх ієрархії та основних характеристик свідчать про складність проблеми, її численні онтологічні, гносеологічні, методологічні, а також історичні, соціологічні та культурні виміри. Нами було розглянуто основні проблеми стосовно типологізації та ієрархії, особливостей цінностей та їх систем, а також викладено кілька основних тез стосовно цінностей у міжкультурному діалозі.

У нашій роботі ми розглянули найбільш відомі спроби європейських мислителів класифікувати чи типологізувати цінності та окреслити систему цінностей. Хоча ці спроби та популяризовані підходи до порядку ієрархії цінностей можуть бути доповнені або переосмислені, із проведеного дослідження ми дійшли висновку, що цінності певною мірою повторюються (наприклад, у структурі духовних цінностей) і є неоднозначними. Дані поділи можуть розглядатися в ієрархічній перспективі та як системи цінностей, оскільки ці значення не виокремлюються випадковим чином, а існують в певному порядку.

²⁸ Czerniawska M. Kolektywizm versus indywidualizm – zmiany wartości i postaw młodzieży w okresie przeobrażeń ustrojowych. Studium interdyscyplinarne. Białystok : Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, 2010. S. 47-48.

Короткий огляд історичних та наукових доробків стосовно ієрархії цінностей та їх основних характеристик показав, що в античності мислителі тяжіли до досконалості та мирського щастя, а в середні віки в християнській цивілізації – до «щастя по відношенню до союзу з Богом». Провідними цінностями Просвітництва були «мораль» та «етика», що поступово розглядалися як критерій моральності людської гідності. Дуже складним є питання, як «моральна цінність» пов'язана з іншими цінностями, в якій мірі вона є результатом відношення до них, в якому сенсі є складовою або аспектом всіх інших систем цінностей, і чи впливають цінності на прийняття рішень. Варто зазначити, що в сучасному глобалізованому суспільстві просліджується тенденція до розширення соціальних, загальних, суспільних та колективних цінностей. Цінністю демократичної системи можна вважати те, що вона прагне надати людині можливість до оптимального саморозвитку, повної самореалізації та відчуття переживання позитивних емоцій, в той час коли індивід діє самостійно відповідно до власної природи та інтересів.

Автори документа «Наше глобальне сусідство», розробленого ще наприкінці минулого століття, мали бачення глобального суспільства, заснованого на глобальній громадянській етиці. Розробники виражали віру у те, що «людство може виховувати набір основних цінностей, таких як повага до життя, свобода, справедливість та рівність, взаємоповага, турбота та добротність»²⁹.

Власний інтерес особи в громадянському суспільстві чинить дуже вагомий вплив на його ціннісну систему, викликає різну емоційну участь у здійсненій діяльності, тим більше, якщо ця діяльність відповідає її потребам. Соціальні цінності, які належать до категорій прав людини, включають, серед іншого, «людську гідність, свободу, рівність та братство, ідею

²⁹ Values for the Global. Our Global Neighbourhood [Electronic resource] // Report of the Commission Global Governance. Oxford: Oxford University Press, 1995. URL: <http://www.gdrc.org/u-gov/global-neighbourhood/chap2.htm>

взаємодопомоги, соціальне забезпечення, право на працю та навчання, соціальну справедливість, демократію, прозорість життя публічного, надійність, чесність та толерантність. Тому цим цінностям, має відповідати не лише мислення людини, але й людські вчинки»³⁰. Саме ці цінності мали забезпечувати фундамент для перетворення глобального суспільства, заснованого на економічному обміні та покращених комунікаціях, в універсальну моральну спільноту, в якій люди пов'язані чимось більшим, ніж економічний інтерес чи національна ідентичність.

На нашу думку, вимогою часу є міжкультурний діалог, який має базуватися на врахуванні різноманітності та цілісності ціннісних орієнтацій різних культур. Взаємодія між різними цивілізаціями в глобалізованому світі має бути діалогом про універсальні, постійні, незмінні цінності, присутні в усіх суспільствах, а також про цінності, присутні тільки в певних культурних колах, про цінності, що змінюють свою важливість та сферу застосування залежно від потреб, досвіду людей.

3.2. Місце й роль цивілізаційних цінностей в умовах глобалізації

Питання цивілізаційного вибору держави є одним з фундаментальних для її розвитку та формування засад зовнішньої політики. Як правило, цивілізаційний вибір ґрунтується, насамперед, на системі цінностей суспільства, яка виступає провідним чинником формування зовнішньополітичної стратегії та обрання вектору розвитку держави. Особливої ваги це набуває для нових незалежних держав, які ще тільки шукають свій шлях та орієнтири національного розвитку в глобалізованому світі. Разом з тим, питання впливу ціннісних орієнтирів на розвиток держави не менш важливе і для сформованих соціально-політичних систем (у розвинутих країнах), оскільки з одного боку, вони є основою їх цивілізаційної ідентифікації, а з іншого, на жаль, зовсім не завжди цінності

³⁰ Див.: Values for the Global. Знач.твір.

можуть забезпечити єдність суспільства в умовах деструктивного зовнішнього впливу.

Для України тема цивілізаційного вибору без перебільшення є наріжним каменем її розвитку з моменту отримання незалежності. Саме питання вектору подальшого цивілізаційного поступу стало причиною масштабних соціально-політичних потрясінь, відомих також як «Євромайдан» та «Революція Гідності», що зокрема були зумовлені намаганнями керівництва змінити євроатлантичний напрям розвитку на євразійський. Наслідком подібного прояву громадянської позиції українського народу стала військова агресія з боку РФ, для якої домінування на пострадянському просторі є одним з ключових пріоритетів зовнішньої політики. Однак, з іншого боку, для України необхідність відстоювати свій цивілізаційний вибір, у тому числі, й військовим шляхом, стає драйвером усвідомлення та утвердження власної системи суспільних цінностей і відповідних стратегічних імперативів розвитку держави. Таким чином, актуальність дослідження саме ціннісних аспектів розвитку цивілізацій зумовлена, насамперед, необхідністю для нашої держави відстояти свій цивілізаційний вибір та здійснити необхідні для цього соціальні перетворення.

Дослідження процесів розвитку та трансформації світових цивілізацій на сучасному етапі неможливе без урахування їх історико-культурних особливостей, оскільки категорія «цивілізація» відноситься, насамперед, до філософсько-культурологічної галузі знань, хоча й часто використовується для пояснення природи певних міжнародно-політичних процесів. В рамках одного з провідних підходів до вивчення цивілізацій їх розглядають в якості низхідного етапу розвитку соціокультурної системи. Цей підхід найбільш повно представлений у працях О. Шпенглера. Він зокрема зазначав, що «...у кожної культури своя власна цивілізація. Вперше ці два слова, які досі означали непевну етичну відмінність особистого характеру, розглядаються

тут у періодичному сенсі, як прояв чіткої й необхідної органічної послідовності фактів. Цивілізація – це неминуча доля культури. Тут ми досягаємо того пункту, з якого стає можливим розв'язання останніх і найскладніших питань історичної морфології. Цивілізація – це крайні й штучні кондиції... Вони є завершенням; вони прямують за становленням, як смерть за життям, як нерухомість за розвитком, як розумова старість й скаменіле світове місто за селом і ніжним дитинством... Вони – неминучій кінець...»³¹. Шпенглер також виділяє декілька основних етапів у житті культур: 1) зародження; 2) ріст; 3) розквіт; 4) занепад; 5) загибель. На думку дослідника, з моменту розквіту внутрішні потенції культури вичерпуються й вона переходить від креативного творення до механічного розширення, що за О. Шпенглером, і означає її переродження у «цивілізацію». Стадію міської цивілізації він вважає періодом занепаду, оскільки в цей час культура втрачає творчий дух і починається епоха техніки, експансії, мілітаризму, воєн. О. Шпенглер вважає, що цивілізація не творить нічого нового й піднесеного у духовному відношенні, лише прагне до зовнішніх надбань³². Даний підхід в певному сенсі суперечить погляду, що цивілізація є вищою ланкою соціокультурного розвитку після дикості та варварства. Також протилежну О. Шпенглеру позицію займає А. Тойнбі, який не надає цивілізації негативної ролі стосовно культури, а розглядає культуру та цивілізацію як тотожні. На його думку, цивілізація виростає з первісних суспільств в результаті виклику, пов'язаного зі складними ситуаціями, та успішної відповіді на такий виклик³³. Однак, в будь-якому разі, всі підходи свідчать про глибинний сутнісний зв'язок цивілізації і культури.

Так само, як цивілізація, до сфери культури відноситься й поняття «цінності». Як наголошує Л. Сидоренко, «культура створює та визначає

³¹ Шпенглер О. Ш. Закат Европы. Образ и действительность. Новосибирск : Наука, 1993. С. 68.

³² Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. К. : Феникс, 2002. С. 96.

³³ Сидоренко Л. Філософське осмислення культури і цивілізаційних процесів [Електронний ресурс]. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/sid-culture.htm> (дата звернення 08.12.2019)

цінності суспільства, його ідеали, зокрема моральні та естетичні. В культурі ідеали суспільства набувають світоглядної спрямованості»³⁴. Усі дослідники феномену цінностей спільні щодо їх глибинного зв'язку з культурою й самою природою людини. Цінності визнаються одним з найбільших конститутивних чинників не лише культурного буття, а й людського буття в цілому³⁵. На думку Л. Сидоренка, само визначення поняття культури виявляється в її розумінні як ціннісного відношення до реальності. Культура створює та визначає цінності суспільства, його ідеали, зокрема моральні та естетичні. Історично ідеали та цінності мають релігійне походження. Зокрема, європейська культура ґрунтується на моральних ідеалах, що сформувалися під впливом християнства. Ідеали та цінності світської культури мають нерелігійний характер. Однак залишається момент віри людини в правильність певних ідеалів та цінностей. Без цього вони не здатні спонукати людину до дій³⁶. Зважаючи, що і цивілізація, і цінності є похідними від культури категоріями, закономірно, що розмірковуючи про цивілізаційні цінності, ми маємо на увазі насамперед культурні цінності, характерні для тієї чи іншої локальної цивілізації. Останні Ю. Павленко визначає як окремі, відносно автономні, як правило, поліетнічні соціокультурні системи, що мають свої просторово-часові виміри, базові духовно-культурні основи й відносно стійкі, довготривалі (інваріантні) структури економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків³⁷.

Небувалий рівень технологічного прогресу, що супроводжує сучасний етап процесу глобалізації, відкрив низку нових можливостей для розвитку культури. Зокрема, нові інформаційно-комунікаційні засоби дозволяють будь-якій цивілізації (так само, як будь-якій державі та навіть людині)

³⁴ Див.: Сидоренко Л. Зазнач. твір.

³⁵ Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: моногр. / кер. автор. колективу і науковий редактор д.і.н., професор А. І. Кудряченко, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К. : Фенікс, 2014. С. 18.

³⁶ Див.: Сидоренко Л. Зазнач. твір.

³⁷ Див.: Павленко Ю. Зазнач. твір. С. 91.

поширювати власний культурний продукт швидко й у глобальному масштабі. Вільний доступ до інформації за допомогою Інтернет-технологій дає змогу будь-якому користувачеві пізнавати культурні особливості інших країн, не виходячи з дому. Подібна ситуація зумовила нову соціокультурну реальність: по-перше, утворився фундамент для формування загальнолюдських культурних цінностей, по-друге, актуалізувалася проблема «розмивання» національних культур та ідентичностей внаслідок їх універсалізації.

В авангарді глобалізаційних та інтеграційних процесів знаходяться економічно розвинені країни Заходу, зокрема тривалий час свого роду «еталонним орієнтиром» в цьому контексті був Європейський Союз – унікальне формування, що фактично не має аналогів в історії та є результатом еволюції міжнародної політики. Більшість країн-засновників та «ключових держав» ЄС (Німеччина, Франція, Велика Британія, Іспанія, Португалія та ін.) трохи більше ста років тому були наймогутнішими світовими імперіями, що вели постійну жорстоку боротьбу за сфери впливу на континенті та в інших регіонах планети. Для країн Європейського Союзу саме цінності стали основою внутрішньополітичного устрою та побудови відносин одне з одним, вони були погоджені всіма учасниками інтеграційного об'єднання спільно та добровільно. Ідея створення Європейського Союзу була та залишається антагоністичною відносно традиційної раніше імперської політики. Таким чином, ЄС став фактично «продуктом» епохи глобалізації, а його головною рисою стало збереження національної культурної самобутності країн-членів та одночасно спорідненості їх фундаментальних цінностей. Як зазначає Г. Мюнклер, «характерним для Європи є те, що у своїй історії вона віддала перевагу не єдності, а різноманіттю, чому виразно сприяла її специфічна географія»³⁸. Як наголошує Н. Точчі, «і в академічних дебатах, і в політичному дискурсі

³⁸ Мюнклер Г. Європа як політична ідея [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm> (дата звернення 08.12.2019)

Європейський Союз традиційно розглядають як цілковито «інший» тип міжнародного актора. За роки існування ЄС описували як громадянську силу, м'яку силу, а пізніше – як нормативну силу в міжнародних відносинах»³⁹.

Протягом історії було чимало спроб об'єднання Європи на імперських засадах, однак жодна з них не увінчалася успіхом. В той же час, думки про необхідність об'єднання Європи для спільного процвітання займали найвидатніших мислителів та політичних діячів. В результаті саме усвідомлення спільності цивілізаційних ціннісних орієнтирів дозволило змінити природу відносин в регіоні, зокрема, замінивши геополітичне суперництво економічною конкуренцією. Європейські цінності – це стандарти у певних галузях життя суспільства та діяльності держави, наприклад: формування органів державної влади й управління (стандарти демократії), взаємодія гілок влади, діяльність партій та існування багатопартійної системи загалом, ставлення влади і громадян до права, взаємодія між державою і громадянином (аспект прав та свобод людини), управління економікою (освітою й наукою), налагодження діалогу влади із суспільством тощо⁴⁰.

Серед основних європейських цінностей, на яких базується європейська спільнота, можна виділити наступні: повага до людської гідності; фундаментальні права, включаючи права спільнот та родин; свобода волевиявлення, свобода слова, свобода ЗМІ; демократія; рівність усіх членів суспільства; верховенство закону; плюралізм думок; відсутність дискримінації; толерантність; справедливість; солідарність; відповідальність; гендерна рівність; єдність; згуртованість⁴¹. Усі 28 країн-членів ЄС мають

³⁹ Tocci N. Profiling Normative Foreign Policy: The European Union and its Global Partners P. 419. [Electronic resource]. URL: <http://www.ceps.eu/book/profiling-normative-foreign-policy-european-union-and-its-global-partners> (дата звернення 08.12.2019)

⁴⁰ Карпенчук С. Європейські цінності – цінності загальнолюдські [Електронний ресурс] // Інноватика у вихованні: зб. наук. пр., 2018. С. 38. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=inuv_2018_7\(2\)_6](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=inuv_2018_7(2)_6) (дата звернення 08.12.2019)

⁴¹ Пірен М. Європейські цінності та їх реалізація у сфері державної служби та кадрової політики України [Електронний ресурс] // Зб. наук. пр. Національної академії державного управління при Президентові

поділяти зазначені цінності, а претендувати на членство в Союзі може будь-яка європейська країна, що сповідує європейські цінності. Як наголошує М. Пірен, «найголовнішими цінностями для європейського суспільства є людська гідність, відповідальність та солідарність. Перераховані цінності є частиною загального духовного та культурного спадку Європи, що базується на поєднанні грецької філософії, романського права, християнства, гуманізму, просвітництва, духовності. У широкому розумінні цінностями є предмети і явища як матеріального, так і ідеального порядку, а також їх якості і властивості, що мають певну значущість для суспільства і особи, тобто здатні задовольнити їхні потреби, служити їхнім інтересам»⁴². Після Другої світової війни цивілізаційні цінності зіграли ключову роль в процесі утворення Євроатлантичного співтовариства, яке ще називають «колективним Заходом», маючи на увазі, насамперед, країни Західної Європи та Північної Америки (пізніше – й інші держави, що доєдналися до ЄС та НАТО). Період Холодної війни, окрім гонки озброєнь, став часом справжнього ціннісного протистояння, оскільки культурно-ідеологічні платформи ворогуючих блоків кардинально відрізнялися. Якщо європейські інтеграційні проекти (Європейське об'єднання вугілля та сталі, Європейський Економічний Союз) переслідували, насамперед, економічні цілі, то євроатлантична інтеграція і зокрема військово-політичний блок НАТО утворилися на протиположних прагненнях силового поширення Кремлем тоталітарної радянської системи на держави Заходу. СРСР мав власну систему цивілізаційних цінностей, штучний та маніпуляційний характер якої врешті-решт призвів до колапсу, ідеологічного занепаду та розпаду «імперії зла». Після розпаду Радянського Союзу чимало вчених дійшли висновку, що перемога західної системи цінностей є абсолютною та безумовною, проте не

України, 2015. С. 82-83. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=znpnadu_2015_1_9 (дата звернення: 08.12.2019)

⁴² Див.: Пірен М. Зазнач. твір. С. 83.

пройшло ще й трьох десятиліть, а її універсальність та безальтернативність викликає обґрунтовані сумніви. Глобалізація суттєво вплинула на природу міжнародних відносин, оскільки з'явився альтернативний шлях забезпечення національних інтересів держави, щонайменше в економічній та безпековій сферах, окрім геополітичного протистояння та збройної боротьби. Приклад ЄС та НАТО продемонстрував, що інтеграція може бути добровільною та взаємовигідною.

Важливим явищем, характерним насамперед для епохи глобалізації, стала «м'яка сила», що являє собою культурний феномен, в основі якого лежить саме ціннісна привабливість соціально-економічної моделі певної держави чи державного утворення. Термін «м'яка сила» (soft power) вперше використав професор Гарвардського університету Дж. Най у своїй книзі – «Межі лідерства: зміна природи американської могутності». Пізніше він розвинув дане поняття в наступній своїй роботі – «М'яка сила: засіб досягнення успіху у світовій політиці». Відмінність «м'якої сили» (soft power) від традиційної жорсткої сили (hard power) Дж. Най вбачає, насамперед, у різниці засобів – якщо до жорсткої сили автор відносить військову та економічну, то під «м'якою силою» він розуміє здатність досягати бажаних результатів на основі добровільної участі союзників, а не завдяки примусу⁴³. Таким чином, Дж. Най закликає до двох традиційних проявів сили, а саме використання загроз і обіцянок винагороди, додати третій: «залучення» інших до власних бажань. На думку Дж. Ная, «...можна залучити інших до того, щоб вони захоплювалися твоїми ідеалами та поділяли твої бажання. Тоді непотрібно витратити так багато на батоги та пряники, щоб зрушити їх у потрібному напрямку. Зваблення завжди більш ефективно ніж примус, а багато таких цінностей як демократія, права людини та особисті можливості, є дуже звабливими...»⁴⁴. Дж. Най наголошує, що

⁴³ Nye J. Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York : Public Affairs, 2004. P.38.

⁴⁴ Ibid. P. 11.

«сила – це насамперед можливість впливати на інших з метою отримати необхідний вам результат. Цього можна досягти трьома шляхами. По-перше, ви можете застосовувати до інших примус чи погрози, це так званий метод «батога». По-друге, ви можете вплинути на інших певними обіцянками чи винагородами, інакше кажучи скористатися «пряником». Проте ви також можете досягти власної мети, прихиливши чи переконавши інших таким чином, щоб їм захотілося того ж, що й вам. Саме це я називаю м'якою силою. Отже, можливість досягти того, що вам необхідно, не використовуючи ані погрози, ані винагороди, і є м'якою силою»⁴⁵.

Таким чином, «м'яка сила» – це сила привабливості, що, за Дж. Наєм, складається з трьох компонентів: культури (яка являє собою набір важливих для суспільства цінностей, що не обмежується лише масовою культурою), політичної ідеології і зовнішньої політики (дипломатія в широкому сенсі). На думку М. Капітоненка, «м'яка сила – це насамперед здатність робити так, щоб власні інтереси ставали, завдяки їхній моральній/культурній привабливості, інтересами інших; полегшуючи таким чином досягнення політичних цілей. Силові ресурси в такому випадку включатимуть культуру, політичні цінності та моральне підґрунтя зовнішньої політики держави. Спектр силових дій часто зображується теоретиками м'якої сили як відрізок, на кінцевих точках якого позначено «примус» та «залучення» як крайні випадки силової дії; мірою переходу від першого до другого форма сили змінюється від жорсткої до м'якої. Ресурси, на які спирається м'яка сила, включають цінності, що сповідуються державою, стандарти її внутрішньої політики та переважні форми ведення зовнішніх зносин»⁴⁶. Саме м'яка сила є головним чинником розширення ЄС вже багато десятиліть. Для держав, що

⁴⁵ Най Дж. Якщо у сусідів України різне бачення політики, досить важко підібрати шлях, який зацікавить всіх [Електронний ресурс] // Institute of World Policy. URL: <http://iwp.org.ua/ukr/public/340.html> (дата звернення 08.12.2019)

⁴⁶ Капітоненко М. М'яка сила у сучасній світовій політиці: теоретичні аспекти // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Збірник наукових праць. Випуск 94. Частина II (у двох частинах). К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2010. С. 22.

не входять до Союзу, європейські стандарти та цінності носять виключно дорадчий характер і питання прийняття чи відмови від них є їхньою внутрішньою справою. В свою чергу, лояльність європейським цінностям та втілення її на практиці в політичну та соціальну сфери є своєрідною «перепусткою» до елітного клубу під умовною назвою «європейська спільнота» з усіма бенефіціями для економічних, культурних, гуманітарних та інших зв'язків з ЄС.

Деякі дослідники (зокрема, М. Шульга та С. Карпенчук) ставлять питання про універсальний чи загальнолюдський характер європейських цінностей. Розмірковуючи про універсальні – загальнолюдські цінності, Л. Сидоренко зазначає, що «вони виявляються в повазі до життя та гідності людини, розумінні обов'язку, честі, справедливості, совісті, у вимозі захищати жінок, дітей, літніх людей, бути милосердним, оберігати власну родину та Батьківщину. Людство усвідомлює важливість та особливу роль універсальних цінностей у взаєминах світової спільноти. Тому універсальні цінності визнаються міжнародними документами, починаючи з Декларації прав людини, що прийнята ООН (1948 р.). Універсальні цінності значною мірою забезпечують цілісність світової системи культури та відіграють важливу роль у збереженні людяності при розв'язанні складних ситуацій сьогодення»⁴⁷. Як зазначає М. Шульга: «загальноновизнаним аргументом на користь універсальності досвіду європейської цивілізації зазвичай вважають повагу до демократії, яка є тією цінністю-принципом, що базується на духовному, моральному та історичному спадку європейських народів і є засадничою стосовно Європейського Союзу»⁴⁸.

Безумовно, більшість ціннісних орієнтирів об'єднаної Європи є конструктивними і актуальними для будь-якого цивілізованого суспільства, однак залишається відкритим питання трактування зазначених цінностей, а

⁴⁷ Див.: Сидоренко Л. Знач. твір.

⁴⁸ Шульга М. Універсальність цінностей європейської цивілізації. 2017. С. 28. [Електронний ресурс]. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/shulga_universalnist.pdf (дата звернення: 08.12.2019)

також нормативне супроводження і застосування їх на рівні повсякденної практики. Спроба поєднати соціально економічну доцільність (зокрема, потребу в низькооплачуваній робочій силі) та універсалізацію європейських цінностей призвела до того, що на рівні громадської думки склався образ майже безумовного заохочення міграційних потоків з країн іншого культурно-ціннісного ареалу, які зовсім не прагнули асиміляції, а навпаки, усіляко плекали власні світоглядні, зокрема, релігійні особливості. Як наслідок, країни-члени ЄС опинилися в непростій, з культурно-ідеологічної точки зору, ситуації – обстоюючи універсальні загальнолюдські соціокультурні позиції, вони створили оптимальні умови для утвердження анклавів чужорідних культур та цінностей, носії яких, частіше за все, зовсім не дбають про необхідність гармонійного співіснування з суспільством приймаючої країни. Результатом стало стрімке зростання підтримки населенням націоналістичних, ізоляціоністських право-популістських політичних проєктів в багатьох країнах Заходу, що загрожує стабільності існуючих інтеграційних проєктів, а також сприяє накопиченню в суспільстві конфліктного потенціалу, зокрема расизму й ксенофобії.

Разом з тим, порушення єдності ціннісних орієнтирів в рамках існуючих інтеграційних проєктів (зокрема, ЄС та НАТО) є небезпечним з точки зору існуючих геополітичних та гео економічних викликів. Зважаючи на те, що політики-популісти, зважають лише на політичну доцільність і жодним чином не звертаються до соціальної відповідальності та економічної логіки, можна припустити, що в майбутньому цілком ймовірні масштабні соціально-економічні потрясіння на європейському континенті. Яскравим прикладом подібної безвідповідальної ізоляціоністської політики є тривалий і болісний переговорний процес, що супроводжує вихід Великої Британії з ЄС («Брекзїт») – кількість потенційних проблем і викликів для економіки та навіть політичної єдності Британії явно перевищує можливі дивіденди. Крім того, британські політики створюють дуже небезпечний прецедент, оскільки

своїми діями вони укріплюють позиції інших євроскептиків і можуть спровокувати «ефект доміно», тобто масовий вихід країн-членів з Союзу, що матиме катастрофічні наслідки для економічної та геополітичної стабільності регіону.

Сьогодні можна констатувати певне зниження популярності євроатлантичної ціннісної моделі, а також, в цілому, універсалістських і поміркованих підходів до обстоювання загальнолюдських цінностей, які сьогодні переважно асоціюються з Заходом та підкріплені його значним економічним та військовим потенціалом. Криза євроатлантичних інтеграційних проектів відкриває величезні можливості для зміцнення позицій авторитарних режимів, що отримують можливість грати на неузгодженості позицій країн-членів. Ще одним викликом можливої фрагментації економічних, а головне – військово-політичних союзів є те, що може повернутися ситуація, коли культурна або економічна конкуренція зміниться геополітичним протистоянням. Тож потенційна відмова від спільного політичного майбутнього на основі поваги загальнолюдських цінностей загрожує навіть військовими конфліктами на європейському континенті, тим паче, що спірних територій вистачає, а авторитарні режими усіма можливими способами сприяють наближенню цього сценарію. Як наголошує М. Маточенко, «більшість тектонічних розломів і зрушень сучасного світу збігаються з лініями ціннісно-цивілізаційних поділів»⁴⁹. Тож, наприклад, для РФ втрата євроатлантичної єдності у питанні тлумачення та захисту спільних цивілізаційних цінностей є чи не єдиним перспективним варіантом відповідно до цілі збереження існуючої російської імперіалістичної соціально-політичної моделі в довгостроковій перспективі. Теоретичний провал ціннісно-орієнтованої моделі європейської інтеграції буде мати катастрофічний ефект для міжнародної стабільності, оскільки він

⁴⁹ Маточенко М. Цивілізаційні цінності й економічне зростання . С. 99. [Електронний ресурс]. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16017/08-Matochenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 08.12.2019)

доведе, що авторитарна політична система є більш стійкою, життєздатною та перспективною, аніж ліберально-демократична.

Цінності – це «продукт» культури тієї чи іншої людської спільноти, тож зважаючи на нерівномірність та особливості історико-цивілізаційного розвитку різних регіонів світу, далеко не всі акцептують західний світогляд та систему цінностей. Великі соціокультурні спільноти в Азії, Африці, на пострадянському просторі, на Близькому Сході тощо мають власні, сформовані десятиліттями (а дехто – й тисячоліттями) світоглядні особливості, які впливають на формування ціннісних орієнтирів, що можуть значною мірою відрізнятися від західних. Одним з найбільших викликів сучасності є небезпека трансформації ціннісних та світоглядних протиріч між цивілізаціями у геополітичне суперництво, зокрема між великими державами та військово-політичними блоками. Подібна ситуація несе глобальну загрозу міжнародній безпеці.

На початку ХХІ ст. головним стратегічним пріоритетом для багатьох країн був економічний розвиток, проте сьогодні ми бачимо, що цивілізаційні інтереси починають превалювати над економічною логікою (прикладом можуть слугувати особливості зовнішньої політики КНР та РФ або соціально-економічна «турбулентність» в ісламському світі). Ще двадцять років тому здавалося, що глобалізація сприятиме універсалізації культурних цінностей, але сьогодні ми бачимо зворотний процес: підвищення ролі націоналістичних та вузькогрупових інтересів на регіональному рівні, а також посилення геополітичного суперництва – на глобальному.

Важливим є факт, що найбільш економічно та технологічно розвинута цивілізація Заходу починає втрачати єдність уявлення про цілі й перспективи свого подальшого цивілізаційного розвитку, що може негативно відобразитись на перспективах її геополітичної стабільності. Цілком можливо, що причиною такої ситуації є відхід від постійного наголошення на особливості західних цивілізаційних цілей і спроба замінити це

формулюванням загальнолюдських ціннісних орієнтирів. Тобто спроба створити «універсальну рамку» для м'якого поширення власного світогляду й культури в глобальному масштабі, схоже, призвела одночасно до «розмивання» власних цінностей та реакційного відношення з боку інших цивілізацій. Таким чином, замість прогнозованої деякими дослідниками «культурної універсалізації» та утворення єдиного глобального культурно-цивілізаційного простору (на основі західних ціннісних орієнтирів) ми бачимо зворотній процес фрагментації світу відповідно до культурно-цивілізаційних «розломів», що в майбутньому загрожує переходом до більш жорсткого геополітичного суперництва.

3.3. Еволюція європейських цінностей за умов четвертої промислової революції

Молода держава Україна шукає своє місце в європейському просторі та глобальному світі. Безумовно, для успішного вирішення цього завдання необхідний ефективний економічний розвиток країни, її висока конкурентоспроможність. Проте не менш, а може й більш важливим питанням є визначення системи ціннісних орієнтирів українського суспільства, яке, будучи органічною складовою європейської спільноти, не може не поділяти європейських цінностей, хоча, безумовно, має свої особливості й ментальні пріоритети.

За сучасних умов основна увага науковців спрямована на дослідження еволюції цінностей під впливом глобалізації. Це цілком закономірно, адже сучасна епоха – епоха глобальних змін в усіх сферах людського життя. Глобалізація змінює й модифікує закони й закономірності людського розвитку. Не оминає вона й культурну сферу, де передбачає певну уніфікацію культур, вестернізацію світу як нав'язування західного способу життя всім світовим культурам. За таких умов проблема формування і

оновлення базових духовних цінностей набуває первинного значення для українського суспільства.

Сучасний розвиток економіки характеризується швидким впровадженням інновацій, а технології впливають на усі сторони нашого життя. Однією з характерних проявів глобалізації виступає четверта промислова революція, яка значною мірою змінює суспільне виробництво та весь уклад життя сучасного суспільства, а отже – трансформує систему його цінностей. Саме тому дослідження загальнолюдських і, особливо, європейських цінностей за умов четвертої промислової революції представляється досить актуальним завданням для української науки.

Цінності – це своєрідний культурний код, тому кожна культура породжує свою систему цінностей. За нею можна судити про те, наскільки успішно протікає процес культурної ідентифікації нації, народу, відбувається зміцнення або руйнування національної самосвідомості, чи зберігає нація себе як носій унікального, тільки їй властивого типу культури, або вона поступово втрачає цю історичну місію⁵⁰.

Ціннісне ставлення людини до світу й до себе виражається в ціннісних орієнтаціях особистості. Ціннісні орієнтації – це сукупність матеріальних і духовних благ, які людина і суспільство обрали в якості життєвих орієнтирів, що визначають поведінку, вчинки, помисли і стосунки між людьми. Стійкі ціннісні орієнтації переходять в розряд норм і визначають лінії поведінки членів суспільства. Кожен предмет, явище, подія може також мати позитивну або негативну цінність. Для кожної окремої людини цінності нерівнозначні, оцінка предметів, подій, речей відбувається з різних точок зору: емоційної, естетичної, моральної, наукової тощо. Таким чином, кожна окрема людина

⁵⁰ Ясеницкий И. А. Генезис формирования отечественной социально-философской концепции ценности // Вестник Самарского государственного университета. 2007. № 5-3. С. 23-30.

по-різному ставиться до того, що вважає цінностями⁵¹. З цінностей окремих людей складаються ціннісні орієнтації суспільства.

Європейський вибір нашої держави, підкріплений значними успіхами у взаємовідносинах Україна-ЄС, ставить перед суспільством завдання теоретичного осмислення сутності європейських цінностей та їх привабливості для населення країни і практичного втілення в українське суспільство європейських життєвих стандартів.

В основі економічного та соціального процвітання Європи лежить, перш за все, культура, цивілізація та гідна праця європейців. Саме Європа створила сучасний світ таким, яким він є, саме тут були закладені основи сучасного державництва, громадянського суспільства, ефективної ринкової економіки, системи соціальної справедливості⁵². Основними принципами і цінностями західного суспільства є: принцип свободи особистості та індивідуалізм, ліберальна демократія, науковий і культурний прогрес, непорушність права приватної власності, ринкова модель ліберальної економіки⁵³. І, безумовно, найголовнішою цінністю західної культури є життя. Самі по собі європейські цінності вкрай привабливі і, як показують результати соціологічних опитувань, вже знайшли широке визнання в Україні.

За умов зростання динамізму суспільного розвитку, посилення суперечливої дії всесвітньо-історичних процесів глобалізації та інформатизації на ідентичність народів різних країн первинного значення набувають питання про суть і функції духовних цінностей. Прийняття і освоєння громадянами країни базових духовних цінностей, досягнення

⁵¹ Андросова Ю. В. Ценности и их место в структуре мировоззрения современного учителя и ученика // Самарский научный вестник. 2014. № 4(9). С. 16.

⁵² Кличко В. Європейські цінності і Україна [Електронний ресурс]. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/klitchko/4dd6871d3c6c5> (дата звернення 04.12.2019)

⁵³ Тарасова Ю. А. Ценности современного российского общества в условиях глобализации // Век глобализации. 2016. №4. С. 115-121.

консенсусу в їх відносинах є найважливішою умовою її процвітання, про що свідчать сучасні Швеція, Фінляндія, Норвегія, Японія, Сінгапур.

Наближення до справедливості в українському суспільстві полягає в скороченні бідності за рахунок встановлення гідної мінімальної годинної заробітної плати в усіх сферах діяльності та в зниженні податкового тиску на малий і середній бізнес. Дотримання жорстких меж децильного коефіцієнту (співвідношення 10% найбільш і 10% найменш забезпечених) є неодмінною умовою справедливості, стабільності суспільства і довіри до влади⁵⁴.

У структурі цінностей сучасного українського суспільства все більшого значення набуває така базова цінність, як сім'я. Інститут сім'ї забезпечує відтворення і збереження народу, збереження його фізичного, морального і інтелектуального здоров'я, гуманістичних традицій. Вчені називають сім'ю найвеличнішим створінням культури, здатним відтворювати достовірно суспільні, соціалізовані особистості⁵⁵.

До фундаментальних базових цінностей належать ті цінності, які сформувалися в процесі еволюції цивілізації: свободи, права і обов'язки громадян, верховенство закону та рівність (юридична, соціальна, політична). Історично для сучасного українського суспільства особливе значення має верховенство закону в силу традиційного втручання різного роду державних чиновників в правову систему. Базовими цінностями є культура, освіта, наука, реалізація яких необхідна для розвитку України за інноваційним шляхом. Є ще одна фундаментальна базова цінність, яка часто залишається без належної уваги, – це довіра до інститутів влади. Без наявності такої цінності у значної частини громадян неможлива стабільність суспільства⁵⁶.

Сьогодні світ увійшов в якісно нову історичну епоху – епоху глобалізму, коли традиційні способи роботи, виробництва, споживання і

⁵⁴ Скибицкий М. М. Глобализация и задачи обновления духовных ценностей российского общества // Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. 2015. № 1(17). С. 13-19.

⁵⁵ Антонов А. И., Сорокина С. А. Судьба семьи в России XXI века. М. : Грааль, 2009. С. 412.

⁵⁶ Див.: Скибицкий М. М. Знач. твір.

обміну незворотно змінилися. Ускладнення громадської структури тягне за собою диференціацію традицій, які припускають нові типи взаємовідносин, створює нові соціальні ролі та формує складні системи й підсистеми⁵⁷. Глобальні процеси, охоплюючи економічне середовище, також стрімко розвиваються і в соціокультурній сфері та характеризуються, на думку дослідників, низкою таких ознак: втрата багатьох елементів матеріальної і духовної культури, яка стає транснаціональною; прискорення міграційних процесів в результаті формування інтегрованого світового соціокультурного простору, який носить характер наднаціонального і наддержавного; особлива роль досягнень інформаційної революції (телекомунікації, Інтернет) в процесі поширення інноваційної інформації по всьому світу; глобальні проблеми виживання в умовах близькості екологічних, військових, техногенних та інших катастроф, які ставлять перед людиною завдання, що можна вирішити лише спільно⁵⁸.

Глобалізація значною мірою впливає на ціннісні орієнтації людини. Кожен народ в ході свого історичного розвитку накопичує певний своєрідний досвід, виробляє свої традиції, моральні цінності, з яких складається унікальний менталітет. Спосіб життя, мислення, моральні цінності різних культур відрізняються. Глобалізація привносить у кожную культуру альтернативні стилі та образи, нові цінності, приводячи тим самим до орієнтації на сторонні зразки. В результаті це веде до зміни культурного середовища окремих соціальних груп і суспільства в цілому, яке дробиться на велику кількість слабо інтегрованих груп, що мають різні критерії культурної ідентичності⁵⁹.

⁵⁷ Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма [Електронний ресурс]. URL: http://krotov.info/library/03_v/eb/er_04.html (дата звернення 14.03.2019)

⁵⁸ Аванесова Г. А., Астафьева О. Н. Социокультурное развитие российских регионов: механизмы самоорганизации и региональная политика. М. : Изд-во РАГС, 2001. 424 с.

⁵⁹ Алиева О. Г., Саввина О. В., Моисеенко М. В. Кризис национальных культур в эпоху глобализации // Вестник РУДН. Серия Философия. 2014. № 2. С. 83-91.

Основною загрозою існуванню національних культур з їх системами цінностей виступає вестернізація. Поле просування західних культурно-історичних моделей країн, які стали на чолі глобалізаційних процесів, виступає сьогодні єдиний інформаційний простір як факт сучасної реальності, що здійснився. Формування єдиного інформаційного простору призвело до транслювання західних культурних цінностей й до загрози нівелювання культурно-історичного ландшафту⁶⁰.

Як вірно зазначає О. В. Зернецька, потужна трансляція змістового наповнення панівної – західної – масової культури набуває глобального характеру, заповнює світовий інформаційний простір, вільно перетинаючи державні кордони, не питаючи ні народи, ні уряди про бажаність її присутності у національних інформаційних просторах окремих держав, регіонів і навіть континентів. Вона стає реальним викликом державному та національному суверенітету, деформуючи й руйнуючи національні культури⁶¹. Ці тенденції особливо очевидні в культурному просторі України, який, розчарувавшись в наднаціональних ідеалах радянського суспільства, виявився найбільш схильним до впливу ззовні.

Сьогодні масове суспільство, яке глобалізується, стоїть на порозі якісних змін в світогляді. Зі зміною навколишнього світу, в самому широкому сенсі слова, змінюється особистість, трансформуються погляди та ідеї. Життя, спрямоване в майбутнє, примушує людину шукати і створювати нові форми застосування її інтелекту, втілює його найсміливіші задуми⁶². Формується відносно нова група цінностей, яку зазвичай не відносять до базових. Це вимоги глобальної економіки, що розвивається: здатність адаптації до змін в умовах праці, до інформаційних потоків, інноваційна сприйнятливість, інноваційно-впровадницька орієнтація, володіння

⁶⁰ Див.: Тарасова Ю.А. Зазнач. твір.

⁶¹ Зернецька О. В. Глобальна комунікація. Київ: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2017. С. 85.

⁶² Ашинова З. А. Ценности в условиях глобализации [Електронний ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsennosti-v-usloviyah-globalizatsii> (дата звернення 08.08.2019)

символічною мовою. Проте саме ці цінності великою мірою визначатимуть найближчим часом успіх будь-якої людини і будь-якої країни в глобальному світі. Саме тому вдосконалення, оновлення базових та набуття нових цінностей є найважливішим соціокультурним та соціоекономічним чинником формування громадянського суспільства і демократичної правової держави в Україні⁶³.

Глобалізація значною мірою вплинула на цінності та ідеали національних культур; особливо це стосується тих цінностей та ідеалів, способу життя, які сформувалися в традиційному, переважно аграрному суспільстві⁶⁴. Ці перетворення стають ще більш кардинальними в епоху четвертої промислової революції, яка виступає одним з характерних проявів глобалізації.

Про її (революції) початок було оголошено на міжнародному форумі в Давосі у 2016 р. На ньому зазначалося, що людство стоїть на краю нової технологічної революції, яка кардинально змінить те, як ми живемо і працюємо, ставимось один до одного, й торкнеться всіх груп та верств населення, всіх професій тощо⁶⁵. І справді, вибуховий розвиток і поширення нових технологій, їх проникнення в усі сфери людської діяльності приводять сьогодні до швидких і глибоких змін глобальних ринків, структури і характеру сучасного промислового виробництва, економіки і соціальної сфери. Зміни, що відбуваються, настільки значні, що світ вступає, можливо, в найбільший за всю історію технологічний перехід, коли багатство природних ресурсів і дешевизна праці перестають бути основними чинниками зростання. В основі четвертої промислової революції лежить перехід від масового виробництва стандартизованої продукції до гнучкого високопродуктивного виробництва, що випускає індивідуалізовану

⁶³ Див.: Скибицкий М. М. Зазнач. твір.

⁶⁴ Див.: Алиева О. Г., Саввина О. В., Моисеенко М. В. Зазнач. твір.

⁶⁵ Мануков С. 4-я промышленная революция в Давосе [Електронний ресурс]. URL: <https://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyishlennaya-revolutsiya> (дата звернення 21.07.2019)

продукцію. При цьому «наскрізними» технологічними процесами для усіх видів виробництв стають автоматизація і роботизація, а також інтелектуалізація виробничих процесів. Саме ці технології повинні забезпечити принципово іншу якість зростання⁶⁶, перетворюючись при цьому на його продуктивну силу.

В ході першої промислової революції за допомогою води і пару було механізовано виробництво. Головним драйвером другої промислової революції була електрика, яка допомогла створити масове виробництво. У центрі третьої революції знаходилася електроніка та інформаційні технології, автоматизовані виробництва. Четверта промислова революція як би виходить з третьої, яку ще називають «цифровою» і яка почалася в середині минулого століття. Вона характеризувалася злиттям технологій і стиранням меж між фізичними, цифровими і біологічними сферами. Експерти називають три причини, за якими сьгоднішні зміни слід вважати не простим продовженням третьої промислової революції, а початком четвертої: це швидкість, з якою відбуваються зміни, їх розмах і системний характер наслідків⁶⁷.

За прогнозами, пік нової промислової революції (масштабування «проривних» технологій і зміна архітектури ринків) припаде на 2020-2030-ті рр. Численні дослідження показують, що передові технології дуже швидко розгортатимуться й робитимуть системний повсюдний вплив. У зв'язку з цим однією з основних цілей для нашої країни на період до 2035 р. може стати продуктивне включення в нову технологічну революцію, здійснення необхідного для цього структурного маневру в економіці й соціальній системі. Країна повинна перейти до нової моделі розвитку, фундаментом якої стануть високотехнологічні індустрії, базовані на наукових знаннях та інноваційних технологіях. Ставка має бути зроблена як на випереджаючий

⁶⁶ Новая технологическая революция: вызовы и возможности для России [Электронный ресурс] // Экспертно-аналитический доклад под научным руководством В. Н. Княгинина. Москва, Центр стратегических разработок, 2017. 136 с. URL: <https://csr.ru/wp-content/uploads/2017/10/novaya-tehnologicheskaya-revolutsiya.pdf>

⁶⁷ Див.: Мануков С. Зазнач. твір.

розвиток принципово нових високотехнологічних секторів і ринків, так і на глибоку технологічну модернізацію традиційних галузей і виробництв. Поєднання двох цих ліній може забезпечити фронтальний запуск технологічної революції вже в середньостроковій перспективі⁶⁸.

Очевидно, що таке значне явище, як четверта промислова революція, впливає на всі сфери життя суспільства, але найбільшою мірою вона змінює ринок праці. Враховуючи ці зміни та беручи до уваги, що праця за умов глобалізації перетворюється на загальнолюдську цінність, можна стверджувати, що трудова сфера має стати предметом пильної уваги української держави.

Сьогодні на ринку праці можна спостерігати такі тенденції⁶⁹:

Замість менеджера – інженер. Штучний інтелект з успіхом витісняє фахівців, що займаються інтелектуальною рутинною. Найбільш затребувані кадри на ринку сьогодні – технологи, інженери, оператори і наладчики верстатів ЧПУ, програмісти, фахівці в області блокчейн (від англ. «blockchain» – технологія, що об'єднує низку математичних, криптографічних і економічних принципів, особливостями якої є неможливість змінити або підробити дані, прозорість вироблених транзакцій, децентралізована перевірка даних тощо). Тобто люди, здатні створювати нові високотехнологічні продукти. Навіть ті професії, які раніше не припускали глибокого знання технологій, тепер зобов'язують до цього. Маркетолог повинен розуміти, як працюють алгоритми «Google», фінансист зобов'язаний розбиратися в ІТ, тому що нові інструменти, той же блокчейн, забезпечуються високотехнологічними рішеннями. Навіть операторам, працюючим в службі доставки піци, скоро доведеться розібратися в тому, як

⁶⁸ Див.: Новая технологическая революция: вызовы и возможности для России. Знач. твір.

⁶⁹ Гужиков П. Искусственный интеллект с успехом вытесняет специалистов, занимающихся интеллектуальной рутинной [Електронний ресурс]. URL: facebookkontaktetwittertelegramokwhatsappgplusflipboard

працюють дрони і як ними управляти. Технології так міцно увійшли до нашого життя, що ми усі повинні навчитися мислити як інженери.

Кар'єрне зростання не вгору, а вбік. Наступний тренд четвертої промислової революції – розвиток горизонтальної кар'єри. Інженеру-технологу, наприклад, окрім вузькопрофесійних вимог на зразок розробки складів і способів отримання композиційних матеріалів, треба вміти працювати з документацією і знати англійську мову, щоб читати профільну літературу і не відставати від світових розробок. До того ж, сучасний технолог повинен постійно вчитися. І попрацювавши на одному підприємстві, він може піти в суміжну галузь, освоївши новий пласт знань.

Навчання як форма життя. Багато спеціальностей вже сьогодні вимагають, а ще більше спеціальностей – зажадають в найближчому майбутньому комплексу особливих навичок – володіння технологіями, уміння вирішувати проблеми, критичного мислення, – так само як і навичок міжособового спілкування, таких, як завзятість, готовність до співпраці й уміння співпереживати. Відходять у минуле часи, коли десятиліттями можна було працювати за однією і тією ж спеціальністю або в цій самій компанії. В умовах «економіки вільного заробітку» працівникам упродовж їх трудового життя прийдеться, очевидно, займатися різноманітними «підробітками», а це означає, що впродовж усього життя їм прийдеться навчатися⁷⁰.

Рання профорієнтація. Аудиторія претендентів на роботу молодіє. Віковий сегмент 18-20 років приростає кожен місяць. Це свідчить про те, що вчорашні школярі й студенти готові виходити на роботу і випробовувати себе. Більшість з них рано чи пізно переросте вакансії офіціантів і операторів call-центрів, зате отримає досвід спілкування з працедавцем. Цей доки не зовсім очевидний тренд теж сигналізує про настання промислової революції. Швидкий розвиток і зміна світу не залишають часу на довгі роздуми.

⁷⁰ Доклад о мировом развитии 2019. Изменение характера труда [Электронный ресурс] // Всемирный банк. 150 с. URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/publication/wdr2019> (дата звернення 01.08.2019)

Сучасним підліткам, якщо вони хочуть бути успішними, коли підростуть, доводиться ще в школі думати про те, яку професію обрати.

Підбір персоналу. Четверта промислова революція змінює швидкість життя. Щоб залишатися на плаву, треба уміти швидко приймати рішення і виконувати поставлені завдання. Набір персоналу – одне з таких завдань. Сучасні технології практично на 100% автоматизують підбір персоналу, роблячи його максимально простим і дешевим. В перспективі прості функції пошуку перейдуть до автоматичних сервісів. Сьогодні не можна залишатися в стороні від технологічних інновацій. Швидкість вирішує все, а головним ресурсом стає час. Використовуючи його максимально раціонально, бізнес зможе розвиватися, а професіонали – будувати кар'єри.

Важливою характеристикою характеру праці за умов четвертої промислової революції є зростання значення цифрових технологій. Економічне зростання все більшою мірою базується на технологіях і знаннях, роблячи їх головною продуктивною силою. Передбачається, що цифрова економіка і її досягнення в перспективі стануть ключовим джерелом забезпечення добробуту держав. Наприклад, в біотехнологіях та медицині цифрові технології сприяють якісному поліпшенню здоров'я, в телекомунікаційній сфері ведуть до розвитку соціальної сфери і освіти, а в економіці забезпечують більш ефективне енергоспоживання. Важливо і те, що цифрові технології можуть використовуватися в тому числі найменш соціально захищеними групами населення⁷¹.

Однією зі складових четвертої промислової революції виступає роботизація, яка значною мірою впливає на трансформацію ринку праці й визначає, які професії втратять актуальність, а які спеціальності з'являться. Як вже зазначалося, сьогодні спостерігаються надзвичайні успіхи в розвитку штучного інтелекту. З'являються нові засоби у сфері обробки даних у

⁷¹ Смирнов Е. Н. Эволюция инновационного развития и предпосылки цифровизации и цифровых трансформаций мировой экономики [Электронный ресурс] // Вопросы инновационной экономики. 2018. Том 8. № 4. С. 553-564. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=36816160>

фінансовій сфері, охороні здоров'я, юриспруденції, освіті та забезпеченні обороноздатності держав. Автоматизація, роботизація не є чимось новим – машини поступово замінюють людину з моменту промислової революції.

Але сьогодні ці зміни кардинальні. Розглядаючи найближче майбутнє, з 2020 по 2035 рр., експерти припускають, що замість професії в сучасному розумінні людина володітиме набором різних компетенцій і навичок, таких як: *hard skills* – професійні навички, яких можна навчити і які можна виміряти: набір тексту на комп'ютері, керування автомобілем, читання, математика, знання іноземної мови, використання комп'ютерних програм (навички роботи переважно з машинами) та *soft skills* – це розумові й міжособові компетенції: соціальні, інтелектуальні та вольові: комунікабельність, вміння працювати в команді, креативність, пунктуальність тощо (навички роботи з людьми і паперами).

Професії-алгоритми (секретар, синоптик, бухгалтер, оператор call-центру, телефоніст, бібліотекар, таксист, операціоніст, страховий агент, лікар-діагност, листоноша), однотипні завдання яких можна автоматизувати, зникатимуть або трансформуватимуться. За останні 100 років більше 600 професій безслідно зникли, ще 1000 сильно змінилися (сьогодні мало хто згадає, якою престижною була праця пілота дирижабля: у Парижі перед початком Першої світової війни конкурс на цю посаду складав до 50 чоловік на місце). Апарат Hadrian X укладає 1000 шт. цегли на годину – це в 8-10 разів більше, ніж здатна зробити людина. Алгоритм британського медичного стартапа Babylon Health перевершив лікарів за точністю діагностики. Компанія CMR Surgical представила першого британського робота-хірурга Versius. Стартап May Mobility, за підтримки Toyota і BMW, запустив в

Детройті першу невелику мережу безпілотного транспорту за фіксованим маршрутом⁷².

На міжнародних форумах економісти говорять про те, що близько 5 млн. робочих місць буде загублено вже до 2020 р. – завдяки розвитку штучного інтелекту, робототехніки, нанотехнологій та інших соціально-економічних чинників. Так, з'являться нові 2,5 млн. робочих місць, але вони вимагатимуть тих нових навичок і умінь, до яких школи і ВНЗ доки готувати не вміють, зокрема, *soft skills*.

Зі зміною характеру праці все більша увага дослідників зосереджується на понятті компетентності. У загальному вигляді компетентність – це характеристика, що дається людині в результаті оцінки ефективності (результативності) її дій, спрямованих на вирішення певного кола значимих завдань (проблем). Знання, навички, здібності, мотиви, цінності й переконання розглядаються як можливі складові компетентності, але самі по собі ще не роблять людину компетентною. У цьому визначенні убачається два підходи до змісту поняття «компетенція». Одні дослідники роблять акцент на компетенції як інтегральній особовій якості людини (характеристиці людини), інші – на описі складових її діяльності, її різних аспектів, які й дозволяють їй успішно вирішувати певні проблеми.

Сьогодні набуває нового сенсу категорія «ціннісно-сміслові компетенції». Це компетенції, пов'язані з ціннісними орієнтирами учня, його здатністю бачити і розуміти навколишній світ, орієнтуватися в ньому, усвідомлювати свою роль і призначення, уміти обирати цільові і смислові установки для своїх дій і вчинків, приймати рішення. Тобто такі компетенції забезпечують механізм самовизначення учня в ситуаціях учбової та іншої

⁷² Ольховский К. Универсальные компетенции будущего: кто будет востребован завтра? [Електронний ресурс]. URL: <https://www.e-xecutive.ru/career/planirovanie-karery/1989317-universalnye-kompetentsii-budushego-kto-budet-vostrebovan-zavtra>

діяльності. Від них залежить індивідуальна освітня траєкторія учня і програма його життєдіяльності в цілому⁷³.

Однією з проблем, яка постає перед суспільством, є проблема еволюції цінності «гідна праця» під впливом інновацій і технологій. Роботи беруть на себе виконання тисяч рутинних операцій і можуть витіснити безліч низькокваліфікованих робочих місць в розвинених країнах і країнах, що розвиваються. Одночасно з цим передові технології відкривають нові можливості, створюючи умови для появи нових і модернізації існуючих робочих місць, нарощуючи продуктивність і підвищуючи ефективність надання громадських послуг⁷⁴.

За даними останнього обстеження «Євробарометру», три чверті громадян ЄС упевнені, що для їх робочих місць нові технології є благом. Дві третини стверджують, що нові технології сприятливо впливають на суспільство і ще більше покращують якість життя. В той же час тривоги з приводу майбутнього зберігаються. Жителів розвинених країн турбує масштабний вплив нових технологій на зайнятість. Вони вважають, що зростання нерівності, яка посилюється формуванням «економіки вільного заробітку» (у рамках якої організації укладають короткострокові трудові договори із самостійно зайнятими працівниками), сприяє неухильному погіршенню умов праці.

Створення робочих місць в офіційному секторі економіки – це найбільш ефективна політика, яка відповідає здійснюваній Міжнародною організацією праці Програмі гідної праці й дозволяє користуватися перевагами технічного прогресу:

– по-перше, нові технології розмивають межі компаній, підтвердженням чому служить швидкий розвиток торгових платформ. Цифрові платформи розширюють масштаби своєї діяльності швидше і з

⁷³ Васютина Н. Компетентности и компетентностный подход в современном образовании [Електронний ресурс]. URL: <http://urok.1sept.ru/статьи/581708/> (дата звернення 08.08.2019)

⁷⁴ Див.: Доклад о мировом развитии 2019. Изменение характера труда. Знач. твір.

меншими витратами, ніж традиційні компанії. Проте з розвитком інтегрованих віртуальних торгових платформ виникають питання стратегічного характеру глобального масштабу, що стосуються конфіденційності, конкуренції і оподаткування;

– по-друге, нові технології трансформують набір навичок, необхідних для роботи. Знижується попит на менш кваліфікованих працівників, функції яких можуть виконувати машини. В той же час зростає попит на розвинені когнітивні та соціально-поведінкові навички, а також на поєднання навичок, що зумовлюють здатність до адаптації;

– по-третє, картина роботів, що витісняють людей з робочих місць, пригнічує. Разом з тим, загроза, яку нові технології представляють для робочих місць, перебільшена – історія вже не раз давала такий урок;

– по-четверте, у багатьох країнах, що розвиваються, велике число працівників, як і раніше, зайнято малопродуктивною працею, часто – в компаніях неформального сектора, доступ яких до нових технологій незначний. Показники неформальної зайнятості в останні два десятиліття залишаються високими, незважаючи на поліпшення нормативно-правових умов для ведення бізнесу. Так, питома вага працівників, зайнятих в неформальному секторі, досягає в деяких країнах з ринковою економікою, що формується, 90%. В цілому, в цих країнах в неформальному секторі економіки зайняті приблизно дві третини робочої сили. Показники неформальної зайнятості залишаються на подив стабільними, незважаючи на зростання економіки і зміну характеру праці;

– по-п'яте, технології і, зокрема, соціальні мережі впливають у багатьох країнах на сприйняття нерівності, що посилюється. Люди завжди прагнули підвищувати якість свого життя і брати участь в економічному зростанні, свідками якого вони є. Можливість зіткнутися завдяки соціальним мережам і іншим цифровим засобам зв'язку з різними, часто принципово різними стилями життя й можливостями тільки посилює це почуття. Там, де

спрямування поєднуються з можливостями, складаються сприятливі умови для стійкого економічного зростання в інтересах усіх верств населення. Але в умовах нерівності можливостей або невідповідності існуючих робочих місць набутих навичкам наслідком розчарування можуть стати міграція або фрагментація суспільства. Кризові ситуації з біженцями в Європі, мігранти, що біжать від війни, з Сирійської Арабської Республіки і «арабська весна» – усе це очевидні прояви такого сприйняття⁷⁵.

У країнах з розвинутою ринковою економікою автоматизація підвищує цінність когнітивних навичок вищого порядку. На ринках праці все більшого значення набувають навички трьох типів, про що згадувалося вище: розвинені когнітивні навички, наприклад, комплексного вирішення проблем, соціально-поведінкові навички, наприклад, роботи в команді, і поєднання навичок, які зумовлюють здатність до адаптації, наприклад, логічне мислення і впевненість у власних силах. Для формування таких навичок потрібні міцний фундамент у вигляді людського капіталу і навчання упродовж всього життя. Аналіз показує, що в країнах з найнижчими на даний момент рівнями інвестицій в людський капітал продуктивність працівників майбутнього покоління буде на третину або навіть наполовину нижча, ніж могла би бути, якби люди були абсолютно здорові й здобували якісну освіту.

Темпи впровадження інновацій будуть і далі наростати. Тож Україні для забезпечення своєї конкурентоспроможності в економіці майбутнього необхідно буде діяти швидко. Щоб використати переваги нових технологій і пом'якшити найбільш гострі з породжуваних ними проблем, необхідно здійснювати інвестиції у своїх громадян – скоріше за все, в освіту і охорону здоров'я, які є наріжним каменем людського капіталу⁷⁶.

В результаті дослідження еволюції цінностей під впливом глобалізації та четвертої промислової революції можна зробити певні висновки.

⁷⁵ Див.: Доклад о мировом развитии 2019. Изменение характера труда. Зазнач. твір.

⁷⁶ Там само.

Важливим завданням України в контексті її євроінтеграційної стратегії виступає визначення українським суспільством максимально наближеної до європейської системи ціннісних орієнтирів, які відповідають сучасним реаліям, та адаптація соціуму до європейських стандартів життя.

В умовах зростання динамізму суспільного розвитку первинного значення набувають духовні цінності, прийняття яких громадянами країни є найважливішою умовою її процвітання; нового сенсу та особливої цінності за умов глобалізації і, особливо, – четвертої промислової революції – набуває категорія «гідна праця», яка зазнає еволюції під впливом інновацій і технологій.

Четверта промислова революція вплине на ринок праці за такими трендами: збільшить кількість робочих місць кращої якості, забезпечених соціальним пакетом; поширить безробіття, викликане технологічними змінами в структурі виробництва; приведе до ліквідації багатьох існуючих спеціальностей; підвищить вимоги до рівня кваліфікації працюючих на нових робочих місцях; потребуватиме перепідготовки працюючих за новими професіями; збільшить розміри інвестицій для створення нових робочих місць; посилить вимоги адаптації системи освіти до потреб глобалізованого ринку праці; підвищить залежність зростання заробітної плати від росту продуктивності праці; посилить соціальний захист працюючих та дотримання їх соціальних прав.

Основними напрямками української держави для подальшого ефективного розвитку за умов глобалізації виступають: здійснення інвестицій в людський капітал, передусім, в навчання дітей дошкільного віку, щоб сформувати у них, на додаток до основних, когнітивні й соціально-поведінкові навички більш високого порядку; підвищення ефективності соціального захисту (встановлення гарантованого мінімального рівня надійного соціального захисту; зміцнення системи соціального страхування, доповнене реформою нормативної бази ринку праці); створення робочих

місць в офіційному секторі економіки (найбільш ефективна політика, що відповідає здійснюваній Міжнародною організацією праці Програмі гідної праці й дозволяє користуватися перевагами технічного прогресу)⁷⁷; моніторинг світових тенденцій в науці і техніці; державне регулювання й інституціональне оформлення розвитку цифрової економіки; забезпечення розширення та урізноманітнення інженерних спеціальностей у ВНЗ України, розробка програм заохочення абітурієнтів до набуття технічної освіти; розробка програм навчання (перепідготовки) трудових кадрів новим технологіям, організація навчальних курсів, тренінгів, коучингів, курсів профорієнтації в технопарках і технополісах для дітей і молоді; організація освіти впродовж життя з можливістю для людини будь-якого віку та рівня освіти опанувати суміжну або навіть зовсім нову для неї спеціальність (базою для такої діяльності можуть виступити вже існуючі курси при центрах зайнятості) тощо.

3.4. Глобальна комунікація – нова цивілізаційна цінність

Комунікація – найвища людська цінність. Людина – істота суспільна і на самоті не живе. Навіть Робінзон мав свого П'ятницю. Комунікація – це не тільки обмін інформацією, це спосіб навчання, обмін досвідом, ширше – торговельно-економічні стосунки, політичні, міжнародні, дипломатичні відносини. Комунікація – це спосіб існування людства, а також – найвища насолода від розмови з духовно близькими людьми.

Ціннісний вимір комунікації не тільки в тому, що вона – спосіб міжособистісного спілкування, а й у тому, що в суспільному сенсі вона – стрижень всіх науково-технічних революцій. Саме технологічний розвиток комунікації зробив можливим появу глобалізації. Тут комунікація стала «точкою опертя» для революційного перевороту цивілізації, тектонічного зрушення у способі життя людства. «Ключовим моментом у створенні

⁷⁷ Див.: Доклад о мировом развитии 2019. Изменение характера труда. Знач. твір.

глобалізованого світу стає прискорений розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури глобального масштабу, яка завдяки діджиталізації, комп'ютеризації, інформатизації стискає час і простір, дає можливість здійснювати операції в режимі реального часу і в такий спосіб робить можливим постановку питання про глобальну комунікацію»⁷⁸. Новонароджена глобальна комунікація докорінно змінила світ.

Глобальна індустрія комунікації є, врешті, провідним сектором у сприянні загальній глобалізації. Так, роль телекомунікацій має вирішальне значення для глобалізованих виробничих стратегій. Неможливо уявити, що темпи та глибина глобалізації могли бути збережені протягом останніх десятиліть за відсутності складних телекомунікаційних мереж. Крім того, контент таких медіа-галузей, як телебачення, музика, відео, фільми та Інтернет, безпосередньо через рекламу та опосередковано через пропагування споживацького та індивідуалістичного способу життя знаходяться на передньому краї культурної підготовки до конс'юмеризму, передумовою та супроводом до відкриття нових ринків, для величезної кількості продуктів, а також – для руйнування культурних та інших бар'єрів⁷⁹.

«Разом з тим, проблема доступу до контенту і ширше – створення контенту користувачами мережі Інтернет та інших нових діджитальних медіа, а також пов'язані з цими процесами позитивні моменти і загрози, надто для дітей і підлітків, – це імперативна проблема не тільки в контексті подолання глобального діджитального розриву, а й у контексті розвитку глобальної комунікації в цілому та мінімізації глобальних інформаційних

⁷⁸ Зернецкая О. В. Проблемы конкурентного развития системы глобальной коммуникации // Глобальное конкурентное пространство [текст]: монография / О. Г. Белорус [и др.]; рук. авт. кол. и науч. ред. О. Г. Белорус; Гос. высш. учеб. заведение «Киев. нац. экон. ун-т им. Вадима Гетьмана», Ин-т мировой экономики и междунар. отношений НАН Украины, Междунар. ассоц. «Украина-Римский клуб», Междунар. ин-т глобалистики. К. : КНЕУ, 2008. С. 637.

⁷⁹ Kaul V. The Changing World of Media and Communication // Mass Communication Journal. 2012. №2. P. 116.

загроз»⁸⁰. Саме глобальна комунікація є новою суспільною та індивідуальною цінністю, яка здійснює цивілізаційний переворот на цьому етапі розвитку людства. Вона має позитивні й негативні сторони. Як і сама глобалізація, яку вона породжує.

Безпосередньо у ролі активаторів глобалізації соціальні наслідки медіа та комунікаційного сектору в першу чергу опосередковуються через сектори, яким вони сприяють. Наприклад, соціальні наслідки сприяння виникненню глобалізованих фінансових операцій і виробничих галузей є, в кінцевому рахунку, функцією глобалізації цих секторів, в той час як соціальні наслідки відкриття ринків для продуктів «способу життя», таких як фаст-фуд і косметика, є результатом зростання цих секторів.

Іншою особливою характеристикою глобалізації сектору засобів масової комунікації (ЗМК) та комунікації є потужний засіб трансформації соціальних, культурних і політичних цінностей. Це, звичайно, частково зворотна сторона медіа та комунікацій як засобу відкриття нових ринків та пом'якшення або розмиття автентичних культур для споживання. Наприклад, видатний вчений Джордж Гебнер відмітив, що тепер найбільш успішні телевізійні програми в США вже виробляються не для національного споживання, а для міжнародної дистрибуції. Далі він занотовує, що саме цей набір (часто ненавмисних) побічних ефектів глобалізації ЗМК має найбільший вплив на все, а саме на розвиток кумулятивного впливу поступової комодифікації засобів масової комунікації на найважливіші соціальні функції, такі як формування індивіда та спільноти, ідентичності, культурної та мовної різноманітності, спроможності брати участь у політичному процесі та цілісності громадської сфери. Ці сфери – життєвонеобхідні функції, де засоби масової комунікації повинні відігравати важливу роль в суспільстві, яке поважає такі цінності, як демократія, права

⁸⁰ Зернецька О. В. Глобальна комунікація. Київ : Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2017. С. 320.

людини, економічні, соціальні та культурні потреби. Тому тут висвітлюються основні ризики, які беруть участь у поточному процесі глобального товарообігу, випуску та виробництва ЗМК, а також комерціалізаційної динаміки, яка їх стимулює⁸¹.

Провідні економісти, які працюють під егідою ООН та ЮНЕСКО, відшукали нову парадигму опису розвитку, яка ще тільки виникає, проте яка, за їхніми словами, «пов'язує економічні, культурні, технологічні та соціальні аспекти розвитку як на макро-, так і на мікрорівні. Центральною ідеєю цієї нової парадигми є той факт, що креативність, знання і доступ до інформації дедалі більше визнаються як потужні механізми економічного зростання у глобалізованому світі. Креативна економіка, що народжується, стає провідним компонентом економічного зростання, зайнятості, торгівлі та інновацій і соціальної згуртованості у більшості передових економік. На жаль, більшість країн, що розвиваються, ще не в змозі залучити свій креативний потенціал для розвитку. Це – відображення слабкості як внутрішньої політики, так і ділового середовища і глобальних системних відхилень. Поза тим, креативна економіка пропонує країнам, що розвиваються, гарний вибір та нові можливості для того, щоб зробити великий стрибок у сфері світової економіки, які щойно утворилися і швидко зростають». Так відзначено у доповіді Конференції ООН з торгівлі та розвитку (United Nations Conference on Trade and Development; UNCTAD) «Доповідь з креативної економіки 2010»⁸². Це «замість» із креативності, інновацій, економіки, соціальних аспектів розвитку, де культура у традиційному її розумінні тією ж ЮНЕСКО якось губиться і нівелюється. Проте 2009 р. ЮНЕСКО пристала до розроблених «у результаті екстенсивного глобального консультативного процесу стандартних дефініцій, які претендували на те, щоби стати зняряддям організації в галузі

⁸¹ Kaul V. Globalization and Media // Mass Communication Journal. 2011. №1. P. 110.

⁸² Ibid.

статистики культури, і були розроблені Світовою митною організацією 2007 р. для визначення міжнародних потоків культурних товарів»⁸³.

З'явилися нові терміни, наприклад, «культурні та креативні сектори». Вони означають усі сектори, діяльність яких базована на культурних цінностях і/чи художніх або мистецьких виявах, незважаючи на те, чи є їхня діяльність ринковоорієнтованою чи ні, або який тип структури підтримує їх. Ця діяльність включає створення, продукування, розповсюдження та збереження товарів і послуг, що втілюють культурні, художні чи креативні вияви, так само, як такі, пов'язані з ними функції, як освіта, менеджмент або регуляція. До культурних і креативних секторів належать архітектура, архіви і бібліотеки, художні ремесла, аудіовізуальний сектор (включаючи кіно, телебачення, відеоігри та мультимедіа), культурний спадок, дизайн, фестивалі, музика, виконавчі мистецтва, видавництво, радіо та візуальні мистецтва»⁸⁴.

Інший термін – «виконавчі мистецтва» – це «жива музика», театр, танок, опера, цирк, мистецтво лялькових театрів тощо. До речі, за даними доповіді, перші десять експортерів світу у цьому підрозділі 2008 р. становили: Німеччина (28 % ринкової частки), за нею – США, Нідерланди, Австрія, Ірландія, Велика Британія, Швеція, Японія, Франція та Чеська Республіка.

У категорію «візуальні мистецтва» входить малярство, скульптура, фотографія та антикварні вироби. Тут першу «десятку» експортерів світу в 2008 р. становили: США (28,8 % ринкової частки), за ними – Велика Британія, Франція, Швейцарія, Німеччина, Японія, Італія, Канада, Нідерланди, Бельгія. Якщо ж узяти все розмаїття креативних товарів, то першу світову «двадцятку» країн-експортерів очолює Китай. Серед

⁸³ J. Staines, C. Mercer Mapping of Cultural and Creative Industry Export and Internationalisation Strategies in EU Member Statesap [Electronic resource] // European Expert Network on Culture. February 2013. P. 14. URL: http://www.kulturradet.se/Documents/Verksamhet/Internationellt/JStaines_CMercer_Mapping_CCIEExportStrategies_updated_Feb2013.pdf. Title from the screen.

⁸⁴ Ibid. P.54.

розвинених країн світу першими десятима експортерами креативних товарів є США, а за ними йдуть Німеччина, Італія, Велика Британія, Франція, Нідерланди, Швейцарія, Бельгія, Канада, Японія.

Глобальні медіа стали невід'ємною складовою життя більшості країн світу і новою цивілізаційною цінністю. Ними просякнуті всі сфери існування кожної людини. Над цим замислюються такі теоретики комунікації і медіа-студій, як Дж. Гемелінк⁸⁵, Д. Ньюсом⁸⁶, Л. Артз⁸⁷, Дж. Джекобз та В. П. Неган⁸⁸. «Інтернет радикально змінив спосіб, в який люди спілкуються та зв'язуються один з одним. Як засіб соціальної взаємодії веб зближує людей – друзів, родину, молоде покоління і навіть зовсім незнайомих індивідуумів, які поділяють такі самі інтереси і цілі. Це не може не надавати їм відчуття приналежності та ідентичності один до одного. Разом із тим веб (радше ті, хто стоять за такого роду сайтами) може бути націлений на юнацтво як на таргетингову аудиторію з метою його радикалізації, заохочуючи його до специфічних систем поглядів, вірувань та світосприйняття»⁸⁹. Кожний, хто має веб-сайт, має і змогу звертатись до глобальної аудиторії. Часто важко визначити автентичність та достовірність інформації, яка існує на веб-сторінках. Адже вона у багатьох випадках опублікована самим власником цієї сторінки без рецензування. Винахід Інтернету тепер дає змогу поширювати по всьому світу якусь «гарячу новину» мментально, за лічені хвилини. Швидке зростання децентралізованої комунікації часто змінює й самі медіа, і їхнє співіснування із суспільством. Крос-медіа означає розповсюдження того самого меседжу через різні медіа-канали. Ця ідея описується новинними медіа.

Інтернет, комп'ютерно-медіативні технології, електронна пошта,

⁸⁵ Hamelink C. J. *Global Communication*. London : SAGE Publications, 2015. 296 p.

⁸⁶ Newsom, D. *Bridging the Gaps in Global Communication*. Malden, Oxford, Carlton : Blackwell Publishing, 2006. 326 p.

⁸⁷ *Global Entertainment Media: a Critical Introduction* by Lee Artz. New-York : Blackwell Publishing, 2015. 296 p.

⁸⁸ Jacobs G., Nagan W. P. *The Global Values Discourse*, September 8, 2012 [Electronic resource]. URL: <http://eruditio.worldacademy.org/article/global-values-discourse>

⁸⁹ Jacobs G. *Uncommon Opportunities*. Zed : Books Ltd, 2010. 240 p.

глобальна блогосфера, сайти і форуми присвячені усім видам діяльності індивідууму: від політики до освіти, від юриспруденції до охорони навколишнього середовища, від медичних порад до садівництва, городництва і бджільництва, від працевлаштування до знайомств, від порносайтів до сайтів терористичних організацій, від сайтів хакерів до сайтів кіберзлочинців тощо.

Інтернет перетворився на віртуальне віддзеркалення реально існуючого світу. Але часто це криві дзеркала, оскільки вони відбивають і посилюють одні риси і окремої людини, і суспільства в цілому, в той самий час послаблюючи або нівелюючи інші. Яскравим прикладом можуть слугувати глобальні соціальні мережі на кшталт Facebook, Twitter, Instagram тощо. Переважна більшість їхніх користувачів (а їх у світі вже налічуються мільярди) хочуть мати в мережах вищий статус, ніж вони мають насправді. Мріють, аби зафрендити більше друзів, отримати більше лайків, і через це викладають у своєму акаунті фотографії на фоні престижної машини, гарних інтер'єрів тощо. Або пишуть, коли і наскільки діб вони їдуть відпочивати. В результаті тим самим вони або викликають заздрість у своїх друзів, або дають «наводку» для шахраїв. Часто старші сестри й брати викладають в соціальних мережах фотографії молодших братиків і сестер, що призводить до нападів на останніх з боку педофілів, а також інших злочинців, профіль яких – кіднепінг.

Оскільки віковий ценз, який дає змогу користуватися Facebook, знизився до 13 років, підлітки, не замислюючись про наслідки своїх дій, викладають у соціальних мережах фотографії вечірок, де вони зняті із пляшками в руках, у нетверезому стані. Мабуть, вони в цей момент не думають про довгострокові наслідки: адже при вступі до університетів або на роботу до фірм останні перевіряють соціальні мережі і знаходять такі фотокадри, які є достатньою підставою для відмови щодо вступу до університету або прийняття на роботу.

Інші ж підлітки і молодь, які вже знають про це, перед вечірною споруджують спеціальні темні кімнати, де можна випити спиртні напої і не бути сфотографованим. Такі дії призводять до розповсюдження подвійних стандартів ще з підліткового віку, що не йде на користь ані особистості, ані суспільству. Те саме можна сказати і про YouTube. Тут безліч цікавого наукового, історичного, політичного, просвітницького, інформаційного, культурного, природознавчого матеріалу, документальних і художніх фільмів. А з іншого боку, у YouTube часто-густо викладають неперевірені викривальні матеріали політичного та інтимного характеру тощо.

Американський футуролог Елвін Тоффлер, автор книг «Третя хвиля», «Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила», «Шок майбутнього», «Війна та антивійна», описуючи нові тренди початку ХХІ-го ст., передбачав, що «відповідно до того, як економіка здійснює перехід від другої хвилі до третьої хвилі, ми отримуємо поряд з новими професіями новий набір цінностей»⁹⁰. Він сформулював «Вісім правил Елвіна Тоффлера для початку ХХІ-го ст.», в двох із яких він декілька разів підкреслює важливість інформаційно-комунікаційних технологій. Так, у правилі 3-му Тоффлер відзначає, що «потрібно сприяння зростанню нових базисних галузей: телекомунікаціям, біотехнологіям, програмуванню, інформатиці, електроніці тощо». У правилі 5-му, присвяченому постійному навчанню, він акцентує увагу на тому, що «навчання само по собі може бути великим роботодавцем, так само як і гігантським споживачем відеообладнання, комп'ютерів, ігор, кінофільмів та іншої продукції, яка також забезпечує роботою»⁹¹.

Та, мабуть, найбільшим впливом й інтересом користуються художні фільми і серіали, які майже одночасно з прокатом у кінотеатрах з'являються на національному та глобальному телебаченні та в Інтернеті. Їх можна дивитися на комп'ютерах, iPad-ах, iPhone-ах та інших марках смартфонів.

⁹⁰ Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ : Видавничий дім «Весвіт», 2000. 476 с.

⁹¹ Там само.

Національні кордони стали давно розмитими для глобальних інформаційно-комунікаційних потоків. Сучасні технології дають змогу дивитися цю медіа-продукцію і мовою оригіналу, і у різній якості перекладів мовами користувачів цієї глобальної продукції. Причому, незважаючи на переважну кількість голлівудських кінострічок, у національного глядача з'явилася змога дивитися фільми і серіали інших північноамериканських та південноамериканських країн (канадські, бразильські, мексиканські, колумбійські), європейських країн (британські, іспанські, італійські, данські, французькі, норвезькі, польські, німецькі, українські, білоруські, російські), азійські (індійські – взяти хоча б продукцію Боллівуду, яка кількісно давно випередила виробництво фільмів у Голлівуді, а також китайські, японські, турецькі) та австралійські кінострічки. Існує безліч каналів близькосхідного регіону та інших азійських й африканських країн, які можна переглядати в Україні, маючи супутникову антену, але у своїй більшості вони не перекладаються й тому користуються попитом переважно у тих регіонах, де вони виробляються або в інших країнах і континентах світу, де знайшли собі притулок іммігранти з цього регіону.

Отже, бачимо, що нова цивілізаційна цінність – глобальна комунікація – приносить у світ як позитивні, так і негативні явища. Це властиво й іншим новим технологіям, які все ж-таки рухають прогрес, розвивають можливості людини у пізнанні себе і світу, в кінцевому підсумку розширюють зону безпеки і комфорту людини. Хоча і за все треба платити.

3.5. Цивілізаційні цінності у безпековому контексті глобального світу

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується пануванням глобалізації. Вона охоплює майже всі сфери суспільного життя, розширюються контакти між людьми, відбувається обмін цінностями, які є важливими у безпековому контексті глобального світу.

Розмірковуючи над основними аксіологічними складовими цивілізації, наголосимо, що, як засвідчує історія, культурні цінності раніше здійснювали універсалізуючий вплив на життя соціуму, цементували платформу його потенційної розбудови, формували сенси майбутнього. Однак, сьогодні вплив культурних цінностей на людину не такий однозначний. Так, Ш. Шварц зробив спробу виділити універсальні цінності, які властиві всім світовим культурам – добродійність, слідування правилам та нормам, гедонізм, влада, безпека, самоуправління, заохочення. Вочевидь, визначення «глобальні» та «універсальні» можуть розглядатися відносно цінностей як тотожні поняття. Проте це визначення не стало загальноприйнятим. Так, одна з глобальних мереж під назвою «GlobalValues» зі сторони іншого підходу визначає 10 компонентів системи глобальних цінностей, а саме: єдність, спільнота, життя, свобода, взаємні зв'язки, сталість, творчість, розширення прав і можливостей, вибір та цілісність буття⁹².

У словнику із соціальної політики можна зустріти таке визначення, зокрема, цінності (в загальному розумінні): це своєрідний об'єкт, що задовольняє потребу суб'єкта – індивіда, груп населення, етносу. Знову ж таки, згідно з логікою авторів словника, розрізняють цінності-блага (матеріальні ресурси, духовні продукти «споживання» та послуги) і цінності-регламенти (охоплюють моральні, правові та естетичні норми й ідеали, звичаї, традиції). Інколи окремо виділяють соціальні цінності⁹³. Єдине, що ми, узагальнюючи зазначене, бачимо, що сукупність основних цінностей у концентрованому вигляді виражає особливості культури та певного досвіду цивілізації.

Зрозуміло, що кожна цивілізація керується своєю системою цінностей. У той же час глобалізація теж сформувала певні універсальні істинні та уявні

⁹² Сіденко В. Р. Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей [Електронний ресурс] // Український соціум. 2014. №1. С. 6. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2014/01/7-21_no-1_vol-48_2014_UKR.pdf.

⁹³ Семигіна Т. Словник із соціальної політики. К. : Вид. дім «Києво-Могил. акад.», 2005. С. 216.

цінності для різних культур; вони, в свою чергу, впливають на порозуміння між спільнотами, а відмінності в системі цінностей все-таки провокують конфлікти.

Дослідник зі США Р. Інглхарт, вважає, «що зв'язок між цінностями, економікою і політикою є взаємним. Якою ця залежність є в конкретних випадках, – питання емпіричне, а не з розряду вирішуваних a priori»⁹⁴.

Істинними цінностями, які обґрунтовано можна назвати універсальними, є ті, що забезпечують виживання людини. Цінності соціального рівня є результатом соціалізації людини. Їм властивий релятивізм, оскільки вони є продуктом культури.

В основу універсальних цінностей покладено збереження життя, забезпечення безпеки. До недавнього часу відсутність безпеки була основною складовою становища людини. Лише недавно з'явилися суспільства, де більшість населення не відчуває невпевненості щодо свого виживання.

У суспільствах, які зазнали протягом тривалого періоду підвищення економічної і фізичної безпеки, ми виявили істотні відмінності між ціннісними пріоритетами старших і молодших вікових груп: для останніх набагато більш ймовірним є висунення на перший план цінностей благополуччя, ніж для старших. У цьому відображається той факт, що в роки свого особистісного становлення молодші громадяни пізнали більш високий ступінь безпеки, ніж, відповідно, в аналогічному віці – старші. Фундаментальні ціннісні зміни в тому чи іншому суспільстві мають місце, головним чином, у міру того, як покоління попередніх років народження змінюються когортами наступних років⁹⁵.

Контекст розгляду даної проблематики цінностей обумовлюється низкою чинників, адже наразі ключовою цінністю розбудови суспільств є не

⁹⁴ Дейнека Т. А. Соціально-економічні суперечності процесу глобалізації суспільства (політико-економічний аналіз): монографія. Київ : КНЕУ, 2018. С. 6.

⁹⁵ Там само.

території і ресурси (як це було в геополітичній матриці), а знання («знання економіка»), технології («інноваційне суспільство»), творчість (так зване «креативно-ноосферний етап розвитку»), культурна самобутність та автентичність. На новий рівень розуміння виходить такий геокультурний чинник формування демократичної системи міжнародних відносин, як загальнолюдські цінності. Наша точка зору співпадає із позицією В. Нікітенко, яка вважає, що носіями геокультурних тенденцій, перш за все, є наука і освіта, а також мас-медіа, що здатні в режимі реального часу тиражувати культурні зразки по всьому світові⁹⁶.

Як вважає дослідниця І. Костиря, саме для розуміння та адекватного сприйняття таких культурних зразків й актуалізується застосування загальнолюдських цінностей, що можуть транслюватися лише в суспільствах з певним розвитком демократизму й освіченості. Звідси однією з ключових геокультурних тенденцій сучасності є демократизація міжнародних відносин завдяки вибудовуванню глобального «суспільства знань», в якому ключову роль відіграє не панування над технологіями, ресурсами і урядами, а інноваційно-творчий поступ окремих національних і, в цілому, глобального суспільства⁹⁷.

Сучасна цивілізація постійно зазнає змін. Виклики, що постали перед людством в цілому, набули глобального характеру, через що міжнародна спільнота змушена поступово відмовлятися від застарілих геополітичних форм взаємодії на користь інноваційних геокультурних форм взаємовідносин, які виявляються просто необхідними при вирішенні цілої низки загальнопланетарних питань. Підкреслимо, що «загальнолюдські цінності є спонукальними чинниками глобалізаційного процесу, продуктом якого є планетарна або світова система. Планетарний соціальний організм є у

⁹⁶ Нікітенко В. Сучасна геокультура як соціокультурний феномен // Гуманітарний вісник ЗДІА. 2013. № 53. С. 263-272.

⁹⁷ Костиря І. О. Сучасні геокультурні стратегії в політиці трансрегіональної комунікативної взаємодії [Електронний ресурс] / Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Київ, 2016. С. 110. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Kostira.PDF

такому випадку кінцевим продуктом, у якому світова система має досягти онтологічної й організаційної цілісності і бути здатною до саморегуляції й самовідтворення, набути онтологічної цілісності та матеріалізуватися у якісно новому світопорядку»⁹⁸. Проте сучасні феномени ідентичності (етнічні, релігійні, національні, територіальні) можуть здійснювати наступ на основні права особи, її свободу переконань та, можливо, прагнення до універсальності та стабільності. Вони можуть розхитувати взаємозв'язок «держава-влада».

Цивілізаційна належність зумовлює різне розуміння сенсу, призначення і можливостей реалізації цінностей, які прийнято відносити до розряду універсальних. Так, власне, метою динаміки соціальної сфери цінностей є додержання свобод і прав людини на гідне та безпечне життя, працю, соціальне забезпечення, медичну допомогу, освіту, екологічно чисте довкілля, творчість і духовний розвиток. Визначальними для трансформації структури цієї сфери є трудові відносини відповідно до вирішення проблеми зайнятості та відносини розподілу відповідно до вирішення проблеми бідності.

Метою динаміки духовної сфери цінностей є затвердження в глобальному масштабі ідеології гуманізму. Тип мислення, який відповідає ідеології суспільства, базованого на принципах гуманізму, структурно змінює духовну підсистему. Способом еволюціонування такої підсистеми є відтворення істинно духовних цінностей (наукових, освітніх, культурних, моральних, релігійних). Інституціоналізація суспільних відносин у цій сфері відбувається на основі закріплення гуманістичних норм як інструментів захисту інтересів соціуму. Причиною і визначальним чинником трансформації духовної підсистеми є загострення суперечності між

⁹⁸ Див.: Костиця І. О. Знач. твір. С. 113.

цінностями гуманізму й цінностями споживацтва та матеріального збагачення⁹⁹.

Сучасне суспільство пропонує значну кількість альтернативних цінностей на відміну від індустріальної епохи. Однією з істинних цивілізаційних цінностей, створених історією і актуальних сьогодні, є права людини та гарантії забезпечення цих прав. Наразі концептуалізуються права людини четвертого покоління (наприклад, право на конфіденційність та захист особистої інформації в інтернеті). Кожне демократичне суспільство зобов'язане вживати необхідних заходів для захисту прав і свобод інших осіб.

Іншою чіткою тенденцією цивілізаційного розвитку стала криза національної держави, що супроводжувалась паралельним посиленням регіоналізму й політичного значення наднаціональних утворень. Впродовж останнього десятиріччя ми стали свідками масового повернення до місцевого патріотизму, розвитку різних колективних ідентичностей (типу неотрайбів), посилення процесу самоствердження етнічних груп як соціальних категорій. Отже, тоді як економіка, інформаційні технології набувають дедалі глобальнішого масштабу, культура стає все більш локалізованою, тяжіючи до «обмеження» на місцевому рівні, а це, в свою чергу, може призвести до прояву нетерпимості.

На думку А. Перотті, варто виробити концепцію інтеграції в демократичне суспільство, позбавлене будь-яких тенденцій нав'язувати культуру, вимагаючи, наприклад, від іноземця прийняти основоположні міфи національної культури. Адже жодна нація не наділена виключним правом на цінності, які складають культурну спадщину людства¹⁰⁰.

Для гармонійного розвитку своєї індивідуальної ідентичності кожен індивід потребує чіткої структурованості своєї соціальної, територіальної,

⁹⁹ Див.: Дейнека Т. А. Зазнач. твір. С. 403.

¹⁰⁰ Перотті А. Виступ на захист полікультурності. Вид-во Ради Європи, 1994. С. 16.

етнічної, мовної приналежності. Тобто індивіду має бути гарантоване право визначати свої колективні ідентичності, маючи можливість вільного вибору, інтегруючи спільноти у більш великому масштабі та узгоджуючи їх із властивою розсудливістю.

Європейська цивілізація відзначалася постійним домінуванням у ній двох основних принципів: раціоналізму та принципу моральної свободи індивіда. Для свободи необхідно, щоб особа почувала себе частиною спільноти (можливо, навіть уявленої спільноти (за Б. Андерсоном), вірувань та історії (в тому числі, і міфологізованої). На думку А. Перотті, лише узгодженість між духом, свободою та розумом може захистити від занепаду духу свободи – у призмі оптимістичного погляду на здатність суспільства поєднувати раціональне мислення, свободу та (новий) погляд на культурні цінності¹⁰¹.

Полікультурність (вибух культурних моделей), властива сучасній європейській цивілізації, демонструє комплексність світу та фантазм одновимірності суспільства. У цьому контексті відомий історик Н. Девіс цитує С. Хантінгтона щодо характеру воєн майбутнього. С. Хантінгтон зазначав, що конфлікти майбутнього – це, швидше, локальні війни, але не між країнами, а на лінії розломів цивілізацій у межах однієї країни¹⁰². Відтак це конфлікти, швидше, світоглядного та етнічного характеру.

«Чітко виражене етнічно мозаїчне» – так характеризує суспільство ХХІ ст. Д. Белл і запевняє, що етнічність – всеохоплюючий «тип ідеології», який у вимірі власної політизації творить державу, націю та конкретну людину¹⁰³.

Етнічна політизація – це процес залучення до політики, активного політичного життя народів (етнічних спільнот), який виникає на основі об'єктивної необхідності у перевлаштуванні суспільства. Важливо, що

¹⁰¹ Див.: Перотті А. Зазнач. твір.

¹⁰² Норман Д. Європа. Історія. К.: Основи, 2018. 1464 с.

¹⁰³ Артановський С. Проблема етноцентризму, етнічної своєрідності культур і міжетнічних відносин у сучасній зарубіжній етнографії і соціології. Актуальні проблеми етнографії і сучасна зарубіжна наука, К., 1999. С. 18.

політизація етнічності знаходить свій вияв у посиленні етнічної (національної) самосвідомості з усіма її компонентами (спільність долі, історії і походження, особливості психології, характеру, прихильність до національних цінностей), усвідомленні реальних процесів політичного життя через призму своїх інтересів та ціннісних орієнтацій. Причому, етнічність залишається реальністю до того часу, доки одна етнічна група усвідомлює свою відмінність від іншої.

Етнічні установки (сприйняття інших груп) та етностереотипи можуть бути позитивними та негативними, але ніколи не бувають нейтральними, оскільки для своїх носіїв вони видаються правильними і найкращими. Таким чином етноустановки і стереотипи слугують механізмом перетворення етнопсихологічних утворень в етноцентризм (якщо вони позитивні і торкаються власної спільноти)¹⁰⁴ та націоналізм (якщо вони крайньо радикально-негативні щодо інших спільнот) (див. рис. 3.1).

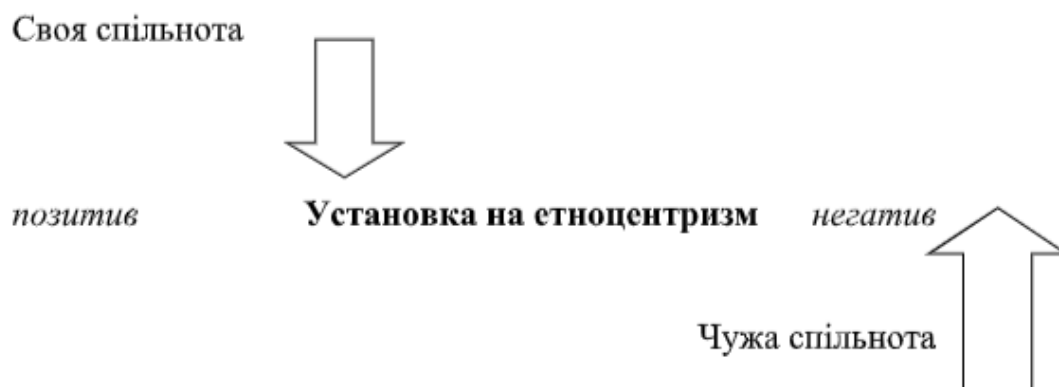

Рис 3.1. Формування етноцентристських настроїв

Етноцентризм (грец. ethnos – група, плем'я, народ і лат. centrum – осередок, центр) – властивість індивіда, соціальних груп і спільнот (як носіїв етнічної самосвідомості) сприймати й оцінювати життєві явища крізь призму традицій і цінностей власної етнічної спільноті, що виступає як певний

¹⁰⁴ Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. К. : АртЕК, 2002. С. 35.

загальний еталон або оптимум. Етноцентризм означає віддавати перевагу власному способу життя над іншими¹⁰⁵. Проте характер етноцентризму у сучасному світі також амбівалентний – етноцентристські тенденції зароджуються і розвиваються у двовимірному полі міжетнічного роз'єднання та інтеграції (що наразі може бути навіть уявним/міфологізованим).

Отже, з точки зору В. Самнера, етноцентризм пов'язаний із гіпертрофією позитивних етнокультурних характеристик інгрупи. При цьому стверджується переважаючий вплив культури інгрупи над культурою аутгрупи, що неминуче веде до відчуження, неприязні, ворожості в міжетнічних стосунках. Етноцентризм виникає у відповідь на загрозу існуванню етносу як самостійного соціокультурного цілого й виконує функцію соціально-психологічного захисту етносу від інокультурного впливу в умовах дезадаптації етнічних груп.

Сьогодні етноцентризм є передусім:

1. Викликом сучасним глобалізаційним процесам;
2. Продуктом постмодернізму на противагу модерному націоналізму;
3. Зручним інструментом посилення етнічно-культурної соціалізації, але з негативним відтінком здобуття ворожості у майбутніх стосунках із представниками інших етногруп;
4. Примітивною, але деякою мірою підходящою для даного етапу ідеєю конкретного етнозгуртування та етнороз'єднання у контексті відносин сукупності етногруп, що конкретно потрапила в ситуатив;
5. Вірою у винятковість власної групи;
6. Соціально-психологічним захистом етнокультурної ідентичності етносу, не здатного в даній соціальній ситуації знайти позитивне рішення проблем, що постають перед ним.

Отже етноцентризм є, водночас, наслідком і характерною ознакою глобалізації.

¹⁰⁵ Етнічний довідник: У 3-х ч. Ч.2. Етноцентризм. К., 1996. 240 с.

«Глобалізація, – пише американський політолог Е. Гідденс, – це розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них». На думку одного з найбільш відомих фахівців з проблем глобалізації Р. Робертсона, глобалізація – це історичний процес посилення контактів між різними частинами світу, який призводить до зростаючої схожості й однаковості в житті планети¹⁰⁶.

Як наголошував Е. Сміт, ера націоналізму відходить у минуле, етнонаціоналізми, етніцизми кидають виклик сучасній державі. На нашу думку, те, наскільки зуміє впоратися глобалізований світ із наростаючими проблемами у пошуках консенсусу між інтересами і потребами кожної етнічної спільноти у полі етновідносин поліетнічних держав детермінує те, чи зможуть, загалом, ці держави зберегти себе завтра.

Пізнавальною є думка дослідника О. Дерев'янка про високоефективні держави, які характеризуються різними рисами, наприклад, принципом взаємної вигоди, що зводиться до збалансованих відносин держави з власними громадянами, їхніми спільнотами, а вже потім – з іншими державами¹⁰⁷. На нашу думку, саме такі держави сучасної глобалізованої цивілізації здатні наповнювати форми аксіологічних понять належним змістом.

У науковій праці за керівництва М. Михальченка окреслено «дерево» цінностей. Названо такі політичні цінності, як правова, демократична держава, вільні вибори, рівність перед законом тощо. Слушною є думка авторів про те, що у смисловому розумінні поняття «цінність» близьке чи навіть споріднене з поняттям «значущість». Власне значущістю зумовлені не лише властивості предмета, а й потреби діючого суб'єкта. Критерієм такої ефективності й інтенсивності цінностей вважається «повнота задоволення»,

¹⁰⁶ Римаренко Ю. Основи етнодержавознавства. К., 2007. 524 с.

¹⁰⁷ Дерев'янка О. Сім звичок високоефективних держав // Науковий світ. № 9. 2010. С. 18.

що супроводжує їх відчуття. Тобто цінності можна детермінувати як «джерело індивідуальної мотивації, що функціонально еквівалентно потребам, та є реальними іманентними регуляторами діяльності індивіда та соціальних груп»¹⁰⁸.

Політичні цінності бувають різних рівнів: суспільства, держави, етнічних і соціальних груп, політичних і громадських об'єднань, особистостей¹⁰⁹. Це свідчить про глобалізацію, єдність світу. Необхідно підмітити, що дослідниця М. Шульга наголошує на проблемі важливості християнських цінностей. Християнство заклало моральні основи сучасної демократії¹¹⁰. Для західноєвропейського суспільства такий соціальний феномен, як повернення релігійності, зумовлене притоком іммігрантів, більшість з яких традиційно віддає першість релігії. Таким чином, перед досить секуляризованими або атеїстичними європейськими суспільствами постало питання про місце релігійності, її значення для суспільного розвитку. Все частіше трапляється, що поведінку і світогляд певного громадянина задалегідь намагаються визначити і пояснити через релігійну спільноту, до якої він (гіпотетично) належить.

Глобальні виклики спонукають людство передивитись цінності сучасної цивілізації, особливо з посиленням негативних тенденцій глобалізації. Опираючись на твердження окремих дослідників, важливу роль відіграє гуманізація освіти і всієї суспільної свідомості. Як зауважує Г. Михайлишин, «ціннісним пріоритетом є формування гуманістичного мислення, виявлення гуманістичного потенціалу особистості як громадянина та професіонала»¹¹¹. Полікультурність, яка пронизала суспільство, створила його нову концепцію. На зміну поняттю глобального суспільства приходять

¹⁰⁸ Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / Авт. колектив : М. І. Михальченко (керівник) та ін. К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 5.

¹⁰⁹ Там само. С. 13.

¹¹⁰ Шульга М. Універсальність цінностей європейської цивілізації // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2017. № 4. С. 32.

¹¹¹ Михайлишин Г. Й. Аксіозмістовні аспекти гуманізму на сучасному етапі розвитку людства. // Мультиверсум. Філософський альманах. 2012. Вип. 8. С. 115.

поняття вузлового суспільства: індивіди більше не належать до єдиного суспільства, а входять у численні мережі, що перетинаються. Це створює безліч можливих (і варіативних) комбінацій.

Теорія політичного транзиту детермінує такі передумови успішного переходу до демократії: 1) національна єдність; 2) політична воля; 3) реальна боротьба за демократію¹¹². На етапі сплеску громадянської активності в сучасній Україні після акцій громадянського протесту, які увійшли в історію під назвою «Революція Гідності», все частіше фактором забезпечення сталої громадянської участі теоретики визначають патріотизм. У новому Законі України «Про державну службу» (від 10.12.2015 р.) патріотизм визначено як «відданість та вірне служіння Українському народові» (стаття 4, пункт 1)¹¹³. Таке служіння безумовно має ціннісне підґрунтя.

Українська держава активізувала питання патріотичного виховання ще у 2015 р. (наказ Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді»), проте очікуваної результативності впровадження цієї новації не мало. Другим важливим кроком державотворчого характеру було визначення у новому Законі України «Про освіту» (від 05.09.2017 р.) громадянських компетентностей як обов'язкових освітніх результатів. Це породило низку викликів, що постали перед суспільством. Ми погоджуємося, що без громадянина, який усвідомлює цінність публічного інтересу та демонструє відповідальне виконання своїх громадянських обов'язків, складно сформувати патріота, котрий здатен професійно і конструктивно діяти на користь розвитку демократії. Наша точка зору кореспондує із думкою вітчизняної дослідниці І. Семенець-Орлової у тому, що «якість демократії у

¹¹² Політичний енциклопедичний словник / Упорядник В. Горбатенко; За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка : 2-ге вид., доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. С. 667.

¹¹³ Про державну службу. Закон України від 10.12.2015 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 21.07.2019).

державі прямо залежна від рівня культури громадянськості населення»¹¹⁴. Демократична атмосфера, в основі якої лежить принцип багатоманітності та множинності думок, не зводиться лише до політики, а стосується сфери культури та поняття суспільних цінностей. Не можна захищати особисту свободу, не визначаючи при цьому її зв'язок із колективною ідентичністю¹¹⁵.

Потреба у конструктивному вияві патріотичних почуттів відповідно до реалій сучасних демократичних держав (громадянський патріотизм) зростає у всьому світі, в тому числі й в Україні. Наразі поняття «громадянськість» наповнюється різним змістом – від самопожертви в ім'я розбудови держави до активної участі людини у громадському житті. Громадянськість передбачає виконання ролі відповідального громадянина, який поважає права інших, має розвинене почуття громадянської солідарності (не конкуренції!), що проявляється у виконанні громадянських обов'язків. Діяльність людини з високим рівнем культури громадянськості спрямована, передусім, не на приватний, а на публічний (суспільний) інтерес. У будь-якому разі потреба ґрунтовного концептуального аналізу поняття «громадянський патріотизм» є важливою для сучасної України на етапі реалізації євроінтеграційного вектору розвитку та еволюції суспільних цінностей відповідно до стрімких модернізаційних процесів.

Питання наукового осмислення громадянськості не є новим для вітчизняної науки. Проте більшість українських вчених не вдаються до детальних розмежувань дефініцій і синонімізують такі категорії, як, наприклад, громадянська культура та культура громадянськості¹¹⁶. Окремі

¹¹⁴Семенець-Орлова І. Розвиток культури громадянськості засобами ОДГ як комплекс освітніх змін [Електронний ресурс] // Швейцарсько-український освітній проект «Розвиток громадянських компетентностей в Україні». URL: <http://doccu.in.ua/wp-content/uploads/2017/04/Material-Konferencija.pdf#page=242> (дата звернення: 23.06.2019)

¹¹⁵ Council of Europe, 1999, Declaration and Programme of Action 99(76) of the Committee of Ministers on Education for Democratic Citizenship based on the Rights and Responsibilities of Citizens [Electronic resource] // Strasbourg: Council of Europe. URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=447269&Site=CM> (дата звернення 26.06.2019)

¹¹⁶ Г. Ломакіна Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільства [Електронний ресурс]. URL: http://www.rusnauka.com/27_NPM_2012/Pedagogica/3_117001.doc.htm (дата звернення: 22.06.2019)

дослідники у своїх роботах уточнюють важливі відмінності у змісті названих понять, надзвичайно важливих для нашого дослідження¹¹⁷. Адже громадянськість (культура громадянськості) – більш широке поняття, що відображає соціально-політичний аспект взаємовідносин людини і громади, суспільного організму, національної спільноти, в основу якого закладено загальнолюдські цінності. Громадянська культура – вужче за змістом поняття, що характеризує політико-правовий взаємозв'язок держави та громадянина.

Різні проблемні аспекти громадянськості досліджували А. Макаренко, В. Сухомлинський (аналіз громадянськості у процесуальних характеристиках набуття досвіду колективної діяльності); О. Князев (громадянськість як свідоме і відповідальне ставлення людини до суспільного життя); Г. Ломакіна (громадянськість як спрямування своєї діяльності на суспільно корисні цілі, в основі якої загальнолюдські цінності та мораль); О. Довбня (громадянськість як прихильність людини до інтересів держави та суспільства) та ін. Зарубіжні вчені досліджували соціологічний вимір громадянськості (М. Вебер); ціннісний (Г. Алмонд¹¹⁸, С. Верба); культурний (Г. Тернборн) тощо. Проте залишається недостатньо дослідженим питання громадянського патріотизму, що, поряд з культурою громадянськості, є достатньо новим і не повною мірою методологічно обґрунтованим.

Спробуємо спочатку з'ясувати, що таке «суспільна цінність». На думку вітчизняної дослідниці О. Невмержицької, будь-яка матеріальна дія людини пронизується певним ціннісним відношенням як до об'єкта, на який

¹¹⁷ Семенець-Орлова І. Суспільне замовлення на громадянську освіту [Електронний ресурс] // Освітня політика. Портал громадських експертів. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1327-suspilne-zamovlennya-na-gromadyansku-osvitu-abo-yak-virostiti-anglijskij-gazon-v-ukrajini> (дата звернення: 20.06.2019); Громадянські компетентності у професійній освіті державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Збірник методичних матеріалів [Електронний ресурс] Н. Прогасова [та ін.] // Розвиток громадянських компетентностей в Україні. URL: https://doccu.in.ua/wp-content/uploads/2017/04/Gromadanski-kompetentnosti_.pdf (дата звернення: 20.06.2019)

¹¹⁸ Almond G. [et al.]. The civic culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Sage Publications, Inc., 1989. 392 p.

спрямована ця дія, так і до самої дії¹¹⁹. Це і зумовлює розмитість поняття «цінності» у філософії. Але беззаперечно, що заради деякої цінності людина може відмовитися від будь-чого матеріального¹²⁰. Як наголошує О. Невмержицька, людська свідомість виникає там, де з'являється ціннісно-діяльнісне¹²¹. Відтак цінності мають чіткий суспільний характер.

В основі громадянськості як якості соціуму знаходиться увесь спектр громадської активності людини, що визначається її ставленнями, ціннісними орієнтаціями, установками. На думку І. Беха, характеристиками розвиненої громадянськості людини є: громадянська мужність, гідність, вірність, активність, дисциплінованість, прихильність до державних інтересів¹²². Є. Казаков стверджує, що громадянськість – це соціально-етична система, яка функціонує на основі сукупності громадянських цінностей і моральних принципів¹²³. На думку української дослідниці Г. Ломакіної, громадянськість відображає упорядковане життя суспільства і держави на основі загальних інтересів соціуму (публічних інтересів)¹²⁴.

Визнання публічності інтересу здійснюється шляхом його правового (юридичного) забезпечення – фіксації в нормах (законах) та через встановлення механізму його реалізації¹²⁵. Наприклад, публічні інтереси українського народу зафіксовані в Конституції України. Суспільні інтереси – ширше поняття, вони можуть бути не задекларовані в нормативних актах, але при цьому легітимізовані у суспільній думці. Гносеологічну основу суспільних інтересів становлять суспільні цінності.

На думку В. Абрамова, національні інтереси в ідеалі – це інтереси більшої частини громадянського суспільства, політичної нації, що втілені в

¹¹⁹ О. Невмержицька. Цінність як поняття: теоретичні основи // Грані. 2015. № 7 (123). С. 114.

¹²⁰ Там само. С. 115.

¹²¹ Там само. С. 116.

¹²² І. Бех Психолого-педагогічні проблеми виховання громадянськості // Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук.ст. Черкаси, 1998. С. 3-6.

¹²³ Культура гражданственности: учеб.-метод. пособие / Е. Казаков [и др.]. Екатеринбург, 2004. 175 с.

¹²⁴ Див.: Г. Ломакіна. Знач. твір.

¹²⁵ Semenets-Orlova I. Multidimensional management contemporary: generation of social meanings for a new collective identities // Public management. June 2018 (Special edition). № 4 (14). P. 264-269.

їхньому баченні «політичним класом» і керівництвом країни. В узагальненому вигляді національні інтереси полягають в забезпеченні реального суверенітету країни, підвищенні її суб'єктності в системі світової політики, в забезпеченні національної конкурентоспроможності¹²⁶. Зазначимо, що, на нашу думку, якщо йдеться про політичну націю, то її інтереси (зазвичай, надетнічного характеру) можна визначити як публічні інтереси.

Ціннісні рамки функціонування держави закладають морально-етичні обґрунтування. Відтак, державне управління є моральною діяльністю та відображає людиноцентричний підхід. Цікавою є позиція польських вчених М. та І. Кішіловських. Вони наголошують, що система державного управління ніколи не зможе відповісти на виклики часу, якщо суспільні інтереси не будуть поєднані з індивідуальними прагненнями державних службовців¹²⁷. В сучасній Україні зростання ролі ціннісних засад державної служби співвідноситься із запитом громадян на добросовісність, етичність, патріотизм, культуру співучасті її спеціалістів у професійній діяльності.

Як вважає І. Ільїн, бути справжнім громадянином – це «відчувати нерозривну тотожність між інтересом держави та своїм власним інтересом. І через це визнавати своїм власним інтересом кожен духовно правильний інтерес кожного зі своїх співгромадян»¹²⁸. Таким чином, основною складовою громадянськості є прийняття суспільної цілі. Звідси лише щира участь у житті власного народу та піклування про його розвиток створює умови для усвідомлення суспільного інтересу та визначає громадянськість.

Сформована культура громадянськості сприяє створенню «життєвого простору» для консенсусного суспільства. Віра в справедливість,

¹²⁶ В. Абрамов Національні цінності й національні інтереси та безпека України // Національні цінності й національні інтереси в системі публічного управління: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 12 жовтня 2017 р.). К. : НАДУ, 2017. Т. II. С. 135.

¹²⁷ Адміністративна стратегія. Ваша успішна кар'єра у сфері державного управління / Кішіловські М. [та ін.]. К. : Основи, 2017. С. 330.

¹²⁸ Ильин И. Сочинения: в 2 т. М. : Медиум, 1994. Т. 2.: Религиозная философия. С. 271.

взаємоповага передбачає добровільне взяття на себе членами суспільства зобов'язань щодо виконання соціально важливих ролей. Активна участь громадян у процесах обговорення та прийняття рішень на різних рівнях управління країною теж є важливою.

Зарубіжні вчені В. Галстон та Е. Каллан, серед іншого, підкреслили важливість суспільної розумності у змісті громадянськості. Ця чеснота визначається як здатність слухати інших та вміння формулювати власну позицію¹²⁹. Громадянськість відображає волю жити разом та «вимагає» створення нових цінностей за критерієм поваги до інших людей та людської гідності¹³⁰. Е. Гідденс пов'язував поняття громадянськості з інституціоналізованими соціальними ролями, в основі яких – цінність прав людини¹³¹.

Формування громадянськості є процесом визначення та закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, організація їх у системі, що здатна працювати для задоволення певної актуальної суспільної потреби. Але, на відміну від громадянства, що надається резолюцією установи, громадянськість зберігається навіть після втрати формального громадянства.

Як наголошує вітчизняний дослідник І. Василенко, культура громадянськості – це установки та орієнтації щодо співпричетності особистості до загальних справ держави, засновані на загальнолюдських цінностях, оптимальному співвідношенні особистих і суспільних інтересів, доповнені окремими компонентами громадянської відповідальності (вміння та вмотивованість брати на себе соціальну відповідальність) та соціальної активності (дії, спрямовані на позитивні перетворення)¹³².

¹²⁹ Citizenship [Electronic resource] // Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/citizenship/> (дата звернення 23.06.2019).

¹³⁰ UNESCO teaching and learning for a sustainable future [Electronic resource] // Report. URL: http://www.unesco.org/education/tlsf/mods/theme_b/interact/mod07task03/appendix.htm (дата звернення 23.06.2019).

¹³¹ Гідденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. М. : Академ. проект, 2005. С. 68.

¹³² Василенко І. Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Київ, 2009. 19 с.

Узагальнивши аналіз поняття громадянськості, визначаємо такі його дві змістовні складові: 1) здатність людини до активної участі у соціально-політичних відносинах на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; 2) сукупність високорозвинених моральних якостей громадянина. Визначені і перша, і друга частини містять ціннісні (гуманістичні) основи, віддзеркалюють ціннісне ставлення особистості до держави, країни та її громадян, наголошуючи на засадах, об'єднуючих соціум, важливості суспільної ініціативності. Відтак ми не погоджуємося із деякими авторами¹³³, які визначають громадянську освіту (результатом якої є розвинені громадянські компетентності українців) політичною освітою, чим необгрунтовано звужують її зміст.

Тепер розглянемо поняття патріотизму. Стенфордська філософська енциклопедія визначає: «патріотизм – це любов до своєї країни»¹³⁴. Його значення пов'язане з роллю особи у підтримці національної згуртованості від імені держави тією мірою, в якій держава заохочує членів суспільства до поваги громадянських обов'язків. Загалом теоретики пропонують вживати термін «патріотизм» у множині, наголошуючи на різноманітності його проявів¹³⁵.

Патріотизм характеризує негнучку прихильність особи до певної країни, що характеризується беззаперечною позитивною оцінкою цієї країни. У західній політичній філософії триває дискусія про той тип патріотизму, який може забезпечити дієву альтернативу націоналізму в ролі метаідеї для стабільної державності. Теоретик С. Натансон визначає патріотизм через ідентифікацію людини як члена своєї країни, що проявляється у особливій

¹³³ Звіт за результатами проекту «Дослідження дискурсу громадянської освіти та його вплив на політичну культуру молоді» [Електронний ресурс] // Центр дослідження суспільства. Київ, 2012. URL: https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/033/original/CSR_civic_education_discourse.pdf?1393849913 (дата звернення: 26.05.2019)

¹³⁴ Primoratz I. «Patriotism» [Electronic resource] // The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2017 Edition) / Edward N. Zalta (ed.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/patriotism/> (дата звернення 26.06.2019)

¹³⁵ Françoise D. [et al.]. Les diversités du patriotisme contemporain // Critique international. 2013. 1(No 58). P. 9-17.

любіві до неї, почутті гордості за її досягнення та ганьби за її програти, занепокоєнні щодо благополуччя свого народу, готовності жертвувати задля його щасливого майбутнього¹³⁶. Цінним є обґрунтування патріотизму як афективного явища, у змісті якого є сильні символічні (сентиментальні) інтерпретації (приналежність до минулого і майбутнього великого народу).

Теоретик Г. Келмен запропонував два базові типи патріотизму – сентиментальний та інструментальний¹³⁷. Сентиментальний патріотизм полягає у «сприйнятті групи для особистої ідентичності», інструментальний – у «сприйнятті групи для задоволення своїх особистих потреб та інтересів». Звідси індивіди, які сприймають країну для формування своєї особистої ідентичності, будуть ворожими до критики своєї країни. Індивіди-носії інструментального патріотизму, ймовірно за все, критикуватимуть країну, якщо не вдасться досягти очікуваного рівня загальнодержавного добробуту. Отже, сентиментальний патріотизм характеризується беззаперечною позитивною оцінкою країни. Інструментальний (або конструктивний) патріотизм характеризується критичною лояльністю до країни, що зумовлено бажанням позитивних змін. Обидві орієнтації демонструють позитивну ідентифікацію на основі почуття афективної прихильності до певної спільноти. Проте сентиментальний (іноді називають – «сліпий») патріот вважає критику нації інакомисленням, а це суперечить довгостроковим національним інтересам.

Динаміка формування суспільних цінностей в Україні після акцій громадянського протесту, закарбованих в історії як «Революція Гідності», характеризується як еволюційний процес переходу у суспільній свідомості від постпатерналізму, предикатів сильної державної влади – до сенсів активної громадянської участі у соціально-політичних процесах (на рівні країни, регіону) та високого рівня громадянської відповідальності (що

¹³⁶ Nathanson, S. Patriotism, Morality, and Peace. Lanham : Rowman & Littlefield, 1993. P. 34-35.

¹³⁷ Kelman, H. C. Nationalism, patriotism, and national identity: Social-psychological dimensions // Patriotism In the Life of Individuals and Nations / D. Bar-Tal & E. Staub (Eds.). Chicago : Nelson-Hall, 1997. P. 174.

сьогодні відображається у продуктивній самоорганізації, добровольчій, волонтерській діяльності українців). Громадянськість віддзеркалює не лише політико-правовий зв'язок людини і держави, повагу до прав і свобод інших громадян, а й щоденне співвіднесення громадянами своїх особистісних цілей із інтересами невеликих громад і всього суспільства, відтак – бажанням долучатися до діяльності на благо всієї спільноти, відданою працею для забезпечення суспільних інтересів.

Саме ціннісне ставлення особистості до держави, країни та її громадян сприяє консолідації суспільства та зміцненню компонентів сучасного громадянства. Тому «громадянський патріотизм», що характеризується як конструктивна, помірна прихильність до своєї спільноти, в основу якої покладена ідея відповідальної діяльності кожного для забезпечення публічного інтересу, є важливою суспільною цінністю для України. Особливо в умовах військової агресії та досі властивої українському суспільству певної роз'єднаності на рівні ідей та світоглядних наративів подальшого розвитку країни.

3.6. Трансформація ціннісних орієнтирів суспільства в умовах глобалізації

На початку XXI ст. під впливом процесу глобалізації виник як новий тип сучасності, так і новий тип капіталізму. Існують різні визначення сучасності та її характерних ознак. Вказуючи на своєрідність нинішньої ситуації, обумовленої появою нових комунікативних технологій та видів взаємодії фінансово-економічних потоків, деякі дослідники говорять про «постсучасність», намагаючись визначити специфіку сьогодення і його відмінності від попередніх епох. Німецький соціолог У. Бек в роботі «Суспільство ризику» (1986 р.) говорив, зокрема, про другу модерніті, яка є рефлексивною щодо першої і надбудовується над нею. У підсумку більшість авторів, по-різному визначаючи специфіку сучасності, сходяться на тому, що

нинішня ситуація дійсно докорінно відрізняється від попередньої. Так, «класик» футурології Е. Тоффлер проголошував прихід нової, «третьої» хвилі цивілізації з відповідними змінами у сфері праці. Французький вчений Ж. Бодрійяр говорив про зникнення соціальності в старому сенсі її значення. Інші дослідники вказують на радикальну зміну в ціннісних установках населення розвинених країн світу як на перехід від «матеріальних» до «постматеріальних» цінностей (Р. Інглегард). Формування віртуального світу і надсимволічної економіки також зачіпає основні принципи існування попередньої трудової діяльності – стверджує відомий іспанський дослідник М. Кастельс.

Майже всі дослідники констатують, що в наш час відбуваються радикальні зміни на ринку праці. Однак залишається відкритим питання: зазначені трансформації – це лише зміна акцентів в межах тієї ж трудової діяльності або ж ми маємо справу з процесами, які підривають сам статус праці як визначальної діяльності в житті людини?

Якщо поглянути на історію становлення праці як сенсоутворюючого фактора людського існування, то стає зрозуміло, що праця не завжди була домінуючим стрижнем людського життя. Тобто, звернення до історії цього питання дозволяє зробити висновок, що статус праці як головної чесноти людського життя і тієї осі, навколо якої формувалися самовизначення людини та її самоідентичність, не відразу став загально визнаним, а був результатом тривалого процесу залучення людини до певного виду праці й усвідомлення його як справи всього життя. Отже, цілком правомірно впливає висновок, що це – результат впливу капіталістичних відносин на спосіб життя людини і на його самоідентифікацію, оскільки в традиційному суспільстві праця не була головним визначальним принципом людського існування. У зв'язку з цим можна навести приклад Англії XVI-XVII ст., який є показовим. Зокрема, після так званої «огорожі» з'явилося багато вигнаних зі своєї землі селян, які сприйняли цей стан бродяжництва як певний спосіб

життя і не були стурбовані відсутністю роботи. Тому в 1597 р. парламент Англії змушений був прийняти закон, згідно з яким працездатні бродяги повинні були обов'язково працювати, а тих, хто відмовлявся, жорстоко карали. Нарешті, існування людини в традиційному аграрному суспільстві, як правило, не передбачає психічно напруженої, з вольовим примусом праці.

Отже при переході від аграрного суспільства з його традиційним укладом життя, до капіталізму з його орієнтацією на найману працю як основу розвитку виробництва відбувався тривалий процес формування робочої сили з відповідними якостями: здатністю до тривалої виснажливої праці з відстроченою винагородою. Певною мірою на це вплинула етика протестантизму, але не стільки як релігійне вчення, скільки як керівництво до повсякденної роботи з відстроченою винагородою. М. Вебер бачив у такому ставленні до праці «дух капіталізму», який сприяв становленню капіталістичних відносин і грав важливішу роль у розвитку капіталізму, ніж наявність певної технології в тій чи іншій країні. При цьому значення «протестантської етики» як своєїрідної системи цінностей полягало в тому, що вона мобілізувала зусилля людини на виконання рутинної роботи, яка була характерна для періоду ранньої індустріалізації. В рамках цієї системи цінностей «пристойне життя» означало постійну роботу, ощадливість, самодисципліну і особисту ініціативу. Одночасно вона активно впроваджувала установку на відстрочену винагороду, звеличувала як особливу цінність прагнення людини втихомирювати свої бажання. Отже, цей перехід, здійснений раніше в умовах класичного капіталізму від традиційних цінностей аграрного суспільства до нормативних (позбавлених якісної оцінки) установок індустріального суспільства, дійсно можна визначити як становлення «духу капіталізму» по М. Веберу, елементами якого є і соціокультурні установки.

Розглянемо, як змінювався характер праці та її мотивація при трансформації індустріальної економіки в постіндустріальну. Формальні

цінності, що мають яскраво виражене «нормативне» забарвлення, сучасний німецький дослідник Г. Клягес¹³⁸ слідом за В. Зомбартом називає «чеснотами». Вони являють собою результат некритичного засвоєння масовою свідомістю норм і установок, які виникли під впливом вимог соціально-економічної реальності. Наприклад, реклама, засоби масової інформації, «масова культура» і навіть сфера освіти функціонували таким чином, щоб з людини сформувати слухняного виконавця і податливого споживача. Згодом ці якості протестантської етики були запозичені країнами з домінуванням католицизму, і за рахунок цього вони досягли навіть більших успіхів, ніж протестантські країни Північної Європи. Зокрема, до «локомотивів» Європейського Союзу сьогодні відносять економіки Німеччини і Франції.

Таким чином, з часом праця виступає як наполегливо рекомендована суспільством установка, яка зазвичай набуває статусу змістоутворюючого фактору в житті людини. Подібне ставлення до праці формувалося протягом всього періоду розвитку капіталізму. Втім, по мірі того, як змінювався характер праці, змінювалася і її мотивація та відповідно розширювався і спектр установок щодо самої праці. Зокрема, наприкінці 1960-х рр. в процесі формування нових виробничо-економічних вимог до виробника ця попередня соціокультурна установка знайшла втілення у трудовій етиці, де домінували цінності зобов'язання і сліпого підпорядкування, стала визнаватися як збиткова, нерентабельна, як така, що веде до відчуження, і пов'язана з необхідністю самопримусу і самоконтролю. Разом з тим, як відзначав Г. Клягес, цінності «зобов'язання і згоди» ніколи не бувають повністю перетворені особистістю. У психіці людини необхідність самопримусу вступає в протиріччя з «природною» потребою в спонтанному вираженні почуттів і прагнень. Процес секуляризації, що мав місце в країнах Західної Європи, зробив сумнівним обіцяну релігією потойбічну

¹³⁸ Klages H. Wertorientierungen in Wandel: Ruckblick, Gegenwartanalyse, Prognosen. Fr./M., 1985.

«винагороду» як стимул до виснажливої виробничої діяльності. Тому мотивація до відстроченої винагороди слабшала, а орієнтація на споживання товарів і послуг росла, тобто виникала ситуація, при якій форми життєдіяльності людей були зумовлені переважно соціально-економічними вимогами, а не релігійно-нормативними установками.

Один з американських теоретиків К. Д. Келлі назвав цю систему цінностей «соціальною етикою», в якій поряд з цінностями праці допускаються і розваги, прагнення до хорошого життя і комфортних умов, більш того, всіляко заохочується споживання в різних його формах¹³⁹. Разом з тим такі установки «соціальної етики» є внутрішньо суперечливими, оскільки одночасно існуючі орієнтації на працю і на розваги висувають діаметрально протилежні вимоги до людини. Деякою мірою ці дві протилежні установки «суспільства споживання» робили систему «соціальної етики» нестійкою. Були і зовнішні причини, які сприяли руйнуванню цієї етичної системи.

Отже, багато західних дослідників прийшли до висновку, що трансформація індустріальної економіки в постіндустріальну пов'язана з розпадом традиційної трудової етики з її цінностями наполегливої праці, відстроченої винагороди, самодисципліни. Відзначимо, що подібні зміни відбувалися в ній і раніше. Так, якщо на стадії раннього капіталізму цінність праці та «відстроченої винагороди» підкріплювалася релігійним авторитетом, то по мірі того, як відбувалося насичення ринку товарами масового попиту, вирішальну роль починає грати «ідеологія потреб», котра трансформує етику «відстроченої винагороди» в споживчий гедонізм. Згодом цей гедонізм споживання почав руйнувати цінності трудової етики, оскільки орієнтація на послуги, пов'язані з розвагами, напряду суперечить орієнтації на стриманість і самодисципліну. Політичний соціолог марксистського толку К. Оффе вказував і на інші чинники, що вплинули на зниження ролі трудової етики, а

¹³⁹ Kelly K. D. Youth, humanism and technology. N. Y.; L., 1972. P. 161.

саме: поділ праці та диференціація освіти, збільшення вільного часу, зростання безробіття, а також система соціального забезпечення, яка дозволяє певній частині населення існувати, не працюючи¹⁴⁰.

Зокрема, теоретики неоконсервативного напрямку різко критикували систему соціального забезпечення, оскільки вони дотримувалися думки, що тільки за умови відродження етики індивідуалізму і цінності праці стає можливим успішний розвиток виробництва. Інша група західних дослідників вважала, що механізм «резервної армії праці» припинив працювати в нових умовах і необхідно переглянути всю систему організації трудової активності населення індустріальних країн з метою визначення більш ефективних засобів стимуляції працівника. Таким чином, трансформація соціально-психологічних орієнтацій і зміни в свідомості людей торкнулися досить широкого спектру суспільного життя так, що відбулися зміни як на рівні повсякденного життя, елементами якого є і соціокультурні установки, так і в сфері політики, ставленні до політичних інститутів тощо. У зв'язку з цим Г. Клягес відзначав, що якщо для «традиційного» типу свідомості були характерні відносна задоволеність своїм становищем у суспільстві і порівняно висока оцінка діяльності основних інститутів держави, то «новий» тип свідомості відрізняється, як правило, невдоволенням становищем в суспільстві й відповідно критичною оцінкою діяльності державних інститутів. Орієнтація на розвиток власної особистості стає основним стимулюючим мотивом поведінки людини, і, отже, на перший план висувається значення таких характеристик людського буття, як індивідуальна незалежність, свобода, автономність, самостійність.

У цілому, як констатують західні соціологи К. Леш, Г. Клягес, К. Оффе та інші, вже у 70-х рр. ХХ ст. виявилися суттєві зміни в ціннісних орієнтаціях

¹⁴⁰ Claus Offe. *Disorganised Capitalism: Conterrporary Transformation Of Work and Capitalism*. Polity Press, Cambridge, 1985.

населення розвинених країн Заходу, які торкнулися практично всіх життєво важливих сфер соціальної активності індивіда.

Одним із можливих варіантів зняття психологічної напруги, викликаній суперечливими соціально-психологічними орієнтаціями, є спроба «розвести» цінності в процесі того, як полярні орієнтації задіяні в різних сферах життєдіяльності індивіда. Так, у повсякденному житті індивід може керуватися цінностями «самоактуалізації», а в ставленні до праці вирішальну роль можуть грати установки на самодисципліну. Ще один варіант зняття психічної напруги пов'язаний з «розмежуванням» цінностей в індивідуальній і масовій свідомості. При цьому суспільно схвалювані цінності і установки ніби виведені за межі повсякденно здійснюваних дій і рішень. Одночасно «напруженість» все ж залишається і є предметом занепокоєння як громадян суспільства, так і соціальних інститутів, хоча значна частина західних соціологів вважає, що все це труднощі «перехідного періоду» і з часом цінності «нової» свідомості знову стануть домінуючими.

Іншу позицію займав в цьому питанні англійський дослідник Дж. Робертсон: установки «нової» свідомості – це свідчення корінного перелому у всій структурі суспільного життя. Він вважає, що відсутність перспективи в сфері зайнятості диктує необхідність перегляду самого принципу зайнятості та організації трудової активності в розвинених капіталістичних країнах. На його переконання, повна зайнятість ніколи вже не зможе бути відновлена, але це і не потрібно, тому що велика частина населення буде займатися «самостійно організованою працею». Дж. Робертсон вважав, що тепер, коли суспільство рухається в постіндустріальну еру, можна очікувати появи нової системи установок в сфері трудової активності. Зокрема, пізніше він вказує на таку нову тенденцію, яку називають рухом до «самостійної роботи». Йдеться про цілеспрямовану і важливу для суспільства трудову активність, яка організовується і контролюється самими працівниками. Нарешті, в

реальному житті будуть існувати як «самостійна робота», так і зайнятість за наймом.

Але Дж. Робертсон підкреслює, що в даному випадку важливим є саме новий підхід до організації трудової активності мас, при якому держава повинна надати громадянам деякий «гарантований базовий дохід», необхідний для задоволення повсякденних матеріальних потреб. Відповідно до цієї концепції, «багато людей, можливо більшість, будуть продовжувати бажати працювати. Вони будуть бажати, щоб їхнє життя було сконцентровано навколо активності, яка була би цінною та корисною і відповідала би потребам їх самих і інших людей»¹⁴¹. В цілому концепцію Дж. Робертсона можна визначити як таку, що знаходиться в контексті ідей, характерних для масового екологічного руху, а саме: в орієнтації на якісні, змістовні аспекти життя, в занепокоєності проблемами збереження природи, у відмові від споживацького ставлення до навколишнього середовища. У той же час Дж. Робертсон хоча і спирається на характерну для постіндустріальної ери тенденцію в суспільному житті, все ж наполягає на необхідності перебудови діяльності громадських інститутів таким чином, щоб вони сприяли створенню нового типу цінностей і соціокультурних орієнтацій.

Автор терміну «постматеріалізм», відомий американський соціолог і політолог Р. Інглегарт в своїй роботі «Культурний зсув в розвиненому індустріальному суспільстві» поставив питання в іншому плані: наскільки вагомими є фактори культури для економічного зростання? Чи можуть вони змінюватися чи культура є чимось універсальним і незмінним? Відповідно він відзначав, що «побудовані за таким принципом дослідження показують, що з 1945 по 1975 рр. політична культура Західної Німеччини зазнала докорінних змін, перемістившись від відносного авторитаризму до демократії та активізації політичної діяльності мас. Ми виявили, що з 1970 по 1995 рр. Сполучені Штати Америки і ряд країн Західної Європи зазнали

¹⁴¹ Robertson J. Future work. Jobs, self-employment and leisure after the industrial age. Aldershot, 1985. P. 189.

поступових міжгенераційних зрушень від домінуючих матеріалістичних пріоритетів в напрямку цінностей більш постматеріалістичного характеру. Незважаючи на те, що ці перетворення були поступовими, вони свідчать, що навіть ключові елементи культури можуть змінюватися»¹⁴². Автор доводить, що це не означає, що повинен змінитися весь спосіб життя суспільства. Культура в цілому, як правило, змінюється повільно, але існують деякі визначальні культурні чинники (мотивація на успіх, ставлення до праці тощо), які можуть впливати на економічний розвиток. Пізніше такі ж соціокультурні зміни сприяли переходу від економічного зростання будь-якою ціною до економічної діяльності, яка враховує екологічну складову.

Отже, у всіх попередньо розглянутих нами концепціях їх автори намагалися визначити зміни і соціокультурні чинники, які вже вплинули та зробили можливими соціально-економічні перетворення в розвинених країнах світу.

Автор першої дефініції постіндустріального суспільства Д. Белл також прагнув розкрити характерні риси нового соціального порядку і акцентував увагу на радикальній зміні системи цінностей, яка раніше спиралася на «протестантську етику». Він писав: «Протестантська етика і пуританські натури були тими кодексами, які підкреслювали значення праці, тверезості, ощадливості, сексуальних обмежень і всіляких заборон щодо життя. Вони визначали природу моральної поведінки і соціальної респектабельності. Постмодерністську культуру 60-х рр. ХХ ст., оскільки вона називала себе «контркультурою», тлумачили як виклик протестантській етиці, як таку, що сповіщає про кінець пуританства і йде в останню атаку на буржуазні цінності»¹⁴³.

Втім, розмивання установок протестантської етики відбулося ще раніше, коли поточно-конвеєрна система виробництва уможливила доступ

¹⁴² Инглегарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. М. : Academia, 1999. С. 289.

¹⁴³ Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism. L., 1976. P. 55.

більшості населення до товарів масового споживання, створивши тим самим «суспільство масового споживання». Агресивна реклама і система кредитування спонукали індивіда до негайного задоволення гедоністичних потреб. Ці фактори сприяли тому, що у людини виникало переконання, що в споживанні й відбувається його «самоактуалізація» і «самореалізація» як особистості. Або, як зазначав з цього приводу Г. Маркузе, «принцип задоволення» поступово почав витісняти «принцип продуктивності». «Фактом є те, – писав Белл, – що в п'ятдесятих роках ХХ ст. американська культура стала переважно гедоністичною, пов'язаною з грою, забавою, ексгібіціонізмом і задоволенням і, що характерно для Америки, все це примусовим чином»¹⁴⁴. Європа ж повторила шлях США. Відповідно, під культурою Д. Белл розумів сукупність тих зусиль у живопису, поезії та літературі або всередині релігійних форм літургії і ритуалу, через які намагаються досліджувати і висловити сенс існування людини в певній і образній формі.

Таким чином, тенденція до самореалізації є тим осьовим принципом, навколо якого повинна обертатися культура постіндустріального суспільства. Однак при цьому Д. Белл не надав особливого значення тому факту, що самореалізація може бути не тільки експресивним самовираженням, але і креативністю, затребуваною виробництвом, спрямованою не тільки на самовдосконалення, а й на реалізацію нововведень, відтворенням незвичайних форм, змістів, образів тощо, які складають зміст нового типу трудової діяльності. Тому «культурне протиріччя» не стало домінуючою темою постіндустріального суспільства, як це передбачав Д. Белл. Значно голосніше про себе заявили інші протиріччя – між вимогами економіки індустріального капіталізму і новими умовами праці в економіці інформаційного суспільства.

¹⁴⁴ Див.: Bell D. Зазнач. твір. Р. 70.

Так, М. Кастельс намагався визначити ту морально-етичну основу нової економічної системи, яка дозволяє їй функціонувати в якості інформаційно-комунікативної парадигми. Зокрема, в роботі «Інформаційне суспільство і держава добробуту. Фінська модель» (2002 р.), написаній ним разом з фінським вченим П. Хіманеном, він погоджується з домінуванням в інформаційному суспільстві «хакерської етики» і порівнює «протестантську етику» і «хакерську етику», яку він вважає «духом мережевого суспільства».

На думку М. Кастельса, властивий молодіжному руху дух гри, творчості, імпровізації став основою для формування інноваційного середовища – серцевини розвитку і поширення інформаційного суспільства.

Сутність протиставлення хакерської етики протестантській, на думку М. Кастельса і П. Хімані, полягає в тому, що ідея праці як обов'язку в протестантській етиці ставиться під сумнів ідеєю пристрасного і творчого ставлення до своєї праці в етиці хакерів, створюючи опозицію між творцями інформації та іншими працівниками економіки індустріального капіталізму і новими умовами праці в надсимволічній економіці інформаційного суспільства.

Втім, М. Кастельс намагався поставити проблему інакше і обґрунтовує існування більш широкої освіти – інтернет-культури, яка виникла головним чином у великій науці та університетському середовищі.

Згодом розвиток інтернет-мережі сприяв формуванню онлайн громад, які побудували своєрідне нове суспільство.

Отже, нова економіка може працювати тільки в умовах постійної креативності переважної більшості працівників, оскільки вона базується на знаннях, інноваціях. Але це знання специфічне, воно не є сумою певних даних або інформації, а є таким, що надає імпульс для виробництва нового знання. Аграрне суспільство не вимагає особливих знань і не стимулює прагнення до інновацій. В індустріальному суспільстві в процесі розгортання промислової революції виникає потреба в опануванні знаннями. Більш того,

стають зрозумілими цінність і значення знання для потреб суспільства. Проте, як і раніше, продукування нового знання – це прерогатива певних верств суспільства – людей інтелектуальної праці, вчених, дослідників. І хоча ХХ ст. є епохою великої науки і видатних наукових досягнень, все ж термін «суспільство знань» не можна застосувати до індустріального суспільства. І тільки в інформаційному суспільстві продукування нового знання перестає бути прерогативою тільки вчених-інтелектуалів. Потреба в застосуванні інноваційного продукту розповсюджується на усі сфери.

До того ж «комунікаційна» і «інформаційна» революції надають людям потужні засоби для активізації інтелектуальної діяльності, творчого мислення, інтуїції. Звичайно, цей процес не є безболісним через зростаючу креативність, яка руйнує колишні форми регламентації і регуляції поведінкових моделей. Має місце своєрідний шок в результаті зіткнення усталених форм соціальних установок з новими явищами суспільного життя. Нарешті, оскільки пропускна здатність попередніх соціальних інститутів обмежена, то цілком можливий параліч соціуму, або «футурошок», за термінологією Е. Тоффлера. Втім, перешкодою є не тільки застарілі соціальні інститути, а й попередній набір смислових значень, за допомогою яких люди визначають своє ставлення до світу, соціокультурні та психологічні установки, які забезпечували можливість пристосування їх до навколишнього середовища. Слід зазначити, що в працях перших дослідників постіндустріального суспільства, незважаючи на деякі застереження, переважала оптимістична точка зору. Однак процес формування нової реальності показав наявність небезпечних тенденцій, що дало підставу німецькому соціологу У. Беку охарактеризувати постсучасну реальність як «суспільство ризику»¹⁴⁵.

¹⁴⁵ Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. М. : Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.

У. Бек називає її другим модерном, суть якого полягає в перебудові самих основ попереднього суспільства. Він стверджує, що всередині самого модерну відбувся «розлом», в результаті якого класичне індустріальне суспільство набуває рис «суспільства ризику». Свого часу індустріальне суспільство зробило сферу праці основоположною для існування людини, оскільки вона визначала параметри людського буття. Довічна повна зайнятість у сфері найманої праці стала головною ознакою епохи індустріалізму. На відміну від цього сучасна реальність демонструє повну зміну попередньої системи зайнятості. Як зазначав У. Бек, «обсяг праці в суспільстві праці скорочується, і система найманої праці трансформується в самих своїх організаційних принципах»¹⁴⁶. Отже, змінюється місце праці в житті людини, тобто те, що раніше визначало спосіб життя переважної більшості населення розвинених країн світу, в даний час втрачає свою домінуючу роль. Відповідно, люди певною мірою втрачають сенс життя, зникає сфера визнання, причетності людини до головної справи свого життя. Відбувається своєрідна криза самоідентифікації. Змінюється характер праці, який втрачає статус довічної повної зайнятості. Руйнуються завойовані раніше трудові кодекси, угоди, соціальні і правові гарантії довічної праці на одному підприємстві з певними зобов'язаннями як з боку трудящих, так і з боку роботодавців. Проте поширюються гнучкі, множинні й одночасно нестабільні, невизначені форми неповної зайнятості. «Таким чином – робить висновок У. Бек, – створюється новий поділ ринку праці на однаковий ринок праці, типовий для індустріального суспільства, і гнучко-плюралістичний ринок неповної зайнятості, типовий для суспільства ризику, причому цей останній кількісно розширюється і все більше домінує над першим»¹⁴⁷.

Раніше радикальний у своїх висновках польсько-англійський соціолог З. Бауман зазначив: «Сьогодні на порядку денному стоїть питання про

¹⁴⁶ Див.: Бек У. Зазнач. твір. С. 223.

¹⁴⁷ Там само. С. 210.

викорінення звички до постійної, щоденної, рівномірної і регулярної роботи. Це говорить про появу такого поняття, як «гнучкість робочої сили». Трудові ресурси здатні набути справжньої «гнучкості» тільки за умов, що сьогоднішні і завтрашні працівники втратять виховану в них звичку до роботи з дня у день, позмінно, на тому ж робочому місці і в оточенні тих самих товаришів по службі»¹⁴⁸. Подібні прогнози робив свого часу і Е. Тоффлер, який вважав, що поняття «робота» є анахронізмом, продуктом промислової революції. Оскільки індустріальна епоха завершується, поняття роботи має або згодом зникнути, або ж має бути по-іншому інтерпретовано¹⁴⁹.

Втім, саме такий сценарій підтверджується трендами розвитку розвинених країн світу на початку XXI ст. Сучасний світовий розвиток, пов'язаний з поширенням глобалізації, приніс істотні корективи у попередні прогнози, оскільки при переході до постіндустріальної економіки виникає ситуація, коли втрачається або майже зникає необхідність у виснажливій, наполегливій, з вольовим зусиллям праці. Певна частина монотонної праці ще залишається, але її питома вага падає. Натомість зростає частка праці, котра більше нагадує гру, в якій потрібно мати здатність представляти, комбінувати, працювати з символами, продукувати нові ідеї тощо.

Тобто мова йде або про становлення нового типу особистості, або про пристосування чи виживання в умовах загальної невизначеності, що передбачає вироблення компромісних варіантів. Тривалий час праця у вигляді чітко визначеного місця роботи і відповідної професії становила стрижень життєвого шляху людини. Руйнування цього центру застосування життєвих сил людини призводить до фрустрації, втрати чітких соціокультурних орієнтирів. Нарешті, людина повинна знайти якісь інші форми визнання і причетності до якоїсь справи. Е. Тоффлер свого часу

¹⁴⁸ Бауман З. Индивидуализированное общество // Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. «Свободная мысль». М. : Логос, 2002. С. 89.

¹⁴⁹ Тоффлер О. Будущее труда // Новая технократическая волна на Западе. М. : Прогресс, 1986. С. 274.

зробив передбачення, що в майбутньому повинні з'явитися фахівці-«інтегратори», професійна діяльність яких пов'язана з наданням послуг для людей, котрі загубили причетність до певної справи та знаходяться в стані пошуку нового типу самоідентичності. Сенс цієї пропозиції полягав в тому, щоб якимось чином нейтралізувати небезпечні тенденції, пов'язані з імовірністю втратити змістоутворюючі структури життя.

Саме з цим Е. Тоффлер пов'язує зростаючий інтерес людей до різного роду культів, пошук нових релігійних утворень, інтерес до різних нових терапій, що покликані змінити спосіб життя людини, захоплення східною філософією тощо.

Дослідження змін, що відбуваються у ціннісних орієнтаціях суспільства на сучасному етапі світового розвитку, дозволяє дійти висновку, що цей процес є суперечливим. З одного боку, маємо подальший прогрес в плані руйнування залежності людини від сфери рутинної роботи, а з іншого – з'являються такі негативні аспекти свободи, як невизначеність у всіх сферах життя людини, знищення структурованості життя, втрата життєвих орієнтирів, легітимізованих суспільством.

У соціальному плані триває розшарування людей на багатих і бідних. Фінансовий капітал позбувся будь-якої залежності від країни походження, він долає кордони і миттєво зникає при перших ознаках обмеження. Значною мірою він став чисто віртуальним і спекулятивним.

Для того, щоб пом'якшити негативні наслідки цих процесів, з одного боку, потрібно змінити систему підготовки робочої сили, що включає систему освіти, сімейний стан і дошкільне виховання. А з іншого – стає нагальною потреба індивідуального розвитку особистості, пошуку можливостей для самореалізації.

Отже, в результаті переходу до постіндустріальної економіки відбувається зміна світоглядних і соціокультурних установок, формується нова система принципів і орієнтацій. Ці процеси не тільки трансформують

буденну свідомість, а й стимулюють пошуки нових соціально-філософських парадигм розвитку, визначають нову світоглядну орієнтацію світової соціально-філософської думки.

3.7. Ціннісний контекст цивілізаційних трансформацій на пострадянському просторі в умовах сучасної зовнішньополітичної стратегії РФ

З точки зору розвитку теорії систем фактична геополітична підсистемна антреприза Росії являє собою абсолютизацію пострадянської «гібридної» складової, яка зводить нанівець сучасне, повоєнне (після Другої світової війни) розуміння самого питання про регіональні і субрегіональні підсистеми в міжнародних відносинах. Надаючи реверсності або оберненості в минуле пріоритетної спрямованості, кремлівське керівництво в особі президента Росії, переслідує, насамперед, виключно політичні цілі: повернути країну у прорадянське проімперське минуле з метою відродження СРСР та його великодержавницької місії як головної сили цивілізаційного розвитку. При цьому повністю ігноруються об'єктивні закономірності діалектики розвитку світових процесів. Вказане штучне утворення з точки зору системної теорії, що вже стало реально діючою одиницею, само по собі об'єктивно заперечує однозначне розуміння суті фактичної дієвості сучасних загальних закономірностей функціонування сьогочасної міжнародної системи, а разом з цим і усвідомлення того, чи дійсно екзистує у теперішніх умовах сам факт плідного поєднання взаємодії регіональних і субрегіональних підсистем? Яким є співвідношення процесів глобалізації і регіоналізації, чи існуюча планетарна міжнародна система фактично розпалась на регіональні (субрегіональні) підсистеми? І якщо така вже підсистема створена, то чи не є вона модифікацією лише певних закономірностей або параметрів, що пов'язані з її географічною і культурно-цивілізаційною

специфікою? І останнє в цьому сенсі. Розмитість і невизначеність багатьох параметрів самого поняття регіональна підсистема відбувається сьогодні насамперед внаслідок непорівняно, з попередніми історичними періодами, інтенсифікації динаміки видозмін, що відбуваються практично у всіх сферах сучасного глобального розвитку.

А тепер стосовно практики імплементації фактора повторної дії підсумків Другої світової війни. Звернення до нього знаменує собою певним чином апокаліпсис, але дещо в іншому розумінні, тобто у тому, що відбувся фундаментальний перехід вже на зовсім інший рівень логіки розвитку міжнародно-політичного процесу. Має місце навмисне спрямування бачення конкретних подій міжнародного життя виключно у ракурсі штучно заданої фокусної необхідності. А для цього нагальним є, з одного боку, відтінити взаємозв'язок всього, що відбувається в окремій країні, а з іншого, – спробувати поєднати весь комплекс подій внутрішнього порядку зі станом загальносвітового контексту процесів і відносин. Мова йде про суму конкретних домовленостей, яку наполегливо намагається протиснути одна сторона (в даному випадку Росія) і встановити її у потрібному тільки для неї ракурсі, а інша вже стосується відповідної контр-реакції міжнародної спільноти, що воліє діяти за традиційними правилами гри, встановленими у міжнародному середовищі.

І тут принципове значення має ключова проблема «балансу сил», яка об'єктивно являє собою стан, що завжди властивий будь-якій міжнародній системі. Це стосується, насамперед, категорії «рівноваги сил», навіть приблизної, що в ній склалась. А вона завжди може бути і, як правило, навіть і є, не зовсім стабільною. Отже, «рівновага сил» має відношення до окремого випадку «балансу сил» як об'єктивно існуючого співвідношенням між певними державами в залежності від сукупності воєнних, політичних, економічних та інших можливостей, які кожна з них має.

За цією логікою речей, апелюючи до геополітичних уроків Другої світової війни, фактично існувало (принаймні до відомих подій 2013–2014 рр.) як мінімум два способи стабілізації міжнародної системи: політичними і економічними методами – тобто, не вдаючись до використання великомаштабного використання військової сили.

Проте, виходячи з реалій сьогодення, свідоме і зацікавлене, у цьому випадку, нівелювання фактору повторної дії підсумків Другої світової війни, який об'єктивно спрямований на тренд формування сталого, стабільного ландшафту глобальної безпеки, практично дезавує співвідношення між обома вказаними засобами. Тому «зустрічна ескалація», що іде наразі з Москви, зовні ніби символізує собою очевидне заперечення «ялтинсько-постдамського порядку» як такого, що був результатом «змови сильних» і відповідав запитам тієї епохи. Гаслом же моменту, на погляд сучасного очільника Росії, є нова реальність, що диктує новий виклик людству – потрібна інша модель розвитку. І тому у їх основі має лежати заданий постановочний сюжет конфлікту, що вибудований «вузьким колом» в Кремлі. Там вкрай незадоволені роллю, що власне їм була відведена існуючою технологією світоуправління – місця на «гальорці», тільки для спостереження за центром прийняття світових рішень. При цьому, категорично і послідовно замовчуються дійсні причини світової обструкції Росії – анексія Криму і розв'язання війни на Донбасі.

Ось чому фактор повторної дії підсумків Другої світової війни нині розглядається у РФ як критичний, світовирішуючий інструмент впливу. В зоні його особливої відповідальності з'явилась уже інша видозмінена, імітаційна складова – наслідування вчинків значних історичних персоналій. Правда, зміст її дій став деформуватись до потреб функціонування і інтересів політичного переважання вже запущеного в практику структурного підсистемного утворення.

Ідея двудержавного управління світом викликає у Росії прагнення як «менш рівної держави» роз'єднати своїх сильних партнерів з метою надати собі ваги, якої їй, очевидно, не вистачає.

Ключовою рисою її політики стали «Ревнощі» до спільного альянсу США з переважною більшістю країн ЄС і останніх з трансатлантичною складовою. І саме тому Росія добре розуміє, що самотужки без опори на історичні аналоги (а реальних союзників у світі у неї майже не залишилось) їй не до снаги втілити в життя всі сплановані тактичні задумки. Претензії на найвищий щабель – стратегічний поки не доходять до рівня відповідності через те, що стратегія передбачає наявність чітко розробленої програми становлення і перспективного розвитку ввіреної РФ території. Через це озвучення в публічному просторі з благословення Кремля політики Сталіна як «найбільш вдалого менеджера», особливо через освітню галузь Росії¹⁵⁰, на політичному рівні перетворюється в імітаційну парадигму із чітко означеною семантичною паралеллю – очільник нинішній – це Сталін-2. А якщо це так, то паралелізм кроків спрямовує всі дії найвищого російського істеблїшменту на те, щоб спровокувати світ на повернення до переговорів у форматі Ялта-2, а самого керівника позиціонувати себе як Сталіна-2.

Хоча тут виникає один «невеличкий нюанс». У «ялтинсько-постдамському порядку» світ вже в той час був чітко переформатований «сильними світу того» на «неподільні території» впливу, або «сфери домовленості», межі яких знаходились під табу заборони і недоторканості з боку усіх країн, що легалізували його. І серед відомих дисбалансів у претензіях між всіма сторонами на власну післявоєнну геополітичну долю єдиним «невлаштованим місцем непорозумінь», стала проблема, очевидно свідомо залишена для «батька народів», у вигляді «несподіваної»

¹⁵⁰ Кремльєв С. Великий Сталин. Менеджер XX века. М. : Изд-во Яуза-Пресс, 2011. 736 с.

зацікавленості останнього відносно того «скільки ж насправді боєздатних дивізій знаходилось у Папи Римського?».

Насправді, на той момент це грало роль очевидної політичної «відволікалочки». І Захід був просто вимушений зробити «хорошу міну при поганій грі», коли Сталіну вдалось «продавити» на свою користь питання про подальшу долю країн Східної Європи, виходячи з існуючого потенціалу військової міці, що він тоді мав. Для озвучування у публічному просторі Сталіну був запропонований позірний «компроміс», правда, у притаманній для Ватикану стилістиці тогочасної дипломатичної політкоретності. І зворотний меседж від Папи у вигляді своєрідного побажання у відповідь було озвучено особисто через в той час ще британського прем'єра У. Черчилля: «Передайте, будь-ласка, моєму сину Йосипу, що з моїми дивізіями він зустрінеться лише на небесах»¹⁵¹.

Для надання більш вагомої, глобальної ваги своїй персоні очільник держави по північно-східних кодонах з Україною, прийняв рішення відзначитись в інформаційному просторі через широкомасштабну подачу фільму «Крым, путь на Родину». Передумовою появи цього проекту було довготермінове (протягом всього 2014 р.) і нестерпне очікування на фундаментальну реакцію з боку США на анексію Криму. Вже навесні 2015 р. більш менш прояснилось, що його розрахунки на реакцію в режимі «LP» (long play), як це відбулось під час подій в Абхазії і Південній Осетії в 2008 р., «ніби нічого не трапилось і ззовні все іде нормально», не справдились. Всесвітнє «пробачення» не пройшло. І коли вже остаточно стало зрозумілим, що Захід, насамперед в особі США, не піде по шляху легітимізації Ялти-2 і тим більше там не «впізнали» в ньому Сталіна-2 у міжнародному контексті і форматі, виник наступний ще більш незвичайний проект – перетворити модель свого «зовнішньополітичного лоту» у відкритий, публічний на весь світ

¹⁵¹ Rappaport A. A History of American Diplomacy. New York, MacMillan Publishing Co., Inc., 1975. P. 377-393.

«Аукціон пропозицій і погроз». І одним з перших в цьому багатосерійному політичному шоу, що тільки почалось (майбутнє покаже, що буде далі), стала прем'єра березневого епізоду за 2015 р. кінематографічної (і очевидно, як вже раніше зазначалось постановочної) версії телевізійних серіалів «Крым, путь на Родину» і «Президент» про те, як «крутий пацан» «взял на понял-понял» (улюблена лексика російського очільника) весь світ і обов'язково хоче, щоб про це знали всі!

Очевидно, що юридичні наслідки цього його поки не цікавлять. Навпаки, це знаменує появу інших наслідків дії ключової парадигми постмодерністської «гібридної» диктатури, що підтверджується неопатримоніальною функціональністю аксіології двох її базових засад: вербальністю силової складової з паралельним шантажем через віртуальну, інформаційну реальність. А з цього, необхідність у подібному президентському бенефісі для нього самого – безсумнівна. Спроби відтворення власного «меседжа», адресованого насамперед Б. Обамі, були окресленні у алгоритмі паралельності (тільки не Евкліда). І, насамперед, не аксіоми, а справжнісінької «пред'яви» своєму тогочасному американському достойнику. Тут обґрунтовується все: ви влаштували «Садом і Гомору» в Югославії і на Близькому Сході, а я це зробив в Україні!; ви обіцяєте толерантність до всіх режимів, а самі скидаєте все і вся в арабському світі, а я допомагаю росіянам на Донбасі і роблю там все, що хочу; ми в Росії вміємо робити все як і ви робите там у себе. А тому, давай, мовляв, зберемось десь на Мальті, у Женеві або, у крайньому випадку, у Рейк'явіку і обговоримо, що кому дістанеться і яка територія стане домовною і беззаперечно зоною реалізації конкретних інтересів.

Стосовно більш глибокої оцінки контексту «аукціону», то тут стилістика його імплементації вже дещо інша. В цьому випадку, в наявності присутній очевидний примус до конкордного (погодженого) управління світом (і з прийняттям до уваги інтересів можливо і США), але насамперед,

обов'язково самої Росії. Тобто своєрідна модифікація до повернення біполярності, але цілковито на основі постійного силового тиску. Така парадигма політико-силової регуляції має бути забезпечена певною реконструкцією безпекової складової в обох країнах. У її склад, навіть з огляду на очевидний величезний дисбаланс у технологічному бекграунді на користь США, входить група забезпечення атакуючих дій з застосуванням ядерної зброї по всьому геополітичному периметру території супротивника. Такий вид наступальних дій носить ідентифікаційне позначення «powered hand» (потужна рука), тобто повномасштабне знищення супротивника по всій його території, шляхом нанесення комплексного ядерного удару. В цей же час, в обох країнах, ще з сумновідомих часів початку в 40–50-х рр. «холодної війни», вже існувало відповідне структурне оформлення різного роду концепцій «стримування» (containment concept), директив «логіки гри з нульовою сумою» (zerosumgame), тактик «ризикової політики» (risk-taking policy), доктрин «масової відплати» (mass retaliation), «масового превентивного удару» (massive preemption) тощо (аналогічні позначення російських зусиль засекреченні і досі)¹⁵².

Їх спрямування мало системний характер «ходів у відповідь» на випадок, якщо ядерна атака буде здійснена на випередження. Тобто, навіть коли потенціал держави, яка була піддана ядерному нападу, буде зруйнований, існує цілий набір контрзаходів, що все одно завдадуть нищівного удару агресору, який не залишає останньому жодних шансів на виживання. Таким чином, після «бартеру» «ядерними подарунками» переможців не повинно залишитись. Ідентифікація системи реверсних кроків сторони, що стала жертвою агресії, має визначення «dead hand» (мертва

¹⁵² Системная история международных отношений в двух томах / Под редакцией А. Д. Богатурова. Том второй. События 1945-2003 годов. Изд. 2-е. М. : Культурная революция, 2009. 720 с.

рука), тобто аналогічна повномасштабна акція як відповідь на ядерний напад¹⁵³.

На фоні очевидної недооцінки світовою спільнотою реального ступеня впливу всього спектру суто пропагандистських зусиль російської сторони, наразі спостерігається значна активізація подальшого багаторівневого задіяння нею різноманітних дипломатичних і повноформатних інформаційних каналів. Насамперед, це стосується створення потужного арсеналу додаткових засобів формування ситуативно заданих типів суспільної свідомості. Сюди були включенні, в першу чергу, крім вже вказаних, ультимативно-погрозливих ще і харизматично-примусові, самодовліючі ресурси політичного тиску. Подібне здійснюється у сподіванні на бажане виникнення після цього елементів взаєморозуміння і партнерства не тільки між обома потугами, а і всією світовою спільнотою. Саме зазначенні канали, на думку російського очільника, мають стати найбільш функціональними для реалізації всіх його задумів. Адже обидва напрями залежать від власної волі очільника Кремля. Перші, абсолютно інтегровані в дипломатичну вертикаль його безмежної влади з точки зору успішної кар'єри. Другі – мають такий рівень «президентского довольствия», який дорівнює майже половині ВВП України – близько 48 млрд. дол. США на кожний рік¹⁵⁴.

На цьому полі (мається на увазі інформаційне) у першої особи в російській політичній ієрархії відкрились практично безмежні можливості. В частині його публічного іміджу, згідно з усіма офіційними опитуваннями громадської думки після анексії Криму протягом 2014 р. і майже всього 2015 р., він стабільно тримався на рівнях 70 %, 80 % і навіть більше¹⁵⁵. Тут не завадило навіть «мимовільне» визнання присутності російських військових

¹⁵³ Див.: Rappaport A. Знач. твір. Р. 413-429.

¹⁵⁴ Пропаганда в России – Геббельс отдыхает [Электронный ресурс]. URL: http://www.maydan-news.blogspot.com/2014/03/blog-post_21.html

¹⁵⁵ Рейтинг Путина реальность или измышления социологов [Электронный ресурс]. URL: <http://www.stopface.org/rejting-putina-realnost-ili-vymysel-sotsiologov>

при силовому захопленні Криму, яке до цього і він, і всі російські ЗМІ, з його ж подачі, так активно заперечували. І у вже відомому всім фільмі він знову у ранзі дійової особи №1, і дивляться всі традиційні «прямі лінії» по телебаченню власне через нього, і управляти російським народом у нього виходить не на зразок іншим тощо.

Більш того, сентенція «Путін – це Росія», «він – символ віри в її величч» була безпосередньо імплантована у публічний простір за ініціатив найближчого кола його поплічників¹⁵⁶. Вона прямо надавала йому багато підстав, щоб претендувати на лаври «императора всія Русі». Крім того, до слова, його вже раніше громогласно здійняли на подібний султанський рівень у «висококочолій» Держдумі Росії найбільш «принципові» депутати штабу В. Жириновського¹⁵⁷. А від цього і автократичне визначення головних напрямів практики власного правління. Серед них значне і рельєфне зображення неповторної ексклюзивності його як посадової особи №1 в Росії (послідовників або суперників у цьому просторі поки не спостерігається). Наступною вбачається всюди пропагована через ЗМІ, просто-таки «монарша» непогрішність – сумніватись десь можна, але лише до деякої міри, і тільки у певних його рішеннях. Критикувати ж самого – це взагалі, за межами уявлення! Проте піком переходу у ранг самодержця або навіть імператора стало постійне перебрання на себе визначального права у розробці фундаментальних положень відносно як історичного, так і національного розвитку «государства Российского».

При пильному розгляді структури власне контенту чергового звернення до нації від 2 грудня 2014 р. особливо впадає в очі незвична, від попередніх аналогів (де пріоритет був безроздільно за політикою), акцентуація його пафосу, адресованого, у першу чергу, до духовної

¹⁵⁶ Володин В. «Есть Путин – есть Россия, нет Путина – нет России» [Электронный ресурс]. URL: <http://www.interfax.ru/russia/403760>

¹⁵⁷ Жириновский: Путин – новый император [Электронный ресурс]. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=7FQH-VMgSeO>

сфери. І тут відзначимо чергову появу визначення терміну «сакральний» хоча у досить сумнівному контексті. Це стосується насамперед «революційних» кроків російського очільника переладнати на свій лад, дати власне розуміння і, звичайно, привнести непомірне бажання і представити по своєму існуючі сталі, науково апробовані і підтверджені чисельними дослідженнями реалії історичного і духовного характеру. Для прикладу, наведемо цитату (без перекладу), що одержала широкий інформативний простір зі згаданого президентського меседжу: «Имено здесь в Крыму, в древнем Херсонесе, как называли его русские летописцы, «Корсуне», принял крещение князь Владимир, а затем крестил всю Русь. Имено на этой духовной почве наши предки впервые и навсегда осознали себя единым народом. И это дает нам все основания сказать, что для России Крым, древние Корсунь, Херсонес, Севастополь имеют огромное цивилизационное и сакральное значение как Храмовая гора в Иерусалиме»¹⁵⁸.

В якості лише деяких телевізійних коментарів та наших доповнень зазначимо: ніде, за всю більш ніж тисячолітню історію християнства, в Росії ні по державній, ні по церковній лінії, мова ніколи не йшла про подібну сакральність Криму, це робиться вперше. А якщо взяти «сакральність» за одиницю виміру, то, мабуть, «стольний град» Київ більш вражаюче «потягне» на його повну величину, чого важко сказати у порівнянні власне до Херсонесу. До того ж, саме у Києві Володимир хрестив Русь, а звідси і «Киев – мать городов русских». У такий спосіб виходить, – очевидне прагнення російського керівника вольовим чином замінити загальноновизнану історичну категорію «Київська Русь» на досить незрозумілий аналог у вигляді історичного артефакту «Московська держава», і віднині штучно, показово і

¹⁵⁸ Путин в отношении Крыма в ходе оглашения послания Федеральному собранию в Кремле [Электронный ресурс]. URL: inosmi.ru/russia/20141210/224827633.html

ситуативно встановити нову карту як самої історії державності, так і національної ідентичності Росії.

У вказаному інформаційному продукті в межі ініціативної президентської риторики був також активно задіяний фактор повторної дії підсумків Другої світової війни як дієвий елемент активізації функціонування підсистемної структури, запущеної в режим активного застосування топ-керівництвом в Кремлі. На перший план вкотре вийшло якесь не досить виразне і розбірливе порівняння зовнішньої політики Заходу з політикою Гітлера по відношенню до Росії. Ще більшу незрозумілість викликала фраза про те, що як зараз, так і тоді «не вийшло у Гітлера, який своїми людоненависницькими ідеями збирався знищити Росію і відкинути нас за Урал. Необхідно всім пам'ятати, чим це закінчується»¹⁵⁹. Такий повчально-пояснюючий пасаж, за елементарною логікою вказує на очевидну нестиківку конкретно-історичного контексту минулого і сьогодення і приводить до очевидних непорозумінь типу, хто зараз збирається напасти на Росію і відкинути її за Урал: Америка, Україна або А. Меркель?

Очевидно, що тут відбувається жорстке протистояння, в якому застосовується новий тип зброї у новому типі війни. Ім'я цій зброї – неоаксіологія інформаційного контенту, а війни – її різновид, – «гібридна, психологічно-пропагандистська». При цьому і Росія по повній програмі використовує mass-media для радикалізації свого суспільства та сіяння інформаційного хаосу у світі. Одним з найпотужніших інструментів впливу на свідомість людей на глобальному рівні є російський канал «RussiaToday». Там зосереджена ціла армія щедро проплачених як кремлівських, так і західних політологів. Media-експерти та журналістське середовище переважної більшої країн Європи та Америки вже зараз самим

¹⁵⁹ Оценка обратного действия итогов Второй мировой войны [Электронный ресурс]. URL: ria.ru/politics/20141204/1036533683.html

серйозним чином наголошують, що такій діяльності треба терміновим чином протидіяти. Думається, що у зв'язку з цим, перш за все, треба мати на увазі – пропаганда в Росії значно «порозумнішала». Тепер, серед іншого, у неї на меті – зруйнувати демократичну стабільність, а своїми чисельними елементами «переконання» посіяти грона насильства насамперед в країнах Східної Європи.

«Нова» ідея психологічного протистояння – це свідоме продовження нинішньої російської політики, де остання закінчується і вже починається «гаряча» війна не стільки «позицій світоглядів», скільки реально діючої системної конфронтації. Потім, за історичною логікою, має все одно наставати мир. Проте зараз, мова вже почала йти про надто вже специфічну інформаційно-психологічну війну, якій поки не видно кінця. Це веде за собою постійну дестабілізацію і провокує абсолютне несприйняття глобалізації. А з цього стає більш наглядним бажанням російського очільника (очевидно це перейшло з його попереднього місця професійної приналежності) – безкінечна підривна діяльність, дезінформація, економічні маніпуляції і беззаперечна впевненість у лише власній правоті: у XXI ст. війну виграє той, хто переможе не стільки на полі бою (хоча і тут, на його переконання, виграш очевидно також має бути лише за ним), скільки у подачі певного інформаційного контенту, в який радше повірить якомога ширша фокусна аудиторія.

Стає все більш очевидним, що протидіяти такій потужній машині «переконування» потрібно тільки відповідними масштабними методами. Виходячи із ситуації, що вже є наявною – натепер в Росії по факту практично не існує альтернативної точки зору або вільного від офіційної позиції влади державного телеканалу. Аналогічне фіксується і у рівні відсутності відповідної освітньої підготовки, а також набутих навичок раціонально, критично оцінювати презентовані докази у більшості цільової для кремля аудиторії.

На сучасний момент у Держдепартаменті США відпрацьовується план як успішно протистояти потужно фінансованій пропагандистській машині Кремля, в яку вливаються, як ми вже побачили, десятки мільярдів доларів. Там вбачають вихід у плідній співпраці з іншими країнами. А на початку березня 2015 р. Євросоюз навіть доручив своєму зовнішньополітичному відомству до червня (того ж року) розробити європейську стратегію протистояння дезінформації московського зразка, що ще за радянських часів мало назву «контрпропаганда»¹⁶⁰.

Можливо у нашому аналізі комусь може кинутись в очі надто вже загострена політизація аксіології в оцінках фокусної російської підсистеми. Але це є існуюча і жорстка реальність, крім того, створена навмисно, спрямована штучно і безумовно чисто ситуативна. До того ж у сучасній політиці для Росії обійтись без неї важко і поки навіть і фактично в принципі не є досить можливим. Іншими словами, вже функціонуюча підсистема «Євразійсько-імперський гамбіт» має властивості, носієм яких є реальний контекст подій, що відбуваються. Крім того, означений нами як системний фактор повторної дії підсумків Другої світової війни, як видно з аналізу, являє собою не тільки активний елемент цієї підсистеми зі своїми яскраво вираженими системними ознаками. В ньому є конкретні зв'язки між реально існуючою спільнотою (у даній ситуації) окремим індивідом, президентом Росії, його оточенням і фоном історичного бекграунду існування країни і їх зовнішніми контраптернерами. Крім того, подібні зв'язки відзначені надто тісною взаємодією, що тільки підтверджує конкретно визначенні риси системної організації. Тому у нашому випадку вказаний фактор виступає не тільки як супутній елемент підсистеми, а також як і одночасно окремий її субструктурний рівень. До того ж існуюча підсистема разом з означеним супутним елементом знаходяться у

¹⁶⁰ Евросоюз создал подразделение East Strat Com Team для пропаганды своих ценностей [Электронный ресурс]. URL: informburo.dn.ua/cg-bin/iburo/start.cgi?info1=4548

безперервній взаємодії зі зовнішнім середовищем через механізми «входів» і «виходів»¹⁶¹.

На даний момент, як характер, так і формат майбутнього існування презентованої підсистеми у сукупності з її супутною складовою буде напряму залежати власне від порядку світосистемного регулювання, що буде встановлений у 20-30-ті рр. ХХІ ст. До сучасного періоду, попередні глобальні структури міжнародних відносин, що були сформульовані як «плюралістична однополярність» або «Вашингтонсько-брюсельський порядок» наразі очевидно вже перестали спрацьовувати¹⁶². Не вдаючись у цій ситуації до детального аналізу всієї сумарності нинішньої структури міжнародних відносин, спробуємо виходити у нашій гіпотезі з принципу порядку *fait-accompli*, а саме «порядку вже dokonаних фактів», тобто тих, що існують на сучасний момент. Цей порядок сформувався де-факто – на основі цілого ланцюга вже відомих міжнародних прецедентів, починаючи, по великому рахунку, з кризових подій 2008 р. і до таких, що продовжуються і по сьогоднішній день.

В будь-якому випадку, зазначимо, що базова суть теперішнього світоформування міститься в категорії «глобалізація». А весь її структурний сенс по суті закладений в імплементації всесвітнього проекту створення універсального світопорядку, що базується на формуванні економічної, військово-політичної і, звичайно по можливості, етико-правової спільності переважаючої більшості найбільш розвинених світових потуг. Фокус їх пріоритетів буде полягати у спробах максимально широкого, не воєнного розповсюдження відповідних зон впливу нинішнього Заходу на решту світу.

¹⁶¹ Easton D. A. *Systems Analysis of Political life*. N.Y.: Random House, 1967. 278 p.

¹⁶² Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталёв М. А. Вместо послесловия. Брюсельско-Вашингтонський порядок? // *Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений*. М. : Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. С. 375-376.

Існуюча структура міжнародних відносин з точки зору сьогодення регулюється машиною світоуправління особливого типу, яка, згідно з нашою гіпотезою, має вже раніше визначену нами назву – плюралістична півтораполярність (з прогнозом на майбутнє для цілком можливої усталеної багатополярності при домінантній дифузії трансатлантичної складової).

І відбувається це далеко не мирним шляхом. А сама ціннісна парадигма тепер вже неопатримоніальної, «кремлівської» підсистеми «Євразійсько-імперський гамбіт» в плані її подальшого розвитку все ще залишається амбівалентною та інкогерентною, тобто ненадійною, невизначеною, а тому і очевидно непослідовною і контроверсійною.

3.8. Наукова дипломатія як ціннісний чинник розвитку і стабілізації міжнародних відносин в умовах глобалізації

Домінуючими тенденціями сучасного суспільного розвитку є інтеграція інтелектуальних потенціалів та технологій. Сукупні зусилля вчених різних країн значно розширюють межі пізнання. Тенденція зростання міжнародного науково-технічного співробітництва є найбільш характерною ознакою сучасної науки і важливим інструментом її глобальної інтернаціоналізації.

Країни, які володіють достатнім науковим ресурсом, мають додаткові можливості для реалізації своїх інтересів як у межах окремих регіонів, так і в просторі світової політики загалом. Особливого значення тут набуває наукова дипломатія, яка, з одного боку, забезпечує національні інтереси держави через використання широкого спектру класичних і специфічних зовнішньополітичних дій, що визначають перспективи і статус держави на міжнародній арені, а з іншого – створює додаткові засоби протидії глобальним викликам сьогодення.

В умовах домінування глобалізаційних процесів та зростання

взаємозалежності між країнами актуалізується значимість наукової компоненти в процесах світогосподарських трансформацій, яка обумовлює виникнення нових імпульсів дипломатизації міжнародних відносин. Наявні науково-технічні зв'язки між країнами у просторі та часі змінюють цілі традиційної дипломатії, урізноманітнюючи її функції.

В наукових виданнях все частіше досліджуються специфічні різновиди дипломатії: економічна, торговельна, енергетична, соціальна, інформаційна, культурна тощо. Лише порівняно нещодавно предметом вітчизняного наукового дискурсу стала тема наукової дипломатії, щоправда в контексті концепції «м'якої сили», що розглядається в роботах М. Г. Капітоненка, О. В. Левченка, Ю. П. Мателешка, І. М. Ветринського.

Проблемам наукового виміру політики загалом, а також місця наукової дипломатії у сфері зовнішньої політики присвячено праці М. Д. Романової, С. В. Букалової, П. Беркмана, Р. Холта, В. Турекяна. Про зарубіжний досвід використання та впровадження наукової дипломатії йдеться в роботах М. В. Силантьєвої, О. М. Харитонової, Р. О. Райнхардта, К. А. Ібрагімової.

Попри те, що сучасні наукові дослідження у сфері міжнародних наукових відносин є досить багатограними, питанням міждержавної співпраці у формі наукової дипломатії, особливостей її провадження, удосконалення практики взаємоприйнятних політичних і економічних рішень країн через застосування наукової дипломатії у вітчизняному науковому дискурсі приділяється недостатньо уваги. Водночас ця проблематика актуалізується через нагальну потребу в посиленні наукової дипломатії у зовнішній політиці України внаслідок задекларованого курсу інтеграції до європейського та світового наукового простору.

Щоб зрозуміти практичну цінність застосування інструментарію наукової дипломатії у зовнішній політиці держави, доцільно розглянути сучасні теоретичні підходи до змістового наповнення поняття «наукова дипломатія» та її основних складових.

Під науковою дипломатією зазвичай розуміють використання наукового співробітництва між країнами для вирішення спільних проблем і побудови конструктивних міжнародних партнерств. Наукова дипломатія стала загальним терміном для опису низки формальних або неформальних науково-технічних обмінів. Важливо зазначити, що не існує уніфікованого підходу до трактування чи визначення такої форми міжнародної взаємодії.

Напрями наукової дипломатії, що вже стали «класичними», – наукова інформаційна підтримка зовнішньої політики (наука в дипломатії – *science in diplomacy*); сприяння міжнародному науковому співробітництву (дипломатія для науки – *diplomacy for science*); використання наукового співробітництва для поліпшення відносин між країнами (наука для дипломатії – *science for diplomacy*) – були сформульовані в доповіді за підсумками конференції «Нові горизонти наукової дипломатії», організованій Американською асоціацією сприяння розвитку науки спільно з Королівським науковим товариством (Велика Британія) в червні 2009 р.¹⁶³.

До моменту виникнення поняття «наукова дипломатія» подібні ініціативи в США часто називали «розумною силою» або «м'якою силою». Термін «м'яка сила» запровадив у 1990 р. професор Гарвардського університету Джозеф Най у своїй книзі «Покликаний до лідерства: змінювана природа американської могутності», під яким розуміється здатність держави домагатися своїх цілей за рахунок привабливості власної культури, суспільно-політичних цінностей – на противагу «жорсткій силі», ґрунтованій на військовому і економічному тиску¹⁶⁴.

У 2017 р. радники з питань науки міністрів закордонних справ США, Нової Зеландії, Великої Британії та Японії сформулювали поняття наукової дипломатії як дій, спрямованих на безпосереднє просування національних

¹⁶³ New frontiers in science diplomacy [Electronic resource] / London: Royal Society and the American Association for the Advancement of Science, 2010. 32 p. URL: <http://royalsociety.org/policy/publications/2010/new-frontiers-science-diplomacy> (дата звернення 18.05.2019)

¹⁶⁴ Nye Joseph. Bound to lead: the changing nature of American power. NY.: Basic Books, 1991. 336 p.

потреб країни; дій, спрямованих на вирішення транскордонних інтересів; дій, спрямованих на задоволення глобальних потреб та завдань¹⁶⁵.

Під науковою дипломатією розуміють сьогодні також глобальний сервіс, який повинен використовувати наукове співробітництво між народами задля вирішення спільних проблем та для створення конструктивних міжнародних партнерських відносин¹⁶⁶.

Пол Беркман, який займається вивченням наукової дипломатії, вважає, що довіра і успішна взаємодія серед вчених різних країн спричиняє виникнення хвилеподібного «ефекту доброї волі», а наукова дипломатія пропонує унікальну можливість для побудови спільного майбутнього¹⁶⁷.

Окреслюючи змістове навантаження наукової дипломатії, окремі дослідники, наприклад, М. Д. Романова¹⁶⁸ правильно зазначають, що це поняття містить усі ознаки класичної дипломатії, будучи одним з основних засобів реалізації завдань і цілей зовнішньої політики держави. Разом з тим, наукова дипломатія наділена й специфічними рисами, відображаючи тісну взаємодію зовнішньополітичних державних структур з науковими організаціями та установами, їхню активну роль на міжнародній арені в статусі самостійних акторів. У цьому разі їх сприймають не лише як інструменти провадження зовнішньої політики держави, а й як засоби регулювання міжнародних відносин.

Виокремлюючи певні особливості дипломатичної діяльності в науковій сфері, слід пов'язувати це питання з безпековим фактором, оскільки національна безпека держави значною мірою залежить від її

¹⁶⁵ Gluckman P. D, Turekian V., Grimes R. W., Kishi T. Science diplomacy: a pragmatic perspective from the inside [Electronic resource] // Science & Diplomacy. Vol.6. No.4 (December 2017). URL: <http://www.sciencediplomacy.org/article/2018/pragmatic-perspective> (дата звернення 18.05.2019)

¹⁶⁶ Fedoroff N. V. Science diplomacy in the 21st century, Cell [Electronic resource] / Vol.136. issue1. 2009. January 9. P. 9-11. URL: <https://www.cell.com/action/showPdf?pii=S0092-8674%2808%2901636-X> (дата звернення 18.05.2019)

¹⁶⁷ Berkman P. A. Could science diplomacy be the key to stabilizing international relations? [Electronic resource] // The Conversation US. 2018. June 12. URL: <https://www.scientificamerican.com/article/could-science-diplomacy-be-the-key-to-stabilizing-international-relations/?redirect=1> (дата звернення 18.05.2019)

¹⁶⁸ Романова М. Д. Научная дипломатия: измерения и практики [Электронный ресурс] // Наука. Инновации. Образование. 2017. №1 (23). С. 42. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-diplomatiya-izmereniya-i-praktiki> (дата звернення: 24.04.2019)

інтелектуального та науково-технічного потенціалу.

Провідні наукові організації, які реалізують стратегічні для національних інтересів держави цілі у науково-технічній сфері, спільно з фаховими дипломатами закладають основу для реалізації наукової політики держави на міжнародній арені. Архітектура такої політики залежить від співпраці дипломатичних структур та наукових установ і центрів у сферах обміну науково-технічною інформацією, здійснення спільних досліджень, аналітичної роботи, реалізації спільних наукових програм тощо.

Отже, наукова дипломатія набуває все більшого значення для вирішення глобальних проблем, працюючи над реалізацією двох груп завдань – класичних і новітніх, зумовлених як динамізмом науково-технічного прогресу у XXI ст., так і наявними викликами та потенційними загрозами.

Наука як інструмент дипломатії та одна зі складових «м'якої сили» використовувалася протягом кількох десятиліть в багатьох країнах світу. Значний досвід застосування «м'якої сили» напрацьований провідними країнами світу, зокрема, США, Європейським Союзом, Китаєм.

Одним з перших починань у цьому напрямі було створення в 1931 р. Міжнародної ради наукових союзів, сьогодні – «Міжнародна наукова рада» (International Science Council, ISC), – ресурси та інструменти якої спрямовані на розвиток наукових розв'язань світових проблем. Фундаментальним принципом Міжнародної ради з науки є універсальність науки, який підтверджує право і свободу вчених об'єднуватися в міжнародній науковій діяльності безвідносно до таких факторів, як етнічна приналежність, релігія, громадянство, мова, політичні переконання тощо.

Яскравим прикладом ефективності та дієвості інструментів наукової дипломатії є цивільні наукові обміни між США і Радянським Союзом протягом усього періоду холодної війни та заснування Фонду цивільних досліджень і розвитку США (U.S. Civilian Research & Development

Foundation, CRDF), пізніше CRDF Global – приватної некомерційної організації, створеної спочатку для сприяння двосторонньому співробітництву між США і новими незалежними державами колишнього Радянського Союзу. CRDF Global і сьогодні продовжує практику наукової дипломатії в своїй роботі з просування наукової дипломатії шляхом проведення конференцій, круглих столів та наукових програм.

Іншим прикладом наукової дипломатії може слугувати Європейська організація з ядерних досліджень (European Organization for Nuclear Research, CERN) – міжнародний дослідницький центр європейської спільноти, найбільша у світі лабораторія фізики високих енергій. До складу цієї впливової міжнародної організації входять 23 держави-члени, 5 держав-асоційованих членів, серед яких і Україна, а також країни, що мають статус спостерігача. Загалом до діяльності CERN у тій чи іншій формі залучені біля 80 країн. Сьогодні на експериментальному обладнанні CERN працює близько 12000 дослідників із більш ніж 600 наукових центрів і університетів – це половина всіх фізиків-дослідників мікросвіту.

Маніфест Рассела-Ейнштейна – антивоєнний заклик, написаний Альбертом Ейнштейном та Бертраном Расселом і підписаний одинадцятьма видатними вченими в 1955 р., став початком зародження Пагуошського руху учених за мир, роззброєння та міжнародну безпеку, за запобігання світової термоядерної війни та наукову співпрацю. Участь у цьому русі провідних вчених світу змушує уряди держав дослухатися до їх думки, а заходи, які пропонуються його учасниками у справі підтримання миру, знаходять відображення в офіційних міжнародних домовленостях.

Наукова дипломатія отримала потужного поштовху до розвитку після закінчення холодної війни з ряду причин. По-перше, країни стали активніше конкурувати за рахунок «м'якої сили»; по-друге, посилилася необхідність знаходити рішення у відповідь на глобальні виклики, пов'язані з питаннями клімату, безпеки, охорони здоров'я; і, по-третє, значно зріс вплив

недержавних акторів в реалізації зовнішньої і внутрішньої політики, куди ми відносимо й наукову спільноту.

Сьогодні активну діяльність у сфері наукової дипломатії здійснює Американська асоціація сприяння розвитку науки (The American Association for the Advancement of Science, AAAS) – міжнародна некомерційна організація, зусилля якої спрямовані на сприяння співробітництву між ученими, захисту свободи досліджень, заохочення наукової відповідальності, а також підтримки освіти і науки. Асоціація є потужним науковим співтовариством і видавцем відомого наукового журналу «Science» із щотижневим тиражем понад сто тисяч примірників. На базі асоціації діє Центр дипломатії науки, метою якого є використання науки і наукового співробітництва з метою сприяння міжнародному взаєморозумінню.

Кожна країна виробила свою систему провадження і функціонування наукової дипломатії. Особливий інтерес для України становить європейський досвід використання інструментарію наукової дипломатії з огляду на активізацію євроінтеграційного курсу України, зокрема й до спільного дослідницького простору, а також з огляду на те, що ЄС є активним учасником та донором сьогоdnішніх реформ в Україні, значна частина котрих має безпосередній стосунок до наукової сфери.

Наукова співпраця розглядається Європейським Союзом як спосіб розвитку різноманітних зв'язків (людських, політичних, бізнес-орієнтованих) і підтримки їх у тих випадках, коли інші види прямих відносин є проблематичними, а також як спосіб здійснення дипломатії «паралельними засобами»¹⁶⁹.

Наукова дипломатія є важливою складовою європейської дипломатії передусім з огляду на те, що наукові обміни створюють можливості для підвищення обізнаності серед наукової спільноти в третіх країнах про

¹⁶⁹ Science diplomacy [Electronic resource]. URL: // [https://eeas.europa.eu / topics/science-diplomacy/41/science-diplomacy_en](https://eeas.europa.eu/topics/science-diplomacy/41/science-diplomacy_en) (дата звернення 18.05.2019)

цінності, бачення та пріоритети ЄС. На посилення зовнішнього виміру наукової та дослідницької політики, а також розробки справжньої та амбітної дипломатії науки спрямована діяльність Європейської служби зовнішніх дій (The European External Action Service, EEAS), що є дипломатичною службою Європейського Союзу. Принципи наукової дипломатії закладені також в основі програми «Горизонт 2020» – найбільшої програми Європейського Союзу, спрямованої на фінансування досліджень та інноваційних розробок.

Офіційні документи Єврокомісії передбачають, що наукова дипломатія використовуватиме міжнародне співробітництво в галузі досліджень та інновацій як інструмент м'якої сили та механізм для поліпшення відносин з ключовими країнами та регіонами, а стабільні міжнародні відносини, в свою чергу, сприятимуть ефективній співпраці в галузі досліджень та інновацій¹⁷⁰.

Концептуальне розширення визначення та застосування наукової дипломатії збігається в часі із зростаючим розумінням того, що наука і техніка лежать в основі багатьох проблем і можливостей, з якими стикаються сучасні суспільства, чи то в якості рушійної сили, чи то – потенційного рішення.

На першій глобальній нараді з наукової дипломатії «Наукова дипломатія ЄС на період після 2020 року», що відбулася в грудні 2018 р. у Мадриді, була підписана «Мадридська декларація про наукову дипломатію», яка спрямована на необхідність зміцнення стратегій і практики наукової дипломатії у всьому світі для підтримки універсальних наукових і демократичних цінностей.

Наукова дипломатія в контексті цієї Декларації розглядається як ряд практик на стику науки, техніки і зовнішньої політики: більш чіткі стратегії наукової дипломатії на національному та наднаціональному рівнях дозволять забезпечити більш ефективне узгодження інтересів і більш ефективну

¹⁷⁰ Enhancing and focusing EU international cooperation in research and innovation: A strategic approach [Electronic resource]. URL: // https://ec.europa.eu/research/iscp/pdf/policy/com_2012_497_communication_from_commission_to_inst_en.pdf (дата звернення 30.04.2019)

координацію ресурсів¹⁷¹.

Економічна, політична і релігійна «турбулентність», яку переживає сьогодні сучасний світ, висуває нові вимоги перед науковою дипломатією. Адже, як зазначав колишній Генеральний секретар ООН (1997-2006 рр.) Кофі Аннан, «95% нової науки в світі створюється в країнах, де проживає всього одна п'ята населення світу»¹⁷².

З іншого боку, існуючі сьогодні ризики пов'язуються також зі стимулюванням трансферу не лише нових, але й застарілих технологій до країн, де їх використання поки що є економічно доцільним¹⁷³. Тому одним з актуальних завдань наукової дипломатії є підтримка нових наукових спільнот тих країн, що знаходяться в процесі побудови власного наукового потенціалу.

Наукова дипломатія покликана допомогти усвідомити сучасні тенденції і зрозуміти проблеми, що стоять на шляху прогресу, а це, у свою чергу, потребує більшого визнання наукових рушійних сил нової дипломатії¹⁷⁴.

Спеціалісти у галузі наукової дипломатії переконані, що країни повинні використовувати одну зі своїх найкращих валют – науку – для реалізації цілей зовнішньої політики, а термін «scientopolitics» повинен стати частиною лексикону дипломатії¹⁷⁵. Ще у 1999 р. Національна академія наук США прийшла до висновку, що тринадцять з шістнадцяти цілей зовнішньої політики США пов'язані з наукою та технологіями¹⁷⁶.

¹⁷¹ The Madrid declaration on science diplomacy [Electronic resource]. URL: <https://www.s4d4c.eu/s4d4c-1st-global-meeting/the-madrid-declaration-on-science-diplomacy/> (дата звернення 08.05.2019)

¹⁷² Zewail Ahmed H. Science in diplomacy, Cell. [Electronic resource] / Vol.141. issue 2. 2010. April 16. P. 204-207. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0092867410003764>

¹⁷³ Бохан А. Інтегратори екологічної дипломатії // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2016. № 5(109). С. 25.

¹⁷⁴ Holt Rush. Scientific drivers for diplomacy [Electronic resource] // Science & Diplomacy. Vol.4. No.2 (June 2015). URL: <http://www.sciencediplomacy.org/perspective/2015/scientific-drivers-for-diplomacy> (дата звернення 08.05.2019)

¹⁷⁵ Див.: Zewail Ahmed H. Зазнач.твір.

¹⁷⁶ Turekian Vaughan, Neureiter Norman. Science and diplomacy: the past as prologue [Electronic resource] // Science & Diplomacy, Vol.1. No.1 (March 2012). URL: <http://www.sciencediplomacy.org/editorial/2012/science-and-diplomacy> (дата звернення 08.05.2019)

У впливових наукових журналах з високим імпаکت-фактором сьогодні нормою є статті з міжнародним співавторством. Так, у науковому журналі «Science», який разом з «Nature» вважається одним з найпрестижніших для публікації результатів досліджень з усіх галузей науки, статті у співавторстві з міжнародними співавторами стали нормою – вони становлять майже 60 % усіх публікацій. У 1992 р. цей показник складав трохи менше 20 %¹⁷⁷.

Наукова дипломатія – новий і прогресивний напрям розвитку системи міжнародних відносин. Розвиток механізмів наукової дипломатії як різновиду публічної дипломатії має стати одним з елементів державної науково-технічної політики нашої країни. Завдання розвитку української науки мають передбачати формування такої моделі міжнародного науково-технічного співробітництва та міжнародної інтеграції в галузі досліджень і технологічного розвитку, яка дозволяє захистити ідентичність вітчизняної наукової сфери та державні інтереси в умовах інтернаціоналізації науки і підвищити ефективність української науки за рахунок взаємовигідної міжнародної взаємодії.

Для нашої країни розвиток наукової дипломатії з огляду на значний науковий потенціал є надзвичайно перспективним напрямом діяльності суспільства, що потребує більш активного пропагування можливостей наукового потенціалу України та активізації роботи з популяризації української науки; залучення міжнародних фондів для реалізації наукових проектів; посилення програм академічної мобільності – обміну вченими та спеціалістами, особливо молодими науковцями та студентами; створення центрів передового досвіду та умов для повноправної участі вітчизняних науковців у міжнародних проектах; розробки послідовної і всеосяжної, а не фрагментарної політики в галузі наукової дипломатії.

Розвиваючи інститут наукової дипломатії, надзвичайно важливо дотримати баланс взаємодії наукової і політичної складових, не допускати

¹⁷⁷ Див.: Holt Rush. Зазнач. твір

застосування політичних інструментів в науковій сфері. Також вкрай важливо, щоб наукові та дипломатичні цілі залишалися прозорими задля уникнення маніпулювання наукою в політичних цілях і недопущення політизації науки.

Консолідовані зусилля профільних державних інституцій, наукових установ та товариств, інших зацікавлених акторів задля реалізації чітко визначених зовнішньополітичних пріоритетів наукової сфери дадуть змогу досягти кількох важливих цілей, зокрема, стати частиною єдиного європейського наукового простору, просувати наукові інтереси України в геополітичній площині та розвивати внутрішній науковий потенціал.

3.9. Екологічна культура та становлення цінностей сучасного суспільства

На початку XXI ст. екологічні проблеми трансформуються у проблеми виживання людства і потребують осмислення вже не як суто природоохоронні, а як такі, що забезпечують гармонізацію коеволюції людини і природи. Їх гострота актуалізує формування нового типу культури, яка базується на нових цінностях і поступово перетворюється на наскрізний вимір розвитку сучасної цивілізації – екологічної культури. За висловленням В. Панова, «...воно (людство) або нічого не змінює, і в цьому випадку загине, або ж негайно змінює свій світогляд, спосіб взаємодії з природою і шукає шляхи до гармонійного спільного розвитку – коеволюції»¹⁷⁸.

Актуальність формування екологічної культури знайшла відображення у зростаючій кількості міждисциплінарних досліджень цього феномену. Попри це, аналіз зарубіжної і вітчизняної наукової літератури свідчить про відсутність консенсусу стосовно конкретного змісту цього поняття і форм реалізації екологічної культури. У найбільш загальному вигляді екологічна

¹⁷⁸ Панов В. И. Введение в экологическую психологию: Учеб. пособие. Часть 1. Москва : Изд-во МНЭПУ, 2001. С. 23.

культура розглядається як складна система, яка включає сукупність екологічних знань, норм, цінностей і стандартів, що виробляються в суспільній свідомості та реалізуються в екологічній поведінці людей. В «Енциклопедії сучасної України» дається кілька визначень екологічної культури, зокрема як «напрямую людської діяльності та мислення, від якого істотним чином залежать природне існування сучасної цивілізації, її сталий розвиток, сукупність певних дій, технологій освоєння людиною природи, які забезпечують рівновагу в системі «людина – довкілля»; теоретичної галузі знань про місце людини в біосфері як істоти діяльної, організуючої її структурні та функціональні блоки; однієї з форм культури, здатності людини відчувати буття світу, пристосовувати його до себе»¹⁷⁹. Безумовним є зв'язок екологічної культури з культурою. На це, зокрема, вказує Е. В. Гірусов, який вважає, що цей зв'язок виражає характер і новий рівень відносин між суспільством і природою. Дослідник зазначає, що екологічна культура по-різному проявляється в системі духовних цінностей, соціальних інститутах, у всіх видах людської діяльності, безпосередньо пов'язаних з пізнанням, освоєнням і перетворенням природи»¹⁸⁰. На думку Д. С. Ліхачова, екологічна культура може розглядатися як органічна єдність екологічно розвиненої свідомості, емоційно-психічних станів і науково обгрунтованої вольової утилітарно-практичної діяльності¹⁸¹. Як зазначають В. С. Крисаченко і М. І. Хилько, «екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів»¹⁸². Схожі визначення екологічної

¹⁷⁹ Екологічна культура [Електронний ресурс] // Енциклопедія сучасної України [сайт]. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18680

¹⁸⁰ Гірусов Э. В. Экологическое сознание как условие оптимизации общества и природы // *Философские проблемы глобальной экологии*. Москва : Знание, 1983. С. 146.

¹⁸¹ Лихачев Д. С. Экология культуры // *Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры*. 1980. № 2. С. 8-9.

¹⁸² Крисаченко В. С., Хилько М. І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. К. : Знання України, 2002. С. 212.

культури зустрічаються у розробках Р. І. Александрова, Н. С. Дежнікова, В. Д. Кобилянського, М. М. Мойсєєва, В. І. Павлова, В. І. Панова, П. Є. Риженкова та інших дослідників. Ці, на перший погляд, різнопланові дефініції мають одні й ті ж самі засадничі ідеї, що дозволяє нам виділити два важливих аспекти екологічної культури – перший стосується особистості людини, її сприйняття довкілля, відповідних ментальних та ціннісних установок; другий унаочнений у різних практиках відношення до навколишнього середовища.

Очевидно, що екологічна культура має давню історію, вона є атрибутивною, тобто органічною складовою людського життя з часів його виникнення. Водночас вона є феноменом ХХІ ст., коли людство дедалі більше усвідомлює необхідність облаштування свого життя та його безпеки, у тому числі – з огляду на стан довкілля. Однак, процес формування екологічної культури висвітлений у сучасному науковому дискурсі недостатньо. Існуючі на даний час дослідження у цій царині демонструють кілька підходів до періодизації процесу зміни взаємовідносин між природою і суспільством, в основу яких покладено відмінні критерії.

Ґрунтуючись на уявленні про господарсько-культурний тип як системоформуючий фактор у взаєминах природи і суспільства, В. А. Сітаров та В. В. Пустовойтов виділяють чотири етапи генези екологічної культури. Перший етап (палеоліт – мезоліт) характеризується як епоха мисливсько-збиральної культури, коли найважливішим фактором відділення людини від генеральної лінії еволюції видів тварин став перехід до систематичного використання знарядь праці з метою освоєння навколишнього світу. Другий етап отримав назву епохи аграрної культури, яка фактично почалась з неолітичної революції, коли основою матеріального виробництва були землеробство і скотарство, і тривала аж до виникнення повноцінного промислового виробництва всередині ХVІІІ ст. Період з ХVІІІ по ХХ ст. вчені розглядають як епоху індустріального суспільства, яка розпочалась з

утвердження капіталістичного способу виробництва. Особливостями цього періоду в історії становлення відносин людини і природи є розширення експансії в природне середовище, заселення усіх доступних для проживання територій, інтенсивний розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва, відкриття і початок експлуатації нових способів вивільнення і перетворення енергії, освоєння навколоремного космічного простору і Сонячної системи, а також небачене раніше зростання чисельності населення. Саме з другої половини XVIII ст. розпочався небувалий розквіт досліджень, що привели до появи таких галузей науки, як геологія і географія, біологія, хімія, астрономія, фізика тощо. У цей період склався еволюційно-історичний підхід до аналізу явищ природного середовища і соціальної дійсності, а багатьма дослідниками, представниками різних наукових напрямків і спеціальностей були розроблені окремі аспекти предмету майбутньої єдиної екологічної науки. Е. Геккель ввів у науковий обіг термін «екологія», яким позначив нову галузь знання про взаємини організмів з середовищем їхнього існування.

Постіндустріальна епоха, на думку вчених, починається з останньої третини XX ст. і є переходом до постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, головними рисами якої є перехід до верховенства виробництва інформації, знань і гармонізація на цій основі взаємовідносин людини і природи¹⁸³. У цей період була розроблена теорія ноосферного розвитку В. І. Вернадського, з'явилась низка інших енвайроментальних теорій, що прагнуть розробити засади нової парадигми розвитку нашої цивілізації, яка враховує екологічний імператив. В основу наведеної вище періодизації генези екологічної культури покладено характер економічних відносин в суспільстві в залежності від форм власності, що дозволяє співставити його з формаційним підходом до історії розвитку людського суспільства.

¹⁸³ Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. Социальная экология: Учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М. : Издательский центр «Академия», 2000. С. 32.

У рамках цивілізаційного підходу на перший план виходить свідома/несвідома діяльність людини щодо перетворення довкілля. Зокрема, В. С. Соловйов вказує на тристороннє ставлення людини до природи: страждальне підпорядкування їй в тому вигляді, в якому вона існує, тривалу боротьбу з нею, підкорення їй і використання в якості байдужого знаряддя й утвердження її ідеального стану – того, який вона має набути у процесі взаємодії з людиною. Безумовно, нормальним і остаточним, підкреслює дослідник, слід визнати тільки третє, позитивне ставлення, в якому людина користується своєю перевагою над природою не тільки для свого, але і для її – природи – піднесення¹⁸⁴.

Деталізуючи цю тезу, І. П. Сафонов виділяє перший, пасивний, доцивілізаційний тип екологічної культури, оскільки особистість ще не була її суб'єктом, адже на той час людина була невіддільна від племені. Водночас вже в цей період екологічна культура мала свої етичні принципи, хоча і не до кінця усвідомлені людьми¹⁸⁵. Численні археологічні знахідки дозволяють нам стверджувати, що цей перший етап формування екологічної культури охоплює період енеоліту та раннього залізного віку, адже перші спроби впорядкувати процес пізнання природи, поставивши його на наукову основу, були здійснені у цей період, зокрема в Межиріччі, давньому Єгипті, Китаї, Індії. Накопичення емпіричних даних про різні природні процеси, з одного боку, розвиток рахункових систем (наприклад, календарів) і вдосконалення вимірювальних процедур – з іншого, дозволили жителям цих територій досить точно передбачати наступ тих чи інших природних катаклізмів (сонячних і місячних затемнень, вивержень вулканів, розливів річок, посух тощо) і планувати процес сільськогосподарського виробництва. Вже в цей період у землеробстві деяких народів були поширені і різні природоохоронні

¹⁸⁴ Соловьев В. С. Сочинения. М. : Республика, 1994. С. 16.

¹⁸⁵ Сафонов И. П. Формирование экологической культуры учителя: дис. ... канд. филос. наук, 1992. С. 41.

практики, хоча вони ще були несвідомі та пов'язані з релігійними віруваннями.

Показовим прикладом у цьому відношенні є стародавня Індія, де збереження природи було пов'язано з релігійними віруваннями. У давнину на її території існували священні гаї, площа яких охоплювала приблизно 6 % території півострова Індостан. Полювання та заготівля лісу в них заборонялися; було дозволено лише вирощування різних лікарських рослин, збирання сухих гілок і заняття бортництвом. Цілісний рослинний покрив допомагав зменшити ерозію ґрунту і запобігти спустеленню. Священні гаї перебували під захистом племінних союзів або храмових громад. Також індійці надавали деяким деревам і рослинам божественні властивості. Вічнозелені дерева вважалися символами вічного життя. Найбільш відомими прикладами священних дерев є сандалове дерево, бутленут, пальма, ялівець, чампа, лотос, тюльяс, баньян, піпул, білва. Загалом більше 100 рослин і дерев мають в Індії сакральне значення.

Захисту багатьох біологічних видів від знищення сприяв культ деяких тварин, які вважаються індусами священними. Зокрема, це стосується тигра, кобри, слона, мавпи, леопарда та ін. Найбільш шанованою твариною в Індії вважається корова, вбивство якої є одним з найстрашніших злочинів. Культ змії нараховує в Південній Азії більше п'яти тисяч років. Його коріння сягає в глибокі пласти доарійської культури. Так, в переказах Кашміру є згадки про те, що рептилії панували над долиною, коли вона ще була безмежним болотом. Пізніше буддійська міфологія стала приписувати змії порятунок Будди. У багатьох частинах Індії існує нагапанчамі – індуїстське свято, під час якого віруючі поклоняються живим зміям або їх зображенням.

Розвиваючи ідею І. П. Сафонова щодо історії формування екологічної культури, можна виділити другий, активний, цивілізаційний етап, коли особистість перетворилась на її суб'єкт. Однак його хронологічні рамки є предметом наукового дискурсу, що пов'язано з методологією такої

двоетапної класифікації генези екологічної культури. Якщо покласти в її основу критерій свідомої/несвідомої діяльності людини щодо перетворення довкілля (маємо на увазі природоохоронну діяльність), то, на наш погляд, нижню хронологічну межу другого етапу доцільно віднести до другої половини ХІХ ст., коли у деяких країнах світу, наприклад у США, почав зароджуватися громадський рух за охорону природних ресурсів і були здійснені перші заходи в цій царині. Проте серед науковців не існує єдиного погляду стосовно початку екологічної політики національного рівня, адже у різних країнах цей процес розпочався у різний час. Багато фахівців датують появу екологічної політики 1960-1970-ми рр., обґрунтовуючи це появою у США та Європі перших масштабних екологічних проблем. Якщо взяти за основу цю точку зору, то початком цивілізаційного етапу формування екологічної культури є остання третина ХХ ст. На даний час ця наукова проблема залишається невирішеною і потребує подальшого наукового пошуку і широкого міждисциплінарного дискурсу.

Аналіз становлення екологічної культури вказує на її зв'язок з етнічним компонентом. Зокрема, Л. І. Юрченко доводить, що екологічна культура формується в процесі коеволюції етносів та екосистем, унаслідок чого її засади та вимоги опредмечуються не лише в певних речах та технологіях, а й стають набутком свідомості та ментальності людини¹⁸⁶, тобто передаються від покоління до покоління. Як зазначає дослідниця, етнос і оточуюче середовище в усі часи становили собою єдину етно-екологічну систему. Історично кожен етнос виступає носієм певних цінностей, своєрідних культурних та психічних ознак, мови, духовності, матеріальної культури, популяційно-расових особливостей тощо. Тому зруйнування автентичного для якогось етносу довкілля чи переселення його в інші умови призводить не лише до нарощування стану дискомфорту, порушень генетико-фізіологічних

¹⁸⁶ Юрченко Л. І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. 2009. Вип. 78. С. 230-232.

параметрів популяції, а й до зміни ціннісних установок ставлення до оточуючого середовища. Певним підтвердженням цієї тези може слугувати доля корінних народів, наприклад, Північної і Південної Америки, Австралії та інших регіонів, які були виселені колонізаторами з місць історичного проживання.

О. О. Козачук зазначає, що суспільна організація корінного населення Північної Америки до появи європейців була заснована на принципах матріархату, а земля, яка використовувалась для збиральництва, полювання та примітивного господарства, була територією існування племені, а не власністю конкретних індивідів¹⁸⁷. Розвиваючи цю тезу, звернемо увагу на відмінні цінності і практики ставлення до довкілля, які існували у тубільного населення і які почали поширювати колонізатори. Численні статистичні данні свідчать, що після освоєння вказаних континентів багато видів флори і фауни повністю зникли або опинились на межі зникнення. Наприклад, під час відкриття Америки стадо бізонів налічувало до 60 млн тварин; у 1870 р. воно скоротилося до 5,5 млн., а у 1895 р. залишилося лише 800 тварин. Кількість оленів у цей період зменшилась на третину¹⁸⁸. Відповідно тубільне населення або почало «вестернізуватися» та сприймати відверто споживацький стиль ставлення до природних ресурсів або «замикалось» у резерваціях, прагнучи у процесі адаптації до нових місць проживання зберегти існуючі традиції і цінності.

Розглядаючи роль та місце екологічної культури в житті сучасного суспільства, охарактеризуємо спершу його головні цінності. Очевидно, що коли ми розглядаємо культуру загалом, то роль цінностей у структурі та функціонуванні культури ні в кого з дослідників не викликає сумнівів. Однак коли мова вже йде про екологічну культуру, погляди дослідників щодо її

¹⁸⁷ Козачук О. О. Еволюція політики США щодо індіанців у 1776-1924 рр. // Панорама політологічних студій. 2013. Вип.10. С. 247.

¹⁸⁸ Перга Т. Ю. До історії розвитку лісового законодавства в США другої половини XIX століття // Питання нової й новітньої історії. 1996. Вип. 42. С. 52-53.

змісту і цінностей дещо розходяться, хоча загалом відзначається важливість таких загальнокультурних компонентів, як знання, цінності і практичні дії.

Важливу роль у формуванні екологічної культури відіграють екологічні цінності, хоча поняття екологічної цінності, власне як і самих екологічних цінностей, ще перебуває на стадії розробки. Наразі існують різні наукові підходи до розв'язання цієї наукової проблеми. Беручи до уваги той факт, що екологічній цінності притаманні ті ж самі риси й особливості, які властиві будь-якій цінності, можна стверджувати, що цінність є матеріальним чи іншим реальним значущим для суб'єкта явищем дійсності (наприклад, чисте повітря, чиста вода, середовище, що оточує помешкання) і, водночас, явищем свідомості суб'єкта, що відображає його зацікавлене ставлення до певної ситуації (мається на увазі ставлення до довкілля). Економічна цінність геофізичного середовища цілком очевидна: історія розвитку людства безпосередньо пов'язана з освоєнням природних ресурсів планети. З цієї перспективи екологічну цінність можна охарактеризувати як цінність природного середовища, яке містить ресурси, що мають важливе значення для підтримки екосистем і життєдіяльності суспільств і яке сприяє створенню додаткової економічної вартості. Підрахувати вартість нематеріальної (неекономічної) екологічної цінності неможливо, однак безсумнівним є її значущість для естетичного, духовного та культурного розвитку людини. Безперечно, екологічні цінності, перебуваючи в певній ієрархії, постійно коригуються в залежності від конкретних ситуацій і потреб певних суб'єктів і стану довкілля, тому вони можуть, як і інші цінності, впливати на численні переконання, погляди, норми та поведінку людей. Різні особи можуть підтримувати ті ж самі цінності, але по-різному визначати пріоритети різних цінностей, що призводить до відмінних уподобань, переконань, поглядів, норм, мотивації і вибору. Усі ці фактори суттєво впливають на формування екологічних цінностей сучасної цивілізації, однак можна з впевненістю констатувати зростання їх пріоритету в системі

цінностей сучасного суспільства. Їх формування є важливою умовою розвитку екологічної культури, зокрема її цивілізаційного етапу.

Ціннісне осмислення природи передбачає нерозривну єдність людини і суспільства з природою. Людина і суспільство виступають як елементи єдиної системи «природа – суспільство», поза яким їх існування неможливо; однак при цьому інтереси природи висувуються на перший план, отримують пріоритет над інтересами суспільства, включаються в сферу моралі. При такому підході природа в новій системі моральних цінностей виступає як мета, а не як засіб, що прямо пов'язано з новим розумінням сутності людини як природної істоти. Постає також питання про моральне ставлення людини до природи, про особливості цього ставлення, про розширення сфери дії традиційних, звичних форм моральної регуляції (норм, принципів, цінностей, ідеалів тощо)¹⁸⁹.

Маємо констатувати, що з кінця ХХ ст. у багатьох країнах світу спостерігається процес екологізації свідомості, змінюються ціннісні орієнтації; формується система цінностей, до якої входять як соціальні, так і природні елементи. Природа усе більше отримує статус самостійної цінності внаслідок її унікальності, єдності та неповторності.

У цьому контексті зростає роль екологічної етики. Вона створює певні моральні застереження у суспільстві, що забороняють певні дії стосовно природи; передбачає критичне тестування природоохоронних заходів з огляду на людські, насамперед, духовні виміри; виступає свого роду інструментом для з'ясування абсолютно нових, на перший погляд, незрозумілих і непередбачуваних екологічних ситуацій. Хоча проблема етичного ставлення до природи, моральні проблеми взаємозв'язку людини і природи, ставлення до тварин простежуються у працях таких відомих філософів, як Піфагор, Геракліт, Сенека, А. Блаженний, І. Кант та багатьох

¹⁸⁹ Морозова Л. П., Бондарчук А. О., Варук Ю. С. Роль екологічних цінностей у формуванні екологічної культури особистості // Young Scientist. 2017. №11(51). С. 48-49.

інших, і у релігійних концепціях, спрямованих на вирішення глобальних проблем людства, засновниками екологічної етики є О. Леопольд та А. Швейцер. Особлива роль у формуванні екологічних цінностей, а відповідно – і екологічної культури – належить концепції «етики благоговіння перед життям» А. Швейцера. Її суть полягає в тому, що людина, завдаючи шкоди будь-якому іншому життю, усвідомлює це і постійно порівнює, наскільки виправдані ці дії. Тому вона створює постійний внутрішній конфлікт, в основі якого лежить благоговіння перед своїм і будь-яким іншим життям, що робить неминучим вибір між етичним і необхідним. На наш погляд, саме цінність людського життя виступає основою, фундаментальною цінністю, яка обумовлює формування екологічних цінностей сучасної цивілізації та екологічної культури¹⁹⁰.

Упровадженню цього підходу сприяє екологічна свідомість, яка, за визначенням С. Д. Дерябо та В. А. Ясвіна, є сукупністю уявлень про взаємозв'язки у системі «людина – природа» в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею. Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного і соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення¹⁹¹. Вона регулює екологічну діяльність, оптимізує взаємовідносини у системі «природа – суспільство». Активізація екологічної свідомості відбувається під час формування екологічного світогляду. Ці реалії та процеси складають інтелектуальне поле пошуку нових базових цінностей людського співжиття і світопорядку.

Науковці С. Д. Дерябо, І. О. Зверева, Д. С. Ліхачов, В. І. Павлов, В. І. Панов, П. Є. Риженков, Г. І. Шагун та В. А. Ясвін переконані, що

¹⁹⁰ Швейцер А. Культура и этика. [Електронний ресурс] // Электронная библиотека RoyalLis.com [сайт]. URL: https://royallib.com/read/shveytser_albert/kultura_i_etika.html#0

¹⁹¹ Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. С. 345.

проблема формування нового типу екологічної свідомості потребує нової парадигми екологічної освіти, під якою зазвичай розуміють цілеспрямовано організований, плановий і системний процес засвоєння екологічних знань, умінь і навичок. Автори зазначають, що суттєвим компонентом екологічної свідомості є інтелектуальна діяльність, яка гарантує гуманну і науково-обґрунтовану взаємодію з природою¹⁹².

Складовою екологічної освіти є екологічне мислення, яке вимагає відмови від егоїстичних споживчих установок, орієнтованих на вузькогрупові егоїстичні інтереси, егоцентричного підходу до довкілля, який не враховує інтереси майбутніх поколінь. Навпаки, сучасне екологічне мислення має бути демократичним, ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, орієнтованих на перспективу розвитку людства, а не на сьогоdnішній корисливий інтерес¹⁹³. Хоча рівень екологічного мислення в різних країнах світу відрізняється, можна стверджувати, що в масовій свідомості екологічний стиль мислення впевнено закріпився і перетворився на його органічну складову. На це вказує поширення екоорієнтованих практик повсякденного життя серед населення багатьох країн світу.

Отже, на початку ХХІ ст. екологічна культура постає як важлива умова виживання сучасної цивілізації та збереження людини як біологічного виду. Її генеза свідчить про поступовий перехід до свідомої цілеспрямованої діяльності щодо збереження рівноваги біосфери, збалансування потреб людства з її ресурсами. На даному етапі розвитку сучасної цивілізації актуалізація проблем екологічної культури є незворотною, адже домінуюча модель економічного розвитку у більшості випадків призводить до фатального руйнування та деградації природних ресурсів, зміни екосистем, перетворення людини на суб'єкт цього руйнування. Тому екологічна культура поступово стає індикатором цивілізованості суспільства,

¹⁹² Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: монографія. К. : Лібра, 2010. С. 250.

¹⁹³ Там само. С. 271.

показником рівня духовного життя соціуму, результатом виховання й освіти, морального інтелектуального і естетичного розвитку громадян. Для прискорення її формування необхідно активізувати весь потенціал культури, провести радикальну, гуманістичну переорієнтацію всієї системи її цінностей, розвивати екологічну етику, свідомість, мислення і освіту.

ВИСНОВКИ

Внаслідок дослідження проблемних питань наукової теми отримано такі результати:

Визначено, що методологічну основу цивілізаційних досліджень становлять три головні підходи, в рамках яких під цивілізацією мається на увазі: 1) певна стадія (сходінка, епоха) соціокультурного розвитку людства, що йде слідом за первісністю; 2) певне, переважно поліетнічне, внутрішньо цілісне й наділене соціокультурною своєрідністю утворення (система, спільнота); 3) стадія розвитку соціокультурної системи, яка характеризується занепадом культури, замість якої постає цивілізація. На сьогодні єдина типологізація цивілізацій відсутня, проте існує декілька найбільш відомих підходів (А. Тойнбі, О. Шпенглер, М. Данилевський, А. Кудряченко, Ю. Павленко, С. Хантінгтон та ін.), якими можуть оперувати сучасні дослідники.

Досліджено зародження наукової категорії «цивілізація», показано її еволюцію в європейських наукових дослідженнях, виділено та проаналізовано чотири етапи: 1-й етап (друга половина XVII ст. – XVIII ст.) – поняття цивілізації і культури практично ототожнюються, культура сприймається як компонент цивілізації; 2-й етап (XIX ст.) – категорії культури й цивілізації більш різняться, набувають специфічного змісту; отримують розвиток лінійно-стадіальні моделі теорії цивілізацій; відбувається становлення теорії локальних цивілізацій; 3-й етап (XX ст.) – в суспільних науках формується теорія цивілізацій і два її основних напрями: матеріалістичний і культурно-історичний; розвивається цивілізаційна компаративістика; 4-й етап (кінець XX – поч. XXI ст.) – в рамках посткласичної методології аналізу цивілізаційна парадигма займає провідне місце, витіснивши національно-державну. Обґрунтовано застосування цивілізаційної парадигми як інструменту пізнання історичного процесу.

Доведено, що розвиток культурно-матеріалістичного напрямку був пов'язаний з визначенням цивілізації як продукту більш високого розвитку «природного» суспільства і його продуктивних сил. У даному підході критерієм розвитку цивілізації виступає, передусім, матеріальна культура. Адепти даного напрямку досліджували цивілізацію європейських країн у XVII-XIX ст. через розвиток продуктивних сил та соціального устрою, відсуваючи на другий план культуру та політичну структуру суспільства. Це дало змогу дослідникам, для яких визначальними були економіка, матеріальне виробництво, спосіб господарювання та відповідні відносини, підійти до розкриття закономірностей успішного розвитку індустріального суспільства в Західній Європі у вказаний період.

Проаналізовано сучасні дефініції цивілізації, зроблено такі висновки: по-перше, цивілізація – це розвинений стан людського суспільства, в якому досягнуто високий рівень культури, науки, індустрії та управління. По-друге, це люди або народи, які досягли такого стану. По-третє, цивілізація – це також будь-який тип культури, суспільства і т. ін., певного місця, часу чи групи (грецька цивілізація). По-четверте, це процес цивілізованості, як-от викорінення дикого, неосвіченого, невитонченого стану (тобто процес набуття цивілізованості). По-п'яте, культурна витонченість, витонченість думки і витончене розуміння культури. По-шосте, – міста і населені пункти (в цілому як опозиція ненаселеним й пустинним просторам). По-сьоме, сучасні зручності і комфорт, які стали можливими завдяки науці і технологіям.

Обґрунтовано, що пріоритетним є визначення цивілізації як окремої, відносно автономної, як правило поліетнічної соціокультурної системи, що має свої просторово-часові виміри, базові духовно-культурні основи й відносно стійкі, довготривалі (інваріантні) структури економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків.

Доведено, що медіа-простір, Інтернет, кіберпростір, стають тим ґрунтом, на якому виростає сучасна цивілізація, яка одержала ще одну невід'ємну характеристику – «глобалізація».

Визначено, що високий рівень засобів комунікації (Hi-Tech) розвивається на вершині цивілізації і є невід'ємною її характеристикою.

Досліджено засади формування ноосферного підходу до розвитку цивілізації як нового етапу розвитку людського суспільства та виявлено його відмінність від формаційного, цивілізаційного та технократичного підходів. Введено поняття «ноосферного конфлікту», який полягає у протиріччі між матеріальною і духовною (інтелектуальною) складовими розвитку цивілізації, та зроблено висновок про важливість формування екологічних цінностей для його вирішення.

Розглянуто поняття європейської цивілізації, проаналізовано її витоки, охарактеризовано її історичний розвиток. Зроблено висновок, що сучасний стан європейської цивілізації значною мірою визначається особливостями її формування та історичного розвитку. Доведено взаємовплив та взаємозв'язок розвитку європейської цивілізації (з її правилами, нормами та цінностями) із перебігом та особливостями сучасної глобалізації. Показано, що Європейський Союз відіграє роль фактору цивілізаційної інтеграції Європи, ціннісного орієнтиру не тільки для решти європейських країн, а й для країн всього світу. Визначено, що за сучасних умов сама ідея євроінтеграції стає цінністю українського суспільства.

Показано, що у своєму розвитку система «європейських цінностей» пройшла декілька історичних етапів: греко-римський період, епохи середньовіччя і Ренесансу, Просвітництва і остаточного затвердження лібералізму, період між Першою і Другою світовими війнами і, нарешті, етап створення Європейського Союзу. На кожному етапі «європейські цінності», як і будь-яка динамічна категорія, змінювали свій зміст, подеколи відкидаючи в сторону досягнення попередніх епох. Встановлено, що кожна

історична доба внесла свій вклад в те, що зараз можна назвати «європейськими цінностями», а саме: певне ставлення до людини, її місця і ролі в суспільстві, а також певне ставлення до власності.

Обґрунтовано, що геополітичні процеси супроводжують шлях розвитку людської цивілізації. Зважаючи, що ці процеси не мали відповідної назви та не були частиною певних концептуальних узагальнень, до появи класичної геополітики можна говорити лише про геополітичну практику. В процесі розвитку світової цивілізації відбувається трансформація геополітичної практики. Відповідно до змін цивілізаційної структури та архітектури міжнародної системи, змінюються умови (середовище) реалізації практичної геополітики, її форми, методи та інструментарій. В контексті динаміки глобальних трансформацій зміна цивілізаційної структури світу та практична геополітика мають обопільний вплив одне на одне, хоча на різних історичних етапах пріоритет міг змінюватись.

Встановлено, що ключовим положенням для розвитку екологічних цінностей сучасної цивілізації є розуміння цінності людського життя (засади цього підходу були розроблені А. Швейцером), адже поява екологічних проблем, які безпосередньо або опосередковано загрожують існуванню окремих індивідуумів, груп, народів, націй є індикатором його знецінення у ХХ ст. На основі екстраполяції цієї ідеї на розвиток сучасної цивілізації доведено, що нівелювання цінності людського життя спричиняє появу еко-деструктивних технологій, виробництв, управлінських моделей, які викликають нові екологічні проблеми або поглиблюють вже існуючі.

Проаналізовано головні наукові підходи до визначення і класифікації екологічних цінностей. Запропоновано наукове визначення «екологічної цінності» як цінності природного середовища, яке містить ресурси, що мають важливе значення для підтримки екосистем і життєдіяльності суспільств і сприяють створенню додаткової економічної вартості, та значною мірою

впливають на естетичний, культурний і духовний розвиток окремої людини чи групи індивідумів.

Завдяки компаративному аналізу різних цивілізацій на основі категорії «щастя», визначеної ООН як інтегральної оцінки суспільства, доведено: якщо у скандинавських народів поняття «хюге», як семантичне ядро поняття «щастя», виникло і дістало розвитку певною мірою як життєва необхідність і у його створенні брали участь і розум, і прагматизм, і здоровий глузд, то у латиноамериканській цивілізації теплота стосунків – на генетичному рівні. Тут серце веде вперед. Отже важливою є різноманітність підходів до вивчення щастя різних цивілізацій та народів. Все це дає підстави зробити висновки, що світ швидко глобалізується, але ще достатньо відмінностей у різних його кутках, аби замислитися над різними складовими щастя в різних цивілізаціях. Як показують виміри ООН і ЮНЕСКО – там, де доходи нижчі, люди часто щасливіші. Справа вчених – знайти більш точні терези вимірювання цих складових щастя і запропонувати їх людству.

Доведено, що розвиток технологій, особливо медіа і high tech, підготував цивілізаційний прорив, який одержав назву «глобалізація». Участь діджитальної технології в економіці, фінансах, управлінні, культурі не тільки окремих країн, а й цілих континентів, таких як Європа, Австралія, дає підстави говорити, що наступна цивілізація одержить назву «Діджитальна цивілізація». Вже сьогодні комунікаційні технології досягли такого рівня, що стискають простір і час у нано виміри. Крім того, ІКТ серед усіх галузей промисловості стали найприбутковішою сферою прикладання людських зусиль. Отже, комунікаційні технології, якими сьогодні тотально просякнуте усе людське життя, стають новою цивілізаційною цінністю розвитку людства.

Зроблено висновок щодо комунікаційних технологій, які набули політичної, економічної, культурної цінностей, зокрема: Інтернет, комп'ютерно-медитативні технології, електронна пошта, глобальна

блогосфера, сайти і форуми, присвячені усім видам діяльності індивідууму: від політики до освіти, від юриспруденції до охорони навколишнього середовища, від працевлаштування до знайомств, що вони стали не тільки новою суспільною цінністю, але дали змогу створити новий ціннісний контент, і глобально поширювати уже відомий.

Обґрунтовано також, що комунікаційні технології можуть використовуватися у ворожих цілях як стосовно особи, так і суспільства.

Констатовано зміни в ціннісних установках населення розвинених країн світу, які полягають у переході від «матеріальних» до «пост-матеріальних» цінностей. Показано, що трансформація індустріальної економіки в постіндустріальну пов'язана з розпадом традиційної трудової етики з її цінностями наполегливої праці, відстроченої винагороди та самодисципліни.

Визначено, що, аналізуючи цивілізаційні цінності, ми, насамперед, маємо на увазі культурні цінності, характерні для тієї чи іншої локальної цивілізації. Глобалізація зумовила нову якість і значення цивілізаційних цінностей, що впливає на саму природу міждержавних відносин. Ціннісний чинник на сучасному етапі може виступати основою для інтеграційних процесів чи навіть розглядатися в ролі «м'якої сили» (soft power), яка допомагає забезпеченню національних інтересів мирним шляхом. Приклад євроатлантичної солідарності, втіленої в інтеграційних проектах ЄС та НАТО, продемонстрував, що саме об'єднання на базі єдиних цивілізаційних цінностей і зумовлює мирний і добровільний характер інтеграційних процесів. Євроатлантична інтеграція – приклад подолання протиріч, які існували протягом століть, за допомогою усвідомлення спорідненості цивілізаційних цілей.

Розглянуто проблему визначення українським суспільством системи ціннісних орієнтирів в контексті євроінтеграційної стратегії України; досліджено еволюцію цінностей під впливом глобалізації та четвертої

промислової революції; показано, що за умов зростання динамізму суспільного розвитку особливого значення набувають духовні цінності (демократія, справедливість, права людини, верховенство закону, довіра до інститутів влади, сім'я, культура, освіта, наука, гідна праця), прийняття яких громадянами країни є найважливішою умовою її процвітання; проаналізовано основні тенденції на ринку праці (розвиток штучного інтелекту; розвиток горизонтальної кар'єри; необхідність навчатися все життя; рання профорієнтація; автоматизація підбору персоналу, роботизація тощо); доведено, що за умов глобалізації і, особливо, – четвертої промислової революції – категорія «гідна праця» набуває особливої цінності та зазнає еволюції під впливом інновацій і технологій.

Набуло подальшого розвитку положення про етапи формування екологічної культури. Зокрема, охарактеризовано доцивілізаційний етап цього процесу і виділено цивілізаційний, коли особистість перетворюється на суб'єкт екологічної культури. Обґрунтовано доцільність віднесення нижньої хронологічної межі цивілізаційного етапу генези екологічної культури до кінця XIX ст., коли у деяких країнах світу почав зароджуватися громадський рух за охорону природних ресурсів.

Указано на зв'язок становлення екологічної культури з етнічним компонентом, адже екологічна культура формується в процесі коеволюції етносів та екосистем. З'ясовано, що історично кожен етнос виступає носієм певних цінностей, своєрідних культурних та психічних ознак, мови, духовності, матеріальної культури, популяційно-расових особливостей тощо, у результаті чого зруйнування автентичного для якогось етносу довкілля призводить не лише до нарощення стану дискомфорту, порушень генетико-фізіологічних параметрів популяції, а й до зміни ціннісних установок у ставленні до навколишнього середовища.

Доведено, що розвиток екологічного знання в добу постнеокласичної науки супроводжується процесами глобалізації та етизації, що є

взаємопов'язаними. Зроблено висновок про формування нової ідеології й запропоновано ввести в науковий обіг і концептуалізувати її назву у вигляді терміна «екологічна ідеологія», яка базується на поєднанні загальнолюдських та екологічних цінностей.

Вивчення аксіології сучасної цивілізації дає змогу говорити про неї як про багатогранне соціокультурне утворення, що характеризується як істинними, так й уявними цінностями у безпековому контексті глобального світу. Базовою цивілізаційною цінністю є колективна безпека. Це спільна підстава, на якій необхідно вибудовувати міжнародну комунікативну взаємодію, спрямовану на запобігання глобальних катастроф. При цьому важливим аспектом проблеми колективної безпеки є її зв'язок з демократією. Наразі маємо підстави констатувати наявність певної кризи представницької демократії та, відповідно, актуалізації прямої демократії (від елітаризму – до егалітаризму; від домінування експертного знання – до належного врахування і значущості «людського» знання). Це, зокрема, мало місце у проведенні (конституційних) референдумів, зокрема Brexit, референдумів на теми національного самовизначення у Шотландії, Каталонії та ін.

Показано, що ключовими орієнтирами розбудови сучасної глобальної системи є аксіологічні пріоритети гуманізму, культурної толерантності та взаємоповаги, визнання політико-правової рівності суб'єктів міжнародних відносин, що мають різну економічну, геополітичну, ресурсну вагу. Сучасна цивілізаційна система цінностей передбачає постійне наближення всіх держав, народів і спільнот світу до єдиних гуманітарних стандартів, що в своїй феноменологічно-аксіологічній основі мають загальнолюдські цінності. Саме ціннісне ставлення особистості до держави, країни та її громадян сприяє консолідації суспільства та зміцненню компонентів сучасного громадянства. Тому «громадянський патріотизм», що характеризується як конструктивна, помірна прихильність до своєї спільноти, в основу якої покладена ідея відповідальної діяльності кожного для забезпечення

публічного інтересу, є важливою суспільною цінністю для України. Особливо в умовах військової агресії та досі властивої українському суспільству певної роз'єднаності на рівні ідей та світоглядних наративів подальшого розвитку країни.

Досліджено історичний розвиток систем цінностей, розглянуто основні проблеми стосовно їх типологізації та ієрархізації, названо основні характеристики цінностей та їх систем, вивчено, в яких «орієнтаціях» можуть існувати цінності, з'ясовано роль цінностей у міжкультурному діалозі. Проаналізовано цінності як надісторичні, ідеальні, довговічні елементи культури, на основі яких формуються права людини та демократичний устрій у державі.

СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

Зернецька Ольга Василівна, доктор політичних наук, професор, завідувач відділом глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*Передмова, параграф 1.4, параграф 2.2, параграф 3.4, Висновки*)

Хижняк Ігор Антонович, доктор історичних наук, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 2.6, параграф 3.7*)

Жангожа Рустем Наїльули, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф.2.3*)

Вітер Ірина Ігорівна, кандидат економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 1.2, параграф 2.1, параграф 3.3*)

Бондарець Марина Вадимівна, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 1.3, параграф 2.8, параграф 3.6*)

Перга Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 1.5, параграф 2.5, параграф 3.9*)

Ветринський Ігор Михайлович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 1.1, параграф 2.4, параграф 3.2*)

Кужельний Микола Олексійович, кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 3.5*)

Романенко Олена Валеріївна, кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 3.1*)

Мирончук Олена Аркадіївна, магістр економіки, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 2.7, параграф 3.8*)

Наукове видання

**ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК
ЦИВІЛІЗАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ:
ЦІННІСНИЙ ВИМІР**

Монографія

Редактори

Ветринський І.М., кандидат політичних наук

Романенко О.В., кандидат політичних наук

Технічний редактор

Бондарець М.В., кандидат економічних наук